

Б. Қапалбек, Г. Закиряева, С. Жантасова

ҚАЗАҚ ТІЛІ 10

Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі бекіткен

Алматы «Мектеп» 2019

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2Қаз-922
Қ40

Қапалбек Б. т.б.

Қ40 **Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық / Б.Қапалбек, Г.Зақирева, С.Жантасова. – Алматы: Мектеп, 2019. – 216 б., сур .**

ISBN 978-601-07-1126-6

К $\frac{4306020200-035}{404(05)-19}$ 24(1)-19

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2Қаз – 922

© Қапалбек Б., Зақирева Г.,
Жантасова С., 2019
© «Мектеп» баспасы, көркем
бейнделуі, 2019

Барлық құқықтары қорғалған
Басылманың мүлкілік құқықтары
«Мектеп» баспасына тиесілі

ISBN 978-601-07-1126-6

ҚҰРМЕТТІ ЖАС ДОС!

Міне, сен өз болашағыңды бағдарлай алатын, айналада болып жатқан жағдайларға өзіндік пікіріңді білдіре алатын, бұл дүниенің ағы мен қарасын, ыстығы мен суығын айыра білетін жастасың. Енді баяғы солқылдақ жас шыбық емессің, тамырын ұлттың руханиятына бойлаған, еліне, ұлтына еңбек сіңіруге бет алған жас азаматсың. Сенің осындай жекетұлға ретінде қалыптасуыңда қазақ тілінің рөлі өте зор. Өйткені сенің бойыңдағы тәлім-тәрбиен, өнерің мен мәдениетің, білімің осы тіл арқылы берілді және осы құндылықтардың барлығы тілдің бойыңда, тілдің ішінде сақталады.

Әлемде алты мыңға жуық тіл болса, соның әрқайсысы әлемді өзінше таныты, өзінше бейнелейді. Мәселен, қазақ тілінде халықтың сан ғасырлар бойы жинақтаған білімі сақталған. Қазақтың әр мақалының өзі бағзы заманнан бері дала зертханасында сыналып, халықтың өмір тәжірибесінде әбден дәлелденген бір ғылыми тұжырым десе болады. Бұл пәнді оқу кезінде сендер бар күштеріңді, негізінен, сөз тануға жұмсауларың керек. Кәдімгі қазақ сөзінің ішіне терен сүнгіп, оның тағылымдық, танымдық мәнін, мәтіннің дәнін, сөздің жұмсалту кезіндегі астары мен жапсарын, мың мақалдың мәйегін, жүз пікірдің дәйегін танып, тамырларың тереңдеп, діндерін қатаюы қажет. Тіл дегеніміз – ұлттың мазмұны. Ал сен – сол ұлттың ажырамас бір бөлігісің.

Бұл оқулықта Алаш қайраткерлері, олардың еңбектері мен идеясына қатысты материалдар көптеп берілді. Мақсат – Алаш қайраткерлерінің өмірінен өнеге алу, елге қалтқысыз қызмет етудің үлгісін үйрену, түйсіну. Тілдің дамуы, өзгеруі үшін бір ғасыр бір ғана сәт секілді. Яғни, Алаш қайраткерлерінің тіл туралы айтқан сөздері бүгін де өте өзекті. Тіл өзінен-өзі дамымайды, ол – биологиялық құбылыс емес, қоғамдық құбылыс. Сондықтан Алаш идеясын ұстану, тілге қызмет ету, оны дамытуға барынша атсалысу енді сендердің қолдарыңда. Оны қоғамдық қатынастың барлығына жетектеп енгізу – сендердің міндеттерің.

Қазақ мектептеріндегі қазақ тілінің мақсаты, өзге де гуманитарлық пәндер сияқты, өте күрделі. Мұнда коммуникативтік дағдыларды жетілдіруге, кез келген санаттағы мәтіндерді талдауға, мәтін тудыруға, шығармашылыққа және орта мектепке сай лингвистикалық білім алуға, тіл білімі терминдерін біліп, тіл бірліктерін түстеп тануға үйренулерің керек. Онда іске сәт!

Шартты белгілер:

– оқу

– айту

– тыңдау

– жазу

– қайталау

– талқылау

– табу

– шпрату

– талдау

– өзінді тексер

ТІЛ ЖӘНЕ АЛАШ ИДЕЯСЫ

1.1. АЛАШ ИДЕЯСЫ

1-тапсырма. Мәтіннен алынған тірек сөздердің әріптерін дұрыс орналастырып, мағынасын ашыңдар.

А Мәтінді оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселені талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

Алаш алыптары: «Жаратушы адамзат баласын тең қылып жаратты, сондықтан қазақ та теңдігін алсын. Қазақ тіліне таршылық болмасын, қазақ атажұртына, оның байлығына өзі не болсын», – деді. Ешкімге қаратылған қарсылық жоқ, бұл адал ниеттен туған ойтаным болатын.

Оған бірінші кедергі «ұйқы» екендігін, оның «өлімге» апаратындығын Алаш алыптары тура айтты. «Оян, қазақ!» ұран ғана емес, жанайқайы болатын. Жанайқайы рухқа қауіп төнгенде шығады. Осылайша бірінші сөз алаштың өз баласына қаратылып айтылды.

Екінші сөз баршасына, сыртқа қаратылып айтылды. Адамзаттың бәрін бауырым деп сүйетін алаш баласының әділетті ойы сол кезде сыртқа ұнамады, ал бүгінде іште оған деген немқұрайдылық пен енжарлық қатар бар. Ұнамау жақсы, өйткені кімге ұнамағанын білесің. Немқұрайдылық пен енжарлық жаман, онда іш пен сыртты тұтастандырып жіберетін әділетсіздік бар. «Алаш» ұғымы – қазақ танымындағы ең қасиетті метаұғым¹. Ежелгі Ер Түріктен бері «бауырластар», «қандастар», «туыстар» деген мағынаны білдіретінін әр қазақ біледі. Алаштың идеясы да сол – «бауыр болайық», «туыс болайық», «адамзат баласы тең» деген терең танымға өріс ашқан болатын. «Қазақ та сол адамзаттың бір баласы, бәрінмен барлық мәселеде тең болсын» деді. Қазақтың тура мағынасындағы, әділетті мағынасындағы ұлтшылдығы империялық санаға ұнамады. Ол туралы қазақ философы

¹ *Метаұғым* – барлық ұғымдардың мазмұны мен олардың бір-бірімен логикалық байланысын біріктіріп тұрған ашық динамикалық сатылы құрылым.

Ғарифолл а Есім: «Сондықтан Алаштың Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатұлы сынды озық азаматтарының «Оян, қазақ!» деп көтерген ұраны большевизмге қарсы атылған оқ болды», – деген еді.

Алаш алыптары әділетсіздік жолындағыларға ұлттық сананың ұнамайтынын білді. Бірақ саналы түрде, ауыр болса да, әділет жолын таңдады. Алаш алыптары сау ақыл мен әділетті ту етіп ұстады, әділетсіздік жайлаған сана оны өзіне оқ етіп қабылдады. Бұл заңдылық болатын.

Т.Шаңбай. *Алаш мәселелері. 1-том*

Ә Мәтіндегі Алаш идеясын санамалап көрсетіңдер.

Б Бір-бірінді қайталамай, Алаш қайраткерлері туралы бір-бір сөйлемнен айтыңдар.

В Мәтіннен күрделі сөздерді тауып, олардың жасалу жолдарын түсіндіріңдер.

Есте сақта!

Жаңа атаулар емлесі

Тілдегі жаңалықтар жайдан-жай пайда бола салмайды, оны туғызатын әртүрлі себептер болады. Жаңа қолданыстар қазақ әдеби тілінің кітаби сөз жанрларының лексика-фразеологиялық жүйесін байыта түседі. Олар, негізінен, бірге жазылады: *құзырхат, ашықхат, айдарбелгі, затбелгі, ғаламтор, айқұлақ, хатқалта, ықпалшара, эоорталық, әуесерік, құлаққап, пернетақта, тоқбасар, гүлшоқ* т.б.

2-тапсырма. Түсіндірме сөздікті пайдаланып, «Есте сақта!» айдарында берілген сөздердің түсіндірмелерін табыңдар.

Керек дерек!

Кітаби тіл

Кітаби тіл «жазба әдебиет тілі» ұғымын береді. Ғалымдар мынадай категорияларды «кітаби тілге» жатқызады:

- Ислам дәуіріндегі ортаазиялық ортақ әдеби түркі тілі;
- «шағатай тілі» деген таза әдеби тіл;
- Орталық Азия халықтарында қалыптасқан эпистолярлық-ресми әдебиеттің тілі;
- таза шағатай тілінде емес, сол тіл мен татар, қазақ тілдерінің элементтерін араластырып жазған, «қазақ тілінде» деп ұсынылған әр алуан жанрдағы нұсқалардың, яғни діни қисса-дастандар, ислам канондарының аудармасы т.б. үлгілердің тілі.

Р.Сыздықова

1-бөлім

3-тапсырма. «Керек дерек!» айдарындағы «Орталық Азия халықтарында қалыптасқан эпистолярлық-ресми әдебиеттің тілі» дегенге мысал келтіре отырып, мағынасын ашыңдар.

A Мәтін қандай стильде жазылған? Ойларыңды дәлелдендер.

Ә Мәтінді оқып, кітаби тілге жинақы анықтама жазыңдар.

1.2. АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ

1-тапсырма. Алаш қозғалысы туралы өз пікірлеріңді білдіріңдер.

1. «Алаш қозғалысы» туралы өзіндік пікір (ой, идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлем.
3. Өз пікірін айғақтайтын мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріне қарсы дәлел – бір сөйлем.
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – бір сөйлем.
6. Қорытынды – екі сөйлем.

A Мәтінді оқыңдар. Мәтінде берілген ақпаратты әдебиетпен, тарихпен байланыстырып әңгімелендер.

Қазақтың санғасырлық тарихының ең жарқын беттерін жазған Алаш қозғалысы айрықша тарихи құбылыс ретінде ұлтымыздың мәдени-рухани даму жолын жана арнаға бұрғаны сөзсіз. Өйткені ол қазақ баласының саясат, мәдениет сатысына көтерілгендігін айғақтай отырып, ендігі жерде ұлт ретінде дербес өмір сүруге, өзге елдермен терезесі тең халық ретінде азат күн кешуге болатындығына әлеуметті¹ сендіре алған жанашыл қозғалыс еді. Жанашылдығы – қазақ қоғамы үшін қиын-қыстау сол бір дүбірлі шақта азаттық ұранын салып, билігі өзгенің қолындағы, мемлекеттік институттары қалыптаспаған, бытыраңқылық жайлаған сахара төсінде дербес мемлекет құруға бел шешіп кірісуінде еді. Алмағайып кезеңде амал тауып халқының басын қосып, ертеніне сендірген тұлғалардың осындай ұлы шоғыры бұған дейін болмағанына талайды көрген қазақ тарихы куә. Олар сол тұста кездескен қиындықтардың барлығына да дайын тұрып, түпкі мақсатқа жету үшін, қандай да болмасын, замана сауалының оңтайлы шешімдерін таба білді. Алаш қозғалысы Кеңес өкіметі тарапынан терістелгенімен, оның идеялары ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүріп келді.

Е.Тілеуов. Алаш мәселелері. 1-том

Ә Екі топқа бөлініп, мәтін мазмұны бойынша 3 сұрақтан дайындаңдар. Қарсы топ сұрақтарға жауап берсін.

¹ Әлеумет – ел-жұрт, халық деген мағынада.

Б Өз білімдеріңе сүйене отырып, мәтіннен алынған «Алаш қозғалысы Кеңес өкіметі тарапынан терістелгенімен, оның идеялары ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүріп келді» деген пікірді жалғастырып, аргументативті эссе жазыңдар.

В Жоғарыдағы сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

Есте сақта!

Ықшамдалған сөздер емлесі

Бірнеше сөзбен аталатын құбылысты бір сөзбен атау немесе тұлғалық жақтан ықшамдалып қолданылатын сөздердің емлесі: *үй тұтқыны – мырзақамақ, күміс қылшықты түлкі – қалтар, қара ләйлек – қарабай, ғарыш айлағы – ғарышайлақ, іс парағы – іспарақ, ғарыш кемесі – ғарышкеме, мұз айдыны – мұзайдын* т.б.

2-тапсырма. Кім көп табады? Бірнеше сөзбен аталатын белгілі бір құбылысты бір сөзбен атау немесе тұлғалық жақтан ықшамдау үдерісіне байланысты қолданылатын сөздерге «Есте сақта!» айдарында берілгеннен басқа мысалдар табыңдар.

А Төменде берілген сөздердің тұлғалық жақтан ықшамдалған түрін сәйкестендіріңдер. Оларды қатыстырып салалас құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар. Түрлеріне қарай ажыратыңдар.

хан қызы
күл баласы
түлкінің баласы
аюдың баласы
әмірдің баласы
қамыс мысығы
қара ләйлек
қар барысы

бабыр
мырза
сабаншы
ханшайым
қарабай
күлшар
жәудір
қонжы қ

Ә Қазақ орфографиясының негізгі ережелері туралы қысқаша конспект жазыңдар.

Керек дерек!

Кітаби тілге қатысты белгілер

1. *Лексикалық белгісі.* Бұл – кітаби тілдік үлгілердің құрамында қазақ тіліндегілерге қарағанда, араб-парсы сөздері сан жағынан әлдеқайда көп болып келуі және халық тіліне енбеген шығыс сөздерінің болуы.

2. *Грамматикалық белгісі.* Оған қазақтың жалпы халықтың тіліне тән емес кейбір морфологиялық тұлғалардың актив қолданылуы жатады. Мысалы, өткен шақ есімшенің анықтауыштық қызметте, көбінесе *-мыш* жұрнағы арқылы жасалуы, етістіктің III жағының *-дур* формантын, көпше мағынасында *-лар* жалғауын тіркеуі; *бірлән, уа, һәм* тәрізді өзге тілдік шылаулардың қолданылуы; кейде (өте сирек) құрмалас сөйлемнің *ки (кім)* конструкциялы болып келуі т.б.

3. *Орфографиялық белгісі.* Бұл – қазақ сөздерінің үндестік заңына байланысты фонетикалық нұсқаларын ескермей, жалғау-жұрнақтарды бір-ақ

1-бөлім

вариантта жазу (*атлар, қазлар, балалар, атны, қазны, баланы, атлық, қазлық, балалық т.б.*), сөз басындағы ж-ның орнына й жазу (*йас, йахшы, йігірма*); сөз ортасына Ғ әрпін қосып жазу (*ұғлы, ұруғы – руы т.б.*), араб-парсы сөздерін түпнұсқадағыдай жазу.

Р.Сыздықова

3-тапсырма. Мәтіннен берілген сөздерге мағыналас сөздерді табыңдар.

белсенді

үндестік заңы

нұсқа

құрылым

А Мәтіннің әр бөлігіндегі ойды бір сөйлемге сыйдырып жазыңдар.

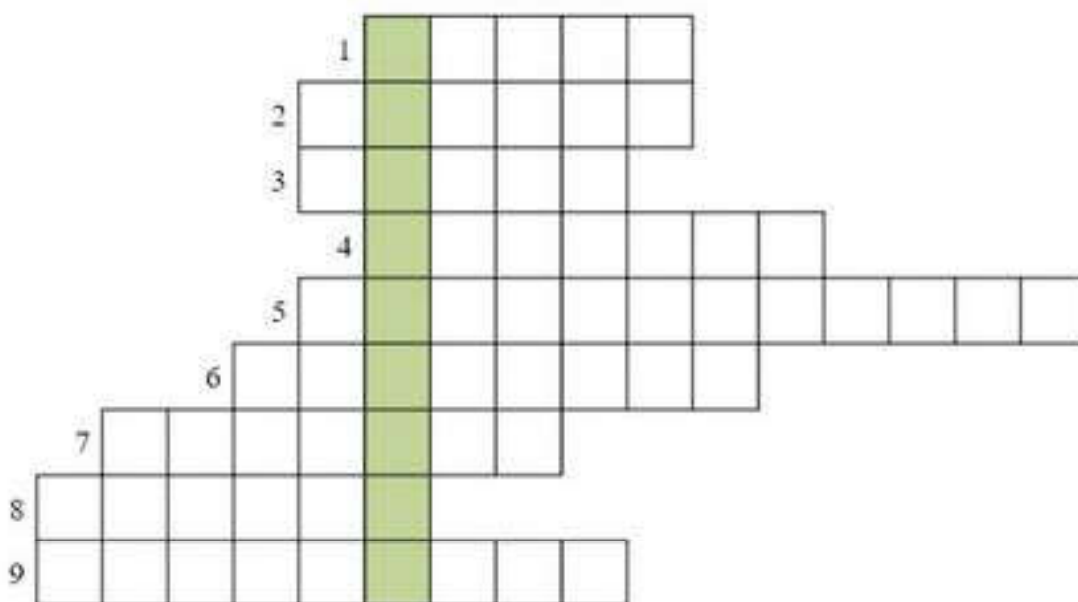
Ә Кітаби тілге жататын шағын мәтін табыңдар.

1.3. АЛАШ ҰРАНЫ ¹

1-тапсырма. Сөзжұмбақты дұрыс шешсеңдер, боялған торкөздерден бүгінгі сабақтың тақырыбы шығады.

1. Ұлттық жазудың реформаторы.
2. «Қыр баласы» деген кім?
3. Әрі дәрігер, әрі тілтанушы Алаш зиялысы.
4. Телжан ...
5. «Қаранғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болған» ақын.
6. Қазақ халқына «Оян!» деп ұран тастаған ақын.
7. Түркістан автономиясының жетекшісі.
8. «Қазақ тілі» өленінің авторы.
9. Қазақша жазылған алғашқы «Психология» еңбегінің авторы.

¹ Ұран – халықты бір іске жұмылдыру мақсатында айтылатын үндеу, шақыру, дабыл.

А Мәтінді оқып, тезистік жоспар құрындар.

«Алаш ұраны» – Алашорданың гимні. «Алаш ұраны» «Алаш» партиясының, адамзат баласының көзі көріп, құлағы естімеген өзгерістерді басынан өткеріп жатқан ісі казактың ұраны еді. Сұлтанмахмұт – елін емірене, жұртын тебірене сүйген ұлтжанды азамат. Атар таң, батар күнде тек қана ел қамын ойлап еңіреген, ұлтына жан-тәнімен қызмет жасауды мұрат еткен Торайғыровтай перзенттің аласапыран уақытта бұлқынып тарих сахнасына көтерілуі – заңды құбылыс.

«Алаш ұраны» – 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін іле-шала жазылған шығарма. Рухы биік, мақсаты ізгі, бітімі окшау туынды.

1917 жылдың 20 наурызында Петроградтан Әлихан, Мұстафа, Міржәқып «Алаш ұлына» атты мақала жолдап, онда: «Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бүгін теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлықта, құлдықта ұстаған жауыз үкімет өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып, қайтпас қара сапарға кетті», – деп көңілдегі қуанышты зор шаттықпен хабарлады. Осы қуаныш лебі Торайғыров өлеңінде де жалғасқан.

Сұлтанмахмұт қуанышты хабарды құшақ жая қарсы алды. Патшаның тақтан құлауын бостандыққа, теңдікке жету деп ұқты. «Алаш ұранындағы »:

Құрт аурудай жайлаған,
Құртпаққа бізді ойлаған...
Ерімізді айдаған,
Елімізді лайлаған,
Жерімізді шмайлаған,
Өшті залым қарасы.

Жаса сын, алаш, жасасын !.. – деген шаттыққа толы тіркестер дүйім жұрттың көңіл күйін өрнектейді. Осы ұлтжандылық мінез Алаш арыстарының баршасына ортақ еді. Ұлтын сүюдің өзгеше өлшемін Сұлтанмахмұт шығармашылығынан танимыз .

А.Еспенбетов. Алаш мәселелері. 1-том

Ә Мәтіндегі мәліметтерді талдаңдар.

Б Мына сызба бойынша Алаш қайраткерлеріне анықтама беріңдер. Өмірлерінен деректер келтіріп, басты еңбектерін атаңдар.

1-бөлім

Сұлтанмахмұт Мұстафа Әлихан Міржақып **В** Мәтіннен туынды сөздерді тауып, оларға морфологиялық талдау жасаңдар.**Г** С.Торайғыровтың «Алаш ұраны» өлеңін тыңдап, бүгінгі күнмен байланыстырып айтыңдар (1-аудио).**Есте сақта!****Төлтума сөздер емлесі**

Ұлттық тілде сөз тудыруға байланысты кейбір терминдердің өзге де атаулардың қайтадан төлтума сөзбен атала бастауы (реноминациялану): территория > аумақ, зона > аймақ, регион > өңір, пеня > өсімпұл, турник > белтемір, штанга > зілтемір, стаж > өтіл, юбка > белдемше т.б.

2-тапсырма. Түсіндірме сөздікті пайдаланып, «Есте сақта!» айдарында берілген сөздердің мағынасын ашыңдар.**А** Кім көп табады? Кірме сөздердің төлтума сөздермен атала бастаған атауларын табыңдар.**Ә** А.Байтұрсынұлының терминжасам принциптерін тауып танысыңдар.**Керек дерек!****Ахметтің жаңа әліпбиі**

Болашақ ұрпақты дүмше молдалардың дым білместігінен, миссионерлердің жаңашылдығынан құтқару үшін Ахаң жалғыз күресті. Оның жаңа қазақ алфавитін жасауы іс жүзіндегі ішкі және сыртқы жаулармен күресінің көрінісі болатын. Біздің тіліміздегі барлық дыбыстарды сақтай отырып, дыбыс үндестігінің заңдылықтары бойынша жаңа әріптер белгілеп, ана тілінің синтаксисі мен этимологиясын жасап шықты. Ол қазақ тілінде қолданылмайтын мүлдем қажетсіз 12 араб әрпін әліппеден алып тастады. Бұл жазу емлесіндегі көптеген қиыншылықты жойды. Сондықтан да Ахметтің жаңа алфавиті мен жаңа әліппесі біздің мәдени өркендеуімізге зор пайдасын тигізетін құбылыс еді. Жаңа алфавит тілдің таза сақталуына мүмкіндік туғызды.

Т.Шонанов

3-тапсырма. Мәтіндегі негізгі ойды табыңдар.**А** «Ол қазақ тілінде қолданылмайтын мүлдем қажетсіз 12 араб әрпін әліппеден алып тастады» деген сөйлемдегі ойды өрбітіп, бүгінгі кирилл қарпіндегі қажетсіз әріптерді табыңдар.**Ә** А.Байтұрсынұлы әліпбиі туралы ғылыми эссе жазыңдар.

1.4. АЛАШ АРЫСТАРЫ ТІЛ ТУРАЛЫ

1-тапсырма. Берілген ұйқас негізінде тақырыпқа қатысты өлең жолдарын (тармақтарын) құрастырындар.

... қыркылды,
... бұлқынды,
... ,
... ұмтылды.

А Мәтінді оқындар. Ұлылардың айтқан сөздерін ғаламдық мәселелермен байланыстырындар.

Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады.

Ахмет Байтұрсынұлы

Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын да алып жүре алмайды.

Әлихан Бөкейхан

Қазақ тілі – бай, таза, іргелі жұрт тілі.

Міржақын Дулатұлы

Ана тілі – халық болып жасағаннан бергі жан дүниесінің айнасы һәм өсіп, өніп, түрлене беретін, мәңгі құламайтын бәйтерегі.

Жүсіпбек Аймауытов

Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай көрініп тұрады.

Мағжан Жұмабаев

1-бөлім

Тіл ешбір уақытта өзге нәрселерге бас имеске тиіс. Біз оны сүюге һәм түрлі жұқпалы шет тілдерден сақтауға борыштымыз. Тіл – айна, оның ішіне бүтін халықтың тұрмысы түсіп тұрады.

Ғұмар Қараим

Бала әуелі ана тілінде тәрбие алуы тиіс. Мезгілсіз жат тілге байланып сорлағаны дұрыс емес. Білім – тілде емес, түсініктерде, тәрбие – орысша шүлдірде емес, жақсылыққа жаттығуда. Жас балаға бұлар ана тілінде, ұлт мектебінде табылады. Басқа жерден табылмайды, табылса да, қымбатқа түседі. Жат тіл – тәрбие ісіне пайдасыз.

Сұлтанбек Қожанұлы

Онаша жүрген елдің өз еркінде тұрғанда тілі бұзылмайды. Елдің тілін бұзатын – көршілес елдердің мәдениетін үлгіге алған мәдениетті елдердің әсері... Біздің тәжірибемізде қазақ тілі – бай тіл. Тек сөздері ғылым жолына салынып реттелмеген тіл. Қазақ тілі ғылым жолына салынып реттелсе, ешбір жұрттың тілінен кем болатын емес.

Халел Досмұхамедұлы

Ә Әрқайсысың өздеріңе ұнаған сөзді жалғастырып, ой өрбітіп, дәлелді тұжырымдар айтыңдар.

Б Мәтіннен жалғау жалғанған сөздерді тауып, қалаған жетеуіне фонетикалық талдау жасаңдар.

Есте сақта!

Діни мазмұндағы сөздер

Қоғамдық сананың бір түрі болып саналатын діни сананың жаңғыруына байланысты діни мазмұндағы сөздердің әлеуметтік мән алуы: *ахлақ, Барат түні, Қадір түні, Миғраж түні, Рағайып түні, инсан, ғұсыл, нәпіл, Мәуліт, намазжай, раббы, тариқат, тарауық, әһли сүннет, ауызашар, аят-хадис, ғинаят, халфе* т.б.

2-тапсырма. Араб-парсы түсіндірме сөздігін пайдаланып, «Есте сақта!» айдарында берілген сөздердің мағынасын ашыңдар.

А Абай өлеңдерін тыңдаңдар (2-аудио). Діни мазмұндағы сөздерді тауып, оларға дыбыстық талдау жасаңдар.

Керек дерек!

Ауызша сөйлеу түрлері

Ауызша сөйлеудің екі түрі бар:

- 1) диалогтік сөйлеу;
- 2) монологтік сөйлеу.

Диалогтік сөйлеу – екі немесе бірнеше адамның тілдесуі.

Монологтік сөйлеу – бір адамның сөйлеуі. Әңгіме, баяндама, лекция және басқа да түрлері кездеседі. Мұнда сөйлеуші – бір адам, тыңдаушы – көп халық.

Сыртқы сөйлесу *ауызша диалогтік сөйлеу, ауызша монологтік сөйлеу және жазбаша сөйлеу* болып бөлінеді. Адамның айтқан қандай сөзі де белгілі бір мазмұнды білдіреді және сөйлеушінің, жазушының осы мазмұнға қатынасын көрсетеді.

К.Ныязбекова

3-тапсырма. 2 топқа бөлініп, Венн диаграммасын толтырыңдар.

А Мәтіндегі ойды ауызекі сөйлеу стилін қолданып, екі оқушы болып диалог түрінде, жеке оқушы болып монолог түрінде баяндап беріңдер.

Ә Мәтінге тірек бола алатын сөздерді табыңдар.

1.5. ТІЛДІҢ АДАМ ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ

1-тапсырма. 3 топқа бөлініп, әр топ «тіл», «ұлт» және «рух» деген ұғымдарға анықтама беріңдер. Олардың өзара байланысын анықтаңдар. Берілген үш сөзге қатысты мақал-мәтелдерді естеріңе түсіріңдер.

1-бөлім

А Мәтінді оқындар. Мәтіндегі негізгі ойды анықтап, көтерілген мәселеге баға беріңдер.

Тіл – адам жанының тілмашы. Тілсіз жүрек түбінде бағасыз сезім, жан түкпіріндегі асыл ой жарық көрмей, қор болып қалар еді. Адам тілдің арқасында ғана жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады. Ойлаған ойын сыртқа шығарып, басқаға ұқтыра алса, адамның не арманы бар?! Жазушы, акын деген сөз – ойлаған ойын әдемілеп жарыққа шығара алатын адам деген сөз. Тілі кем болса, адамның қор болғаны. Ойың толып тұрып, айтуға тілің жетпесе, іш қазандай қайнайды да. Қысқасы, адамның толық мағынасы мен адам аталуы тіл арқасында.

Тіл әрбір адамға осындай қымбат болса, әрине, ұлт үшін де қымбат. Тілсіз ұлт, тілінен айырылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес. Ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу. Ұлттың тілі кемі бастауы ұлттың құри бастағандығын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат еш нәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тынық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр. Қазақтың сар даласы кең, тілі де бай. Осы күнгі түрік¹ тілдерінің арасында қазақ тілінен бай, орамды, терең тіл жоқ. Түрік тілімен сөйлеймін деген түрік балалары күндерде бір күн айналып қазақ тіліне келмекші. Қазақ тілін қолданбақшы. Осы күнде-ақ айналып келе жатыр. Татардың әдебиет тілі жыл сайын қазақ тіліне жақындап келеді. Күндерде бір күн түрік балаларының тілі біріксе, ол біріккен тілдің негізі қазақ тілі болса, сөз жоқ, түрік елінің келешек тарихында қазақ ұлты төрден орын алмақшы. Келешектің осылай болуына біздің иманымыз берік.

М.Жұмабаев

Ә М.Жұмабаев мақаласының стильдік ерекшелігін ескере отырып, мақалаға аннотация жазыңдар.

Б Төмендегі тұжырымды өрбітіндер.

Тіл – қоғамдық құбылыс.

Тіл – қатынас құралы.

Тіл – тарихи құбылыс.

¹ Қазіргі түркі тілдері мен түркі халықтары. М.Жұмабаев өз шығармаларында «түрік» деп алған.

- **В** Автор қолданысындағы «түрік тілімен сөйлеймін деген түрік балалары» деген сөйлемдегі *түрік* сөзі бүгін қандай мағына білдіреді? Ал мәтінде қандай мағынаны білдіріп тұр?
- **Г** Қазақ, әзірбайжан, қырғыз, өзбек, түрік және түрікмен тілдері – мемлекеттік тіл дәрежесіне ие. Қалған түркі тілдерін атаңдар. Олардың тілі мемлекеттік тіл мәртебесінен неліктен айырылған? Тұжырымдарыңды ортаға салыңдар.

Есте сақта!

Кірме сөздер емлесі

Шетелдік ауыс-түйіс сөздердің дені:

- 1) мемлекеттің саяси құрылымына (Министрлер кабинеті, вице-министр, парламент, сенат, сенатор, департамент, палата т.б.);
- 2) экономикалық құрылымдағы өзгерістерге (коммерция, брокер, менеджмент, инвестор, маркетинг, лизинг, бартер, менеджер, валюта, банкомат, субвенция, фиксинг, фолио, форвард, франчайзинг т.б.);
- 3) қоғамдық-саяси саладағы қатынастарға (консенсус, саммит, электорат, имидж, плюрализм, брифинг, медиафорум, субэлита т.б.);
- 4) ақпарат техникасы саласындағы жаңалықтарға (компьютер, принтер, файл, байт, мегабайт, интерфейс, винчестер, дисплей, сканер, сайт, диск т.б.);
- 5) музыка, спорт салаларындағы жаңалықтарға (рокер, брейкер, саундтрек, рэпер; айкидо, кикбоксинг, каратэ-до, биатлон, стипль-чез) қатысты атаулар.

- **2-тапсырма.** Шетелдік кірме сөздерді қатыстырып, «XXI ғасыр тілі» тақырыбында полемикалық¹ диалог құрастырыңдар.
- **А** «Есте сақта!» айдарында берілген өздерің қалаған 5 сөздің мағынасын ашып, оларға қазақ тілінде балама ұсынып көріңдер. Аудармаларыңның уәжін дәлелдеп беріңдер.
- **Ә** «Есте сақта!» айдарында берілген шетелдік кірме сөздерді пайдаланып, семантикалық картаны толтырыңдар. Дұрыс жауапқа «+» белгісін қойыңдар.

Шетелдік кірме сөздер	Қоғамдық-саяси сала	Ақпараттық техно-логиялық сала	Музыка, спорт салалары
1	2	3	4
Электорат	+		
Айкидо			
Брифинг			
Брейкер			

¹ *Полемика* – идеялардың, көзқарастардың, пікірлердің карама-қарсылығы, өз пікірін дәлелдеп дауласу.

1	2	3	4
Байт			
Консенсус			
Интерфейс			
Винчестер			

Керек дерек!

Сөйлеу кезінде жіберетін қателіктер

Сөйлеген сөзің анық, дәл, айқын естілетін болсын. Даусың булығып шығып, бірсыдырғы әуенмен, жігерсіз, баяу сөйлейтін болсаң, айтқаның қаншама қызықты болғанымен, тыңдаушыларды тез жалықтырады, олардың көңілі басқаға ауып кетеді. Сөйлеушінің даусы құбылмалы әрі жайдары болуға тиіс. Сенің әуеніңнен байсалдылық, сенім, табандылық, қайрат сезілетін болсын. Құр шіңкілдеп, айқайлап кетудің де, ынжық, күңкіл дауыспен ақырын сөйлеудің де керегі жоқ.

Даусыңның жоғары-төмендігі аудиторияның үлкенді-кішілігімен, тыңдаушылардың аз-көптігімен өлшенуге тиіс. Тар үйдегі аз кісіге айқайлап сөйлесең, «айдағаны – бес ешкі, ысқырығы жер жарады» дегендей, мұнысы несі деп жұрт күледі. Кең бөлмедегі көп адамға өлімсіреп, күмілжіп сөйлесең, тыңдаушылар мына кісі бүгін ас ішпеген болар деп ойлап, кейбіреулері ұйықтап кетуі де мүмкін. Сондықтан сөйлеген сөзім дәмді болсын деген баяндамашы сөздерін дұрыстап айтуға ерекше көңіл бөлуі керек.

М.Балақиев

3-тапсырма. Көпшілік алдында сөйлеу әдебін сақтай отырып, «Сөйлеу кезінде жіберетін қателіктер» тақырыбы бойынша ой қозғандар.

А «Керек дерек!» мәтінінің тақырыбына сәйкес келетін мақал-мәтелдер айтыңдар.

Ә Мәтін мазмұнын ашатын 3 тірек сөз жазып, постер қорғандар.

Б Публицистикалық стильдің стильдік және жанрлық ерекшеліктерін ескере отырып, «Сөйлегенше – сөзіңе өзің қожа, сөйлеген соң – өзіңе сөзің қожа» тақырыбына памфлет жазыңдар.

В М.Жұмабаевтың «Қазақ тілі» өлеңін тыңдап, өлең туралы ойларыңды ортаға салыңдар (3-аудио).

1.6. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ КІМ?

1-тапсырма. Кім көп табады? Төменде берілген кластерді толтырыңдар.

А Мәтінді оқып, ат қойыңдар. Мәтіндегі негізгі мәселеге автор мен оқырманның қарым-қатынасын ескере отырып, сұрақтар құрастырыңдар. Бір-біріңнің сұрақтарыңды бағалаңдар.

Қазақ тілінің дамуына жер жаралып, су аққалы бергі қалған қазақтың қосқан үлесі бір пара да, А.Байтұрсынұлының бір өзінің сіңірген еңбегі бір пара.

Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттық дамудың талай жыл әбден тот басып қараусыз қалған, тіпті қараң қала жаздаған тегершігін бір өзі айналдырып көріп, мігірсіз¹ қозғалысқа қосып берген ертегінің ерлеріндей ерен тұлға. Туған халқының рухани жанғыруының сырын тап ондай біліп, сол жолда қалтқысыз еңбек етіп, мәңгі ескірмейтін ағыл-тегіл мол үлес қоса алған қайраткер қазақ топырағында оған дейін де, одан кейін де болған емес. Ахаң өз өмірін былай суреттейді:

Рақатсыз өтсе де өмір жасым,
Бұл жөнімнен Құдайым айырмасын...

Шалдығатын, шаршайтын жерлер де бар...
Шығмызбайтын жолынды өрлер де бар...

Ел мұнымды білемін ұқпайтынын,
Көтермеге талғанда шықпайтынын.
Шалыс басып аяқты, жығылғанда,
«Жатқаныңнан тұрма!» деп мықтайтынын.

Мен өлсем де өлемін жөнімменен,
Тәннен басқа немді алар өлім менен?!

Тән көмілер, көмілмес еткен ісім,
Ойлайтындар мен емес бір күнгісін.
Жұрт ұқпаса, ұқпасын, жабықпаймын,
Ел бүгіншіл, менікі ертеңгі үшін...

¹ *Мігірсіз* – тынымсыз, тоқтаусыз.

1-бөлім

Шын азаматты пендешілікке, **шын** ерді есерлікке жібермейтін де осы: ертенге деген сенім, келешек алдындағы жауапкершілік.

Ахмет Байтұрсынұлы өз арманы жолында арыстанның аузына, зымыстанның ¹ түбіне бара жүріп, халқына қалтқысыз еңбек сіңіре білді. Елдің **арасына** алалық кіргізетін айтыс-тартыстан аулақ тұрып, тек **кана** ұлттық мүддеге қызмет етті.

Ә.Кекілбайұлы

 Ә Мәтіннен А.Байтұрсынұлының тұлғалық келбетіне берілген метафораларды табыңдар.

 Б А.Байтұрсынұлының «Адамдық диқаншысы» өлеңін тыңдап, синквейн әдісі бойынша ақынға арнап өлең жазыңдар (4-аудио).

Бірінші жолда – тақырыпты бір сөзбен беру (зат есім).

Екінші жолда – тақырыпты екі сөзбен сипаттау (сын есім).

Үшінші жолда – тақырыпқа қатысты қимыл атауынан үш сөз жазу (етістік).

Төртінші жолда – төрт сөзден тұратын бір сөйлем.

Бесінші жолда – тақырып мәнін ашатын бір синоним сөз.

 В Мәтіндегі қарамен берілген сөздердің қай сөз табына жататынын анықтаңдар.

 Г Ахмет аталарыңа ХХІ ғасыр атынан хат жазыңдар. Бүгінгі заман мәселелері туралы ойларыңмен бөлісіндер.

Есте сақта!

Будан сөздер емлесі

Тіліміздің лексикалық жүйесінде будан сөздердің саны соңғы жылдары күрт көбейді. Олар, негізінен, бірге жазылады: *агроөнеркәсіп, аудиокітап, автошеру, бейнетаспа, бейнефильм, биоотын, бортсерік, велобәйге, велошабандоз, дендробақ, зоодүкен, геосаясаткер, геофизик, геоэкология* т.б.

 2-тапсырма. «Есте сақта!» айдарында берілген мысалдардың мағынасын түсіндірме немесе терминдер сөздігінен табыңдар.

 А Кестені толтырыңдар. Кім көп табады?

Қоғамдық-саяси саладағы будан сөздер	Экономика саласындағы будан сөздер	Мәдени саладағы будан сөздер

¹ *Зымыстан* – қорлық, азап, пәле, қиындық.

Керек дерек!**А.Байтұрсынұлы тіл туралы**

Тіл тазалығы дегеніміз – ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау. Басқа тілден сөз тұтыну қажет болса, жұртқа сіңісіп, құлақтарына үйір болған, мағынасы халыққа түсінікті сөздерді алу.

Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра ақыры ана тілінің қайда кеткенін білмей, айырылып қалуы ықтимал.

Қазақта жазу-сызу болмаған соң, жалғыз-ақ табиғаттың заңына ерген, сондықтан тілі азбаған. Өзгелер табиғатты зорлап емлеге таңып, тілін аздырған.

Қазақ жат сөзге әуестенбей, пән сөздерін өз тілінен жасауға тырысты. Әдебиет тілі ауылдағы қазақтың хат білетін, білмейтін – қайсысына болса да түсінікті болуын көздеді.

Өнердің ең алды сөз өнері деп саналады. «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан.

Асыл тіл, түзу емле қазақта боларға тиіс. Неге десек: атакәсібін тастамай істеп келе жатқан – қазақ. Басқа жұртқа араласпай, өз алдына оңаша, оқшау жүрген – қазақ. Жат жазудың ыңғайына қарап, тілін бұзбаған, арасына жат жазу жайылмаған түрік баласы – қазақ.

3-тапсырма. А.Байтұрсынұлының соңғы азатжолда берілген ойын қазіргі қоғамда болып жатқан мәселелермен байланыстырып көріңдер.

А А.Байтұрсынұлы ойлары арасынан мазмұны ұқсастарын жеке топтаңдар.

Ә А.Байтұрсынұлы туралы сілтемелер келтіріп, қажетті клишелерді қолданып дәлелді эссе жазыңдар.

1.7. ТЕЛЖАН ШОНАНҰЛЫНЫҢ ОҚУ-АҒАРТУҒА ҚАТЫСТЫ ЕҢБЕКТЕРІ

1-тапсырма. Т кестесін толтырыңдар.

Келісемін	Телжан Шонанұлы – Алаш қайраткерлерінің бірі. Телжан Шонанұлы – акын. Телжан Шонанұлы – «Қазақ» газетінің редакторы. Телжан Шонанұлы мен Құдайберген Жұбанов замандас. Телжан Шонанұлы Ахмет Байтұрсынұлымен бірігіп кітап жазған. Телжан Шонанұлы – тілтанушы, түркітанушы.	Келіспеймін
-----------	---	-------------

А Мәтінді оқыңдар. Кесте жасап, ғалымның еңбектерін толтырыңдар.

Телжан Шонанұлы – қазақ ғалымы, оқу-ағарту қызметі мен мәдениетінде өзіндік соқпақ салған тұлға.

Т.Шонанұлы ғылым, оқу-ағарту қызметіне қызу араласып, әліппе, оқулық, бағдарламалар жазып, халықты сауаттандыру жолында көп еңбек сіңірді.

Ана тіліміздің мектепте жеке пән ретінде оқытылуымен байланысты туындаған қажеттілікті өтеген Т.Шонанұлының бұл еңбектерін, негізінен, төрт топқа бөліп жіктеуге болады:

1) әліппе оқулықтары: «Жаналық» (1928), «Сауаттан» (1929), «Колхоз ауылы» (1930, М.Жолдыбаевпен бірге);

2) бастауыш сыныптарға арналған тіл дамыту оқулықтары: «Тіл дамыту» (1930), «Қазақ тілі (Грамматика мен емле)» (1934), «Жана арна» (1927, М.Жолдыбаевпен бірге);

3) ересектерге арналған қазақ тілі оқулығы: «Шала сауатты ересектер үшін оқу құралы» (1926);

4) орыстарға арналған қазақ тілі оқулықтары: «Орыстар үшін қазақша әліппе» (1931), «Қазақ тілінің оқу құралы» (1933), «Учебник казахского языка для взрослых» (1934).

Т.Шонанұлы А.Байтұрсынұлымен бірлесіп, 1926 жылы мектеп оқушыларына арнап 412 беттік «Оқу құралын» («Хрестоматия») бастырып шығарады.

Ол қазақ бастауыш мектебінің теориялық және практикалық негізін қалаушылардың бірі болды. Оның қаламынан емлеге, тіл дамытуға, қазақ тілін оқыту әдістемесіне қатысты көптеген еңбектер мен хрестоматиялар жарық көрді. Көрнекті ғалымның әдістемеге қатысты еңбектеріне «Жаналыққа жетекші», «Диаграмдар, графиктер қандай болады?» деген кітаптары, «Орыстарға қазақ тілін үйрету әдісі жайында», «Ересектерді сауаттандыру әдісі», «Дауыстап оқытудың әдісі» сияқты көптеген мақалалары жатады.

1935 жылы Т.Шонанұлы көрнекті әдіскерлер Ғ.Бегалиев, С.Жиенбаевпен бірлесіп «Бастауыш мектептегі қазақ тілінің әдісі» деген көлемді еңбек бастырып шығарған.

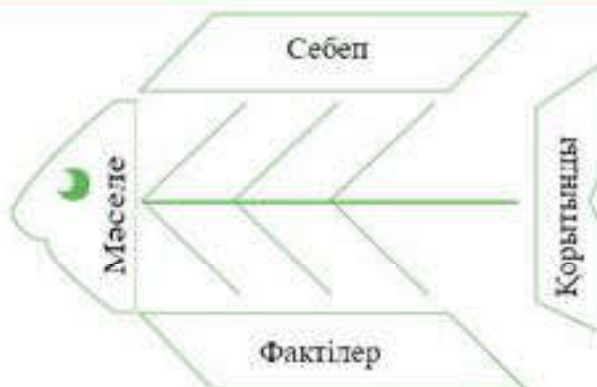
Р.Каренов

Ә «Телжан Шонанұлының оқу-ағартушылық қызметі» тақырыбында шағын сұхбат ұйымдастырыңдар.

Б «Фишбоун» әдісін пайдаланып, «Алаш мұраты және тәуелсіздік тағылымы» деген тақырыпқа сәйкес ойқорытынды жасаңдар.

В Мәтіннен шылауларды теріп жазып, оларға дыбыстық талдау жасаңдар.

Г Семантикалық картаны толтырыңдар.

	Қоғамдық өмірде пайда болған жана зат, құбылыс атаулары	Белгілі бір құбылысты бір сөзбен атау немесе тұғалық жақтан ықшамдау үдерісіне байланысты пайдаланған сөздер	Ұлттық сананын оянуымен байланысты кейбір терминдер мен өзге де атаулардың төлғума сөзбен аталуы	Діни сананын жаңғыруына байланысты әлеуметтік мән алған діни мазмұндағы сөздер	Шетелдік кірме сөздер	Будан сөздер
Велобәйге						
Қалтар ¹						
Гүлшөк						
Сканер						
Сағит						
Рағип ²						
Аудиокітап						
Форвард						
Ауызашар						
Пернетақта						
Белтемір						

2-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойыңдар.

1. Естеріңізге сала кетсек, үстіміздегі жылдың маусым айында «Елбасы жолы. Бейбітшілік кіндігі» және «Тұмар патшайым» атты киножобаларға актерлер арасында республикалық ... жарияланған болатын. 2. Қазірдің өзінде хореография, қолөнер шеберлігі, пікірталас

¹ Қалтар – терісі бағалы, күміс қылшықты, кара коньр түлкі.

² Рағип – діни ұғым бойынша бұлтты, жанбырды, жайды басқаратын періштенің аты.

1-бөлім

клубы, IT сыныбы, баспасөз орталығы, фотостудия, ... сияқты көптеген сыныптың жұмысы қызып тұр. Нактылай түссек, көпсалалы Орманшаруашылығы ғылыми-өндірістік орталығының (Қазақ орманшаруашылығы ғылыми-зерттеу институты) ... (түр мен тек қоры) қатысты мүшкіл халі осыны айтқызады.

«Егемен Қазақстан» газетінен

Керекті сөздер: кастинг, экоорталық, дендробак.

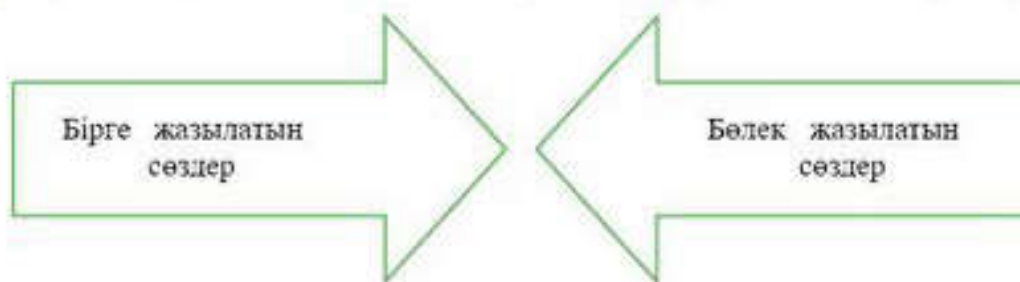
А Мәтіннен бір сөйлем таңдап, оған морфологиялық талдау жасаңдар.

3-тапсырма. Мәтінді тыңдап, «Қазақ» газеті мен қазіргі «Егемен Қазақстан» газетін салыстырыңдар (5-аудио). Артықшылықтары мен кемшіліктері туралы өз пікірлеріңді білдіріңдер.

А Бірге және бөлек жазылатын сөздерді еске түсіріп, мысал келтіріңдер.

Ә Өзіңді тексер! Өлеңдегі орфографиялық қателерді табыңдар.

Оқып жүрген жастарға

Үмүтпенен жоқ қуған,
Талабы алда баламыз.
Басқалар жоғын тапқанда,
Біздер қәйгіп қаламыз?
Тәуекелге ¹ бел бусак,
Көрдөгіні аламыз.
Жеткізбей гетер жүйрүк жок,
Қусак бәрін шаламыз.
Іс істейік бір болып,

Ашылмасын саламыз.
Сұмдар салған жүрөкте,
Аз ба біздің жарамыз?
Тепкісінде басқаның
Қор боп жүдөп барамыз.
Көрүне көзге азапта
Мәңгі ғайтіп қаламыз?
Ойынды енді азат қыл,
Қалсын былай балалық!

С.Торайғыров

4-тапсырма. «Сүйемін туған тілді – анам тілін, Бесікте жатқанымда-ақ берген білім...» деген өлең жолдарындағы тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

¹ Тәуекел – бір іске жалтақтамай батыл кіріскендік, белді бекем бұғандық.

А Өлең жолына морфологиялық талдау жасаңдар.

5-тапсырма. Тарауды қайталауға арналған сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Алаш қозғалысының жанашылдығы не?
2. Алаш ұранын еске түсіріңдер.
3. Ғұмар Қараштың тіл туралы айтқан қанатты сөзін еске түсіріңдер.
4. Тілдің адам өміріндегі орны туралы айтыңдар.
5. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ халқына сіңірген еңбегін санамаландар.

Ғалым болам десеңіз...

1. *Р.Сыздық.* Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). Астана: Елорда, 2000.
2. *Р.Сыздықова.* Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы: Көптомдық шығармалар жинағы. Алматы: Ел-шежіре, 2014.
3. Орфографиялық сөздік / Алтыншы басылым. Алматы: Дәуір, 2013.
4. *Ғ.Қалиев.* Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Сөздік-Словарь, 2005.
5. *Қ.Күдерінова.* Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Алматы: Елтаным, 2013.

ӘЛЕМ ЖАҒАЛЫҚТАРЫ: ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

2.1. МҰХИТ АСҚАН ТҰЫНДЫ

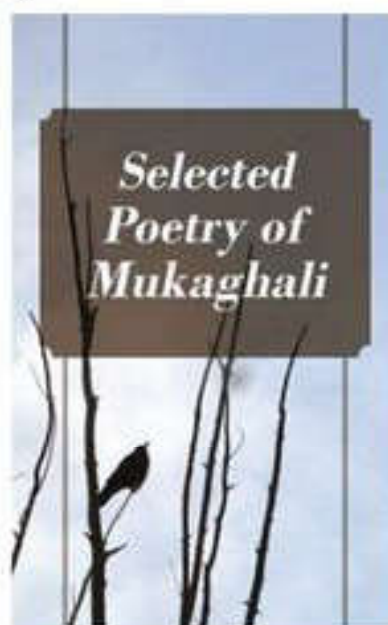
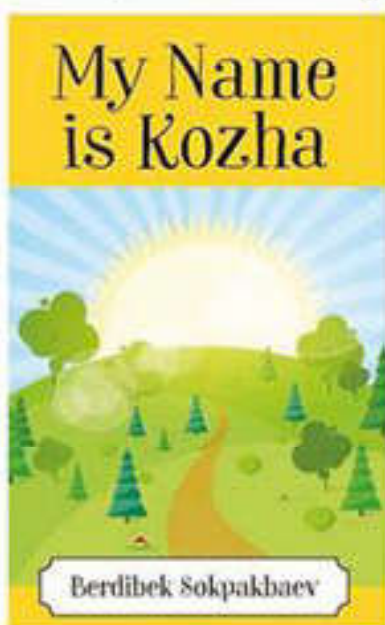

1-тапсырма. «Прозаны аударған адам – құл, өлеңді аударған адам – бақталас» деген В.А. Жуковскийдің пікірімен келісесіңдер ме? Ойларыңды дәлелдендер.

А Мәтінді оқып, жанрлық ерекшеліктерін көрсетіңдер. Қай стильге жататынын тілдік құралдар (терминдер, тілдік оралымдар, өзге стиль элементтері) арқылы дәлелдендер.

«Өркеннеттін тал бесігі – қазақ даласы», – деп жүрген ағылшын жұрты құр мақтауды желеу етіп келе жатқан жоқ. Тарихымызды танып, әдебиетіміз бен мәдениетіміздің ел болып құрылғаннан-ақ салтанат құрғанын саралап алып, ойын осылайша топшылауда. Олардың рухы берік қазақты біліп, салт-дәстүріміз бен саф алтындай сөзімізді тануының басты күші әдебиетімізде жатыр. Ал оны бүгінде әлем кеңістігіне шығаратын данғыл жол – аударма.

Қазақтың бай әдебиеті әлемдік деңгейге көтеріліп, ағылшын тілінде оқылатын болды. Бұл – үлкен жетістік. Атап айтқанда, Хан Тәңірдің мұзбалағы, ақын ақын Мұқағали Мақатаевтың өлеңдер жинағы және «Балалық шакка саяхат» жасаған жазушы Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесі Америка Құрама Штатының Нью-Йорк қаласындағы «Metropolitan Classics» баспасынан ағылшын тілінде жарық көрді. Тау тұлғалы ұлымыз Мұқағали Мақатаев кітабының

алғы сөзін ақын Ұлықбек Есдәулет жазған. Ал Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесін америкалық аудармашы Кэтрин Фитцпатрик аударды .

А.Сұлтангазы

- **Ә** Мәтіннің стильдік ерекшеліктерін ескере отырып, ақпараттық хабар жазыңдар.
- **Б** Аударма терминіне анықтама беріңдер. Аударманың қандай түрлерін білесіңдер? «Түпнұсқа мәтін» дегенді қалай түсінесіңдер?
- **В** Мәтіннен метафораларды тауып, оларды қатыстырып жайылма сөйлем құрастырыңдар. Оларға синтаксистік талдау жасаңдар.
- **Г** М.Мақатаевтың қай өлеңі ұнайды? Неге? Жатқа айтыңдар.
- **Ғ** Сәйкесін табыңдар.

	Төл шығарма	Көркем аударма
А.Байтұрсынұлы «Өгіз бен бақа»		
С.Торайғыров «Тұрмысқа»		
М.Жұмабаев «Айырылтым сенен, жан сәулем»		
М.Дулатұлы «Тағдырдан сұра, қаскүнем»		
Қ.Кемелгерұлы «Жазғытұры»		
Ж.Аймауытов «Шернияз»		

Есте сақта!

Біріккен сөздер емлесі

Соңғы сыңарлары *-аралық, -нама, -тану, -хана, -жай*, сондай-ақ бірінші сыңары *әсіре-, көп-* тәрізді бейдерек мағынадағы сөздермен келген атаулардың қатарына едәуір сөз қосылды: *ауданаралық, пәнаралық, университетаралық, заңнама, топырақтану, жантану, ойынхана, дәмхана, жағажай, мекенжай, әсіреұлтшыл, көпдеңгейлі, көпсатылы, көпсөзді, көппалаталы, көпмәнді* т.б.

- **2-тапсырма.** Кім көп табады? «Есте сақта!» айдарында берілген сөздерден басқа сөздерді тауып, кестеге орналастырыңдар.

-нама	-хана	-жай	әсіре-	көп-	бей-

- **А** «Есте сақта!» айдарында берілген сөздерден баяндауыштары есім сөзден болатын сөйлемдер құрастырып, сол баяндауыштарға морфологиялық талдау жасаңдар.

Ә Кім көп табады? Өлеңді тыңдап, ондағы сөздерді орфоэпиялық нормаға сай жазып шығындар (6-аудио).

Керек дерек!

Сөз құрамы

Тілдегі сөздер бір бүтін тұлға ретінде қаралғанмен, олар мағыналы бір не бірнеше бөлшектен құралуы мүмкін. Сөз құрамының ең негізгі бөлшегі – түбір. Сөз тудыратын, сөз жалғастыратын (байланыстыратын) қосымшалар түбірге қосылады. Мысалы, *ек (ег)-ін, егін-ші, егін-шілік* сөздері *ек* түбіріне жұрнақтар (-ін, -ші, -лік) жалғану арқылы жасалған. Ал *бойжеткен* сөзі екі түбірдің бірігуінен, *бала-шаға* сөзі түбірлердің қосарланып айтылуынан туған. Сөздер сыртқы тұлғасына (құрамына) қарай түбір сөз (*бала*), туынды сөз (*балалық*), қос сөз (*бала-шаға*), біріккен сөз (*қосаяқ*), қысқарған сөз (*ТМД*), тіркесті сөз (*қара ала*) болып бөлінеді. Қазақ тілі сөздердің морфологиялық құрамына қарай жалғамалы тілдер тобына жатады.

Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінен

3-тапсырма. «Керек дерек!» айдарынан 3-4 сөйлемнен тұратын жинақы мәтін құрастырындар.

А Семантикалық картаны толтырындар.

	Туынды сөз	Қос сөз	Біріккен сөз	Қысқарған сөз	Тіркесті сөз
әуежай					
жағалау					
торы ала					
ҚР					
шала-шарпы					
УДЗ					
зиялы					
некен-саяқ					
қонақкәде					

Ә Кім көп табады? Туынды сөздер, қос сөздер, біріккен сөздер, тіркесті сөздер және қысқарған сөздерге мысал келтіріп жарысындар. Оларға морфологиялық талдау жасаңдар.

2.2. БІЛІМ ЖАРЫСЫ

1-тапсырма. Нобель сыйлығы туралы не білесіңдер? Бұл сыйлық не үшін беріледі?

А Мәтінді оқыңдар. Мазмұнын үш сөйлемге сыйдырып айтыңдар. Ең үздік жинақы мәтінді анықтаңдар.

Білім жарысы

Білімді жұрттарда білім жарысы деген болады. Ол жарыста бәйгеге түсе алатындар – білімділер, зейінділер. Оларға бәйге тігіп, жарыстыратындар – бай адамдар я обществолар. Бәйге тігу, жарыс істеу біздің қазақта да бар. Қазақта бай адамдар я қуаныш нәрсеге той істеп, ат шаптырады, я өлген адамына ас беріп, ат шаптырады. Байлығына қарай, адамдығына қарай ас пен тойдың үлкені де, кішісі де болады. Барлығы бәйгеге тіккен малынан гөрі шақырған елдердің санынан, сойылған малынан байқалады.

Білімді жұрттардың білім жарысына келсек, оның мағынасы да, көздеген максаты да басқа. Ол бірнеше ұлыс ел жиылып, бір-екі күн дуылдап, ет жеп, қымыз ішіп кету үшін ғана жасалмайды, бүтін ұлт я дүниедағы бүтін жұрт үшін һәм көпке қаларлық іс үшін істеледі. Дүниеда күн көріп, тіршілік етудің ауырын жеңілдету үшін, жеңілін рақатқа айналдыру үшін істеледі. Неше түрлі ғылым, өнер – бәрі де тіршіліктің ауырлығын азайту үшін, рақатын молайту үшін шығарған нәрселер. Ғылым, өнер артылған сайын дүниеда бейнет кемімекші. Осыған ақылы жетіп, есі енген жұрттар ғылым мен өнерді бірден-бірге асыруға тырысады. Асыру үшін әртүрлі істер істейді. Сол істердің бірі – білім жарысы.

Еуропада, мысалы, Нобелевский білім жарысы бар. Бұл жарыста бәйгені ғылым ауданында я әдебиет ауданында еңбек етіп озған адам я соғысқа қарсы һәм халық арасын жақындастыруға пікір жайған адамдар алмақшы. Жылда Рождество мейрамының алдында швед жұртының астанасы Стокгольм шаһарында білім жарысынан озғандарға бәйге аталады.

А.Байтұрсынұлы

Ә «Неше түрлі ғылым, өнер – бәрі де тіршіліктің ауырлығын азайту үшін, рақатын молайту үшін шығарған нәрселер. Ғылым, өнер артылған сайын дүниеда бейнет

2-бөлім

кемімекші...» деген ойды қазіргі заманмен байланыстырып әңгімелендер. Оның кері әсерлерін санамалап көрсетіндер.

Б Қосымша дереккөздерге сүйеніп, «Қазақтан шыққан алғашқы меценат» тақырыбына төмендегі сұрақтар қамтылған ғылыми эссе жазыңдар.

1. Бұл мақала қай газетке жарияланған ?
2. Роман бәйгесі туралы не білесіңдер?
3. Жақсы роман жазғандарға бәйге тіккен қазақтың қай байы?
4. Роман бәйгесін анықтауға қазы болған тұлғалар кімдер?

Есте сақта!

Тіркесті сөздер емлесі

Біріккен сөзге сырттай ұқсас, бірақ бөлек жазылатын тіркесті сөздердің жазылуы: *қара күз, қоңыр күз, бесіккертпе құда, бес саусақ, ақ аю, алғы сөз, бұлшық ет, өмір бақи, елді мекен, алғы шеп, әр алуан, әр кез, әр уақытта* т.б.

2-тапсырма. Бөлек жазылатын сөздерді естеріңе түсіріп, мысал келтіріңдер.

А Жоғарыда берілген мәтінді негізге ала отырып кестені толтырыңдар.

Күрделі атаулар	Анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері	Күрделі сан есімдер мен сын есімдер	Күрделі етістіктер	Цитомалық, фразалық тіркестер

Керек дерек!

Сөз байлығы

Сөздің аса мол кені көркем әдебиетте жинақталған. Мысалы, М.Әуезовтің 20 томдық шығармаларында сөздің саны 30 мыңнан астам. Қарасөздің қас шебері М.Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясында 16 983 сөз қолданған. Әрбір тіл сөзге бай. Сөздердің санын математикалық тұрғыдан санап, санын дәл айту мүмкін емес. Қазір ғалымдар тілдің сөздік қорын жуықтап айтады. Тіл байлығын олардың құрамындағы сөз саны емес, олардың қолданысы анықтайды.

Айтушының сөзі тыңдарман қауымға тартымды болуы үшін сөз байлығы жақсы, сөздік қоры мол болуы тиіс. Адамдар сөйлегенде бос қайталауларға бой алдырып, сөз жұтаңдығын танытады, тілдің коммуникациялық сапасын күрт төмендетіп жібереді. Әрбір айтылған сөздің салмақты болғаны жөн. Әдемі сөйлеуді, дұрыс сөйлеуді тіл мәдениетін үйрену арқылы жетілдіруге болады. Сөздік қорын молайту үшін кітапты көбірек оқу керек, аса көрнекті қаламгерлерден, тіл нақышы келісті сөз зергерлерінен үйрену керек.

«Қазақ тілі: Сөз мәдениеті» кітабынан

3-тапсырма. Мәтіннің екі азатжолындағы ойды екі сөйлемге сыйдырып айтыңдар.

А *Қарасөздің қас шебері, сөздің салмақтылығы, тіл нақышы келісті сөз зергерлері* деген тілдік оралымдарды талдаңдар.

Ә Сөздік қорды молайтудың басқа жолдары жөнінде өз ойларыңды дәлелдеп эссе жазыңдар.

2.3. ӘЛЕМДЕГІ ҚАЛАМАҚЫСЫ ЖОҒАРЫ ЖАЗУШЫ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріп, өз жауаптарыңды түсіндіріңдер.

- Қазақ әдебиетіндегі қандай жазушы әйелдерді білесің?
- Егер жазушы болсаң, қай жанрда қалам тартар едің?
- Жазушылардың қоғамда алатын орны қандай?
- Жазушы болу үшін адамның бойында қандай қасиеттер болу керек деп ойлайсың?
- Әлем әдебиетіндегі жазушы әйелдердің қандай шығармаларын оқыдың ?

А Мәтінді оқыңдар. Мәтіннің құрылымы мен рәсімделуіне тоқталып, жанрлық ерекшеліктерін табыңдар.

«Forbes» журналы 2017 жылдың рейтингісі бойынша қаламақысы жоғары жазушыны анықтады.

Тізім көшбасында британдық жазушы әйел Джоан Роулинг тұр.

Басылым апараты бойынша, соңғы он екі айда ол 95 миллион доллар табыс тапқан. Роулинг бұрындары жалақысы жоғары жазушы ретінде журналдың 2008 жылғы рейтингісінде де алғашқылардың бірі болған.

Рейтинг тізімін құрастырушылардың айтуынша, қаламақылары жоғары болып табылатын он бір жазушының арасындағы бесеуінің табысы сатылған кітаптарының пайдасы есебінен болып отыр. АҚШ-та бір жыл ішінде 11 жазушының 30 миллион дана кітабы сатылымға түсіп, ол 312 миллион АҚШ долларын құраған.

Е.Маляренко

Ә Берілген мәтіннің қандай аудиторияға арналғанын көрсетіп, құрылымын, тілдік ерекшелігін алдыңғы сабақ мәтінімен салыстыра (лексикалық деңгей бойынша) талдаңдар.

Б А.Барбюстің «Жазушы – қоғам қайраткері, егер қателессе, жұртты теріс жолға сілтейді» деген пікірімен келісетіндеріңді не келіспейтіндеріңді білдіріп эссе жазыңдар.

В Қазіргі қазақ прозасының негізгі тақырыптарына кластер жасаңдар.

Есте сақта!**Мамандандырылған сөздер**

Ұлттың азаматтық тарихындағы ерекше уақиғаларды, соларға қатысты жайттарды арнайы мамандандырылған сөзбен атау: *оралман, желтоқсаншылар, ұлан, байрақ, ардагер* т.б.

2-тапсырма. Төменде берілген сызба бойынша «Есте сақта!» айдарындағы сөздерге сатылай кешенді фонетикалық талдау жасаңдар.

А Әр сөздің түсіндірмесін айтыңдар.

Ә Желтоқсаншылар атынан монолог құрастырыңдар.

Керек дерек!**Ауызекі тіл**

Ауызекі сөйлеу тілі – адамдардың тіл арқылы қарым-қатынас жасауының бір түрі. Ауызекі тілдің басты ерекшелігі – сөйлеудің алдын ала дайындықсыз, тікелей қарым-қатынас жасау барысында жүзеге асатындығы. Тіл білімінде ауызекі тілді стильдердің бір түрі ретінде қарастырады. Басқа стильден оның біршама өзгешеліктері бар. Негізгі мақсаты тікелей және тез хабар беріп, хабар алу болғандықтан ауызекі тілде әдеби тілдің нормасынан тыс сөздер мен сөз тіркестері (варваризмдер, кәсіби сөздер, жаргондар, диалектілер т.б.) кездесуі әбден мүмкін. Ауызекі тілде тілдік (лингвистикалық) факторлармен қоса, тілден тысқары факторлардың (экстралингвистикалық) да жарыса пайдаланылуы осы стильдің өзіндік ерекшелігі болып табылады (сөз болып отырған оқиға тыңдаушысына түсінікті болса да, бет пішінінің, қолының қозғалыстары, дауысты көтере немесе сыбырлай сөйлеуі т.б.). Экспрессия және ықшамдылық үшін ауызекі тіл сөздерді өзгеше жұмсайды, ерекше синтаксистік бірліктер (сөз тіркестері мен сөйлемдер) қолданады.

«Қазақ тілі» энциклопедиясынан

3-тапсырма. Мәтіндегі *варваризмдер, кәсіби сөздер, жаргондар, диалектілер* туралы таратып айтыңдар.

А Мәтінді қайталап оқып, ауызекі сөйлеу стиліне 4-5 сөйлемнен тұратын ереже жазыңдар.

2.4. МУЗЫКАНЫҢ ҮЛКЕН КІТАБЫ

1-тапсырма. Дұрыс-бұрысын дәлелдендер.

Дұрыс	Әбу Насыр әл-Фараби – лингвист Әбу Насыр әл-Фараби – философ Әбу Насыр әл-Фараби – күйші Әбу Насыр әл-Фараби – психолог Әбу Насыр әл-Фараби – музыка зерттеушісі Әбу Насыр әл-Фараби – ислам дінінің негізін салушы	Бұрыс

А Мәтіндегі әл-Фараби және Фараби сөздерінің жарыса қолданылуын түсіндіріңдер.

Әл-Фарабиді дүниеге танытқан – музыка теориясына арналған «Музыканың үлкен кітабы» атты еңбегі. Ғұлама¹ бұл еңбегінде математикалық тәсілдерді пайдалану арқылы музыкалық дыбыстарды тұңғыш рет қағаз бетіне түсіріп, нотаны алғаш дүниеге келтірді. Ол тек музыка теориясын ғана емес, музыкалық аспаптарды да қолдан жасап, сол аспаптарда керемет ойнай да білген. Қазақ домбырасын дүниеге келтірген музыка зерттеушісі ұлы бабамыз Әбу Насыр әл-Фараби десек, қателеспеген боламыз. Оған Фараби жасаған музыкалық аспаптар түрі куә бола алады. Оның шебер орындаушылығы жөнінде шығыс халықтары арасында күні бүгінге дейін айтылып жүрген көптеген аңыз да бар.

Музыка саласындағы зерттеу еңбектерінде Фараби музыканың емдік қасиетін, жағымды әсерін дәлелдеді, сондай-ақ оның тәрбиелік мәні зор екенін баса айтты. Адамның музыка шығару қабілеті дарындылығы дәрежесінің әртүрлі сатысын көрсетіп, адамның жан-жақты дүниесіне жағымды, жағымсыз әсер ететін музыкалық жанрларға талдау жасады.

«Музыканың үлкен кітабы» «Музыка өнеріне кіріспе», «Музыка өнерінің негіздері», «Музыкалық аспаптар», «Музыкалық композиция» деген үлкен-үлкен тараулардан тұрады.

Фарабидің бұл еңбегі XV ғасырда-ақ латын тіліне аударылып, Еуропа музыка ғылымы мен өнерінің дамуына үлкен әсерін тигізді. 1930–1935 жылдары француздың белгілі музыка зерттеушісі Р.д'Эрланже «Музыканың үлкен кітабын» француз тіліне аударған.

¹ Ғұлама – бар өмірін белгілі бір салаға арнаған, ерінбей-жалықпай ізденген білімпаз, ғалым адам.

2-бөлім

Әл-Фарабидің бұл еңбегі – музыка саласы бойынша жазылған аса қымбат тарихи және мәдени мұра. Ендеше бізге Аристотельден басталып, әл-Фараби, Құрманғазы, Абай, Шәкәрім, Мұхтар, Шәмші т.б. жалғастырған қуатты мәдени-философиялық, музыкалық дәстүр туралы білмеуге болмайды. Біздің ұлттық ой-санамыздың, мәдени өнеріміздің төл бастауы да осылар.

Ж.Алтаев

- **Ә** Мәтіннен өздеріңе таныс емес терминдерді тауып, оның терминдік мағынасын ашып көріңдер.
- **Б** Мәтінге жоспар құрып, ондағы басты ойды анықтаңдар.
- **В** Мәтіндегі музыканың адамға тигізетін әсері туралы азатжолға морфологиялық талдау жасаңдар.
- **Г** Мәтінді негізге ала отырып, мына кестені толтырыңдар.

Ғылыми терминдер	Жалқы есімдер	Кірме сөздер

- **Ғ** М.Шахановтың әл-Фараби туралы өлеңінен үзінді тыңдап, ғұлама туралы ғылыми эссе жазыңдар (7-аудио).

Есте сақта!

Орыс тілінен енген сөздер

Орыс тілінен енген сөздердің білім мен ғылым, мәдениет пен өнер, экономика, өндіріс пен техника т.б. салаларда кеңінен қолданылатын және БАҚ-та жиі кездесетін түрлері: *ведомость, ведомосқа, ведомосы; грамм, граммға, грамы; лимонад, лимонадқа, лимонадтар; лингвист, лингвистке, лингвисті; турист, туристке, турисі; бефстроганов, бефстрогановқа, бефстрогановы* т.б.

- **2-тапсырма.** *Турист, туристке, турисі; ведомость, ведомосқа, ведомосы* деген сөздердегі өзгерістерді түсіндіріп көріңдер.
- **А** «Есте сақта!» айдарында берілген сөздерді пайдалана отырып, жоғары оқу орындарындағы «Лингвистика» мамандығына оқуға шақырып, үгіт-насихат сипатындағы жарнама мәтінін жазыңдар (5-6 сөйлем).
- **Ә** Алған білімдеріңе және Алаш қайраткерлерінің ұстанымдарына сүйеніп, кірме сөздер туралы пікірталас ұйымдастырыңдар (Бізге кірме сөздер қай елден кірген? Басқа елдерге сіңген түркізмдер қанша?).

Керек дерек!**Сөз мәдениеті**

Мәдениетті адам сөйлеу мәнері құлаққа жағымды әрбір ойын лайықты әуенмен, әрбір сөйлемді өзінің сазымен сөйлейді. Ән сияқты дұрыс айтылған сөз де құлақтан кіріп бойды алады. Міне, сондықтан сөзді қалай болса солай айта салмай, сөйлеу мазмұнына үйлесімді ырғақ, екпін, әуен тауып, дауысты түрлендіріп сөйлеудің үлкен мәні бар.

Тыңдаушыларды еліктіре білу, олардың назарын сөйлеп тұрған ой-пікіріне аудара алу – сөйлеушіге (мұғалімге, баяндамашыға, үгіттеушіге) жүктелген міндеттің нәтижелі болуының басты шарты.

Ұзақ сөз дәмді болғанымен, кісіні жалықтырады, кісінің тыңдау, айтқанды қабылдау қабілеті нашарлайды. Сондықтан шама келсе, елеусіз юмор, аздап тақырыптан ауытқып көңіл көтеріп, тыңдаушыларды күлдіріп алған жөн. Солай еткенде, аудитория сергіп, жадырап, бір көтеріліп қалады, сөзді қайтадан ынта қойып тыңдайтын болады. Бірақ тақырыптан ауытқу жөнімен әрі қысқа болуы тиіс.

М.Балақаев

3-тапсырма. Бірінші және үшінші азатжолдағы негізгі ойды бір сөйлемге сыйдырып айтыңдар.

А *Ырғақ, екпін, әуеннің* анықтамаларын еске түсіріңдер.

Ә Ауызекі сөйлеу тіліне тән ерекшеліктерді атаңдар.

2.5. АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ ҚОШКЕ КЕМЕҢГЕРҰЛЫ

1-тапсырма. Қ.Кемеңгерұлының еңбегі, қызметі туралы не білесіңдер?

А Мәтіннің негізгі идеясын анықтаңдар. Мәтін авторының айтпақ болған ойын сызба арқылы нобайлап беріңдер.

Білім мен білікке ұмтылған Алаш қайраткері Қошке (Қошмұхамбет) Кемеңгерұлы 1915 жылдан бастап 1930 жылға дейін үзіліссіз ұлт әдебиетіне, тарихына, драматургиясына, журналистикасына, ғылымына айрықша үлес қосты.

Қ.Кемеңгерұлы қазақ, орыс тілдеріне бірдей шешен болған. Ол неміс, араб, парсы тілдерін де біршама жақсы білген. Оған өзі жазған «Қазақша-орысша тілмаш» атты кітабында араб, парсы тілдеріне талдау жасауы айқын дәлел бола алады. Бұл кітап 1925 жылы Мәскеуде басылып шықты.

Тіл білімі және оқулық саласында Қошке екі кітаптан тұратын «Оқу құралын» жазып шығарды (Ташкент, 1928; Қызылорда, 1929).

2-бөлім

Қ.Кемеңгерұлы драма саласында жемісті еңбек етті. «Әулие тәуіп» (1918), «Бостандық жемісі» (1919), «Қасқырлар мен қойлар» (1920), «Күнәсіз күйгендер» (1930) атты пьесалары кезінде әуесқой театр сахналарында қойылған. Көпке белгілі пьесалары: «Алтын сақина» (1923), «Парашылдар» (1926), «Ескі оқу» (1927).

1926 жылы 13 қаңтарда Қазақ драма театры тұңғыш шымыллығын (тұңғыш директоры әрі бас режиссері – Д.Әділов) Қ.Кемеңгерұлының «Алтын сақина» пьесасымен ашты.

Қошқе шебер журналист ретінде де қабілет-қарымын аңғартты. Газет-журналдарда жариялаған сан алуан мақалаларында ол білім, ғылым, денсаулық, өнер, шаруашылық және тағы басқа тақырыптағы мәселелерді қамтиды. Әсіресе «Қазақ», «Сарыарқа», «Абай» сынды ұлтжанды басылымдардың ізбасары іспеттес «Жас азамат» бетінде Алаштың мұнын мұндап, жоғын жоқтаған мақалалары нөмір құрғатпай шыққанына бүгінде мұрағат қойнауында сақтаулы ұнжарияның 22-саны дәлел.

Р.Каренов

 Ә Мәтіннің стильдік және жанрлық ерекшеліктерін ескере отырып сұхбат жазыңдар.

 Б Қ.Кемеңгерұлының еңбектерін тақырыпқа бөліп, топтастырыңдар.

Оқу-білім саласы	Публицистика саласы	Драматургия саласы

 В Кластерді толтырыңдар.

 Г Сәйкесін табыңдар.

Қандай да бір халықтың немесе жазушының белгілі бір дәуір мен кезеңдегі драмалық шығармаларының жиынтығы.	сахна
1. Баспасөз , радио , теледидар , кино , галамтор сияқты ақпарат құралдары арқылы елдегі және әлемдегі жаңалықтар мен оқиғалар, саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани және табиғи	

құбылыстар жөнінде жұртшылыққа мағлұмат беріп, қоғамдық пікір қалыптастыратын әдеби-шығармашылық қызмет түрі. 2. Белгілі бір халықтың нақты бір кезеңде шыққан газет-журналдарының жүйесі, оларда жарияланған материалдар жпынтығы. 3. Баспасөз тарихын, теориясы мен практикасын зерттейтін ғылым саласы.	театр
Табиғат объектісіндегі адамның әрекеті арқылы жасалатын өзгерістер.	өнер
Сахнада орындауға арналған драматургия туындыларының бірі.	журналистика
Сөзді бір тілден екінші тілге ауызекі аударушы.	мәдениет
Театр ойын-сауықтары көрсетілетін орын.	пьеса
Көркем образдар жүйесі арқылы адамның дүниетанымын, ішкі сезімін, жан дүниесіндегі құбылыстарды бейнелейтін қоғамдық сана мен адам танымының формасы.	тілмаш
Сахналық өнердің өмір көріністерін драмалық әрекет арқылы көрермендердің көз алдында актерлер күшімен бейнелейтін түрі; ойын-сауық немесе спектакль ; түрлі сахналық ойын-сауықтар, сонымен қатар жалпы мәдени шаралар өткізілетін орын.	драматургия

F Мәтіннен есімдіктерді тауып, мағыналық топтарына қарай ажыратыңдар.

Есте сақта!

Бейүндес сөздер емлесі

Бір буыны жуан, келесі буыны жіңішке, я болмаса, керісінше, бірінші буыны жіңішке, келесі буыны жуан бейүндес сөздердің жазылу үлгісі: *қауіп, неғұрлым, сәнқой, өнерпаз, құдірет, құзырет, қошемет, біраз, рақмет, ақырет, кесепат, қағілез, қабілет, қасірет, зәрезап, тақаппар, ілтұпат, хазірет, хакім, хикая* т.б.

2-тапсырма. «Есте сақта!» айдарында берілген мысалдарға фонетикалық талдау жасаңдар.

A Бейүндес сөздер қандай заңға бағынбай тұр? Ол заң туралы кеңірек баяндап беріңдер.

Ә Үндестік заңына бағынбайтын сөздердің түрлерін атап, мысал келтіріңдер.

Керек дерек!

Тіл және мәдениет

Тіл – мәдениетті танытушы құрал ғана емес, тілдің бойында оның (мәдениеттің) арқауын құрап, негізін қалайтын ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш. Ұлттық мәдениеттің тірегі тілде. Қазақ халқының этностық, ұлттық мәдениеті, негізінен, тілде көрініс тапқан. Осы орайда тіл – ұлттық болмысымен қалыптасқан төл мәдениетіміз сақталған негізгі көздердің бірі.

2-бөлім

Мәдениет пен тілдің бір-бірімен байланысы күрделі, өте тығыз. Мәдениет адам қолымен жасалатын материалдық құндылық болғандықтан, ол таза табиғи үдеріс ретінде таныла алмайды. Себебі тіл – адам баласына берілген рухани құндылық. Бір қырынан алғанда, мәдениет пен тілдің байланысы мазмұн мен пішіннің байланысы секілді. Тіл – мәдениеттің өмір сүру формасы болса, мәдениет – оның ішкі мазмұны. Сондықтан да тіл мен мәдениетті бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын құбылыс деуімізге болады.

А.Мырзаханова

3-тапсырма. Оқылым стратегияларын жүйелі қолданып мәтінге пікір жазыңдар.

А Мәтіннен баяндауышы есім сөзден болған сөйлемдерді көшіріп жазып, сөйлем мүшелеріне талдаңдар.

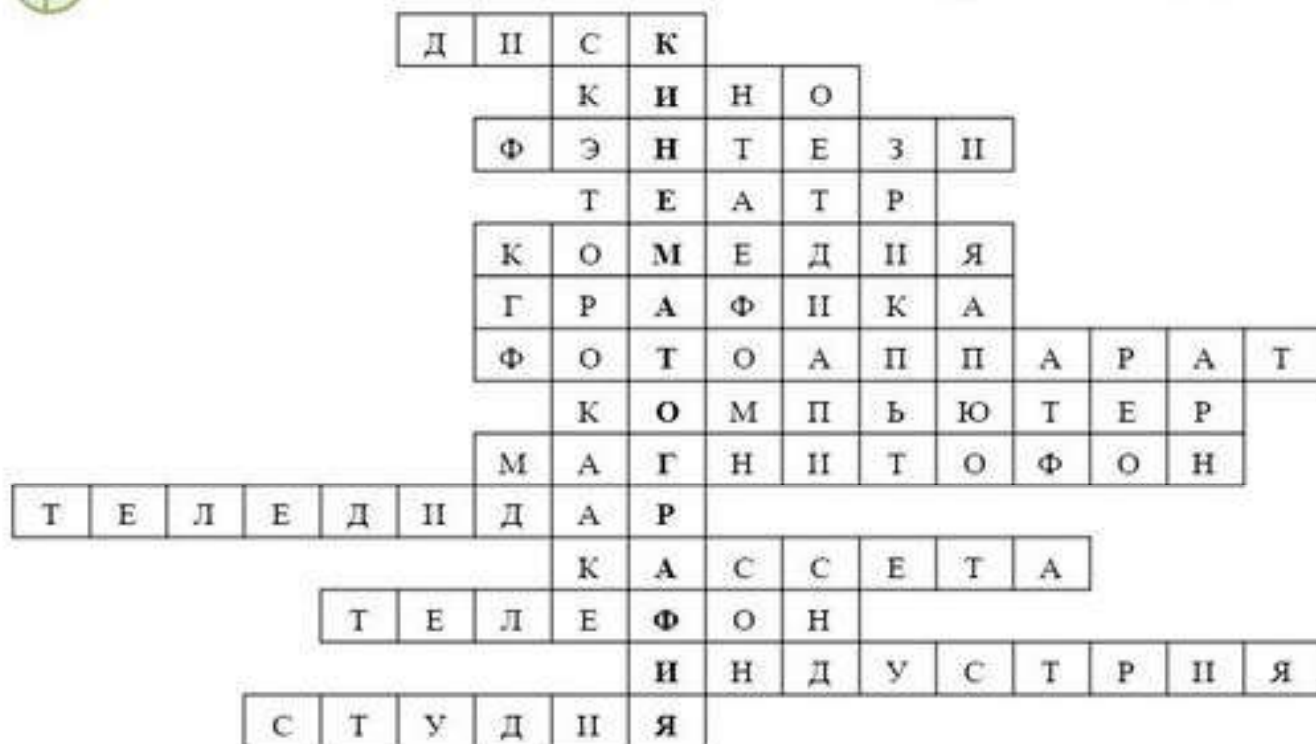

Ә Мәтіндегі басты ойды анықтап, ондағы тірек сөздерді табыңдар.

2.6. ӘЛЕМДІК КИНЕМАТОГРАФИЯНЫҢ ӨМІРГЕ КЕЛУІ

1-тапсырма. «Кинематография» сөзжұмбағына сұрақтар құрап жарысыңдар.

А Мәтінді оқыңдар. Көпшілік алдында сөйлеу әдебін сақтап, мәтінге сілтеме келтіре отырып сұрақтар құрастырыңдар.

1872 жылдың қайбір күні АҚШ-тың Калифорния штатында Станфорд және Коен есімді екі жігіт «Ат шапқанда тұяғы жерге тие ме, тимей ме?» деген мәселе жөнінде таласып қалады. «Ат

шапқан кезде төрт аяғы бірдей жоғары секіреді», – дейді Станфорд. Ал Коен: «Ат шапқан сәтте тек бір аяғы ғана жерге тиіп отырады», – дейді. Екеуі ұзақ дауласып, келісімге келе алмайды. Ақыры мәселені американдықтардың дағдылы тәсілі арқылы шешпек болып, бәс тігіседі. Жақын маңнан бір ат баптаушы тауып әкеліп, оған төрелік айтуды ұсынады. Бірақ бір адамның көзімен мұны дәл ажырату қиын болғандықтан, ат баптаушы бұл айтысқа соңғы нүкте қоя алмайды. Кімдікі дұрыс, кімдікі бұрыс екені сол күйі анықталмай қалады.

Артынан бұл әңгімені қазылық етуге шақырылған ат баптаушының досы фотограф Эдвард Мейбридж (Eadweard Muybridge, 1830–1904) естиді және бұл сұраққа жауап табуға қол ұшын бере алатынын айтады. Ол досына еріп тартыс майданына (ат шаптырған жерге) барады. Сонда 24 фотоаппаратты бір қатарға, қозғалмайтындай етіп орнатады. Арадан ат өтетіндей жол қалдырып, қарсы жаққа 24 бағана орнатады. Олардың әрбіріне жіңішке жіп байлап, оның бір ұшын келесі беттегі фотоаппараттардың түсіру тетігіне жалғайды. Дайындық толық біткен соң, келіскен бір жүйрікті әкеліп, ортадағы жолмен шауып өткізеді. Ат шауып өткен соң, 24 бағанаға байланған жіңішке жіп арқылы 24 фотоаппарат 24 сурет түсіреді. Мейбридж бұл суреттерді рет тәртібі бойынша кншп алып, арасын жақын қылып жалғап шығады. Сөйтіп, ол жеке суреттерден суреттер тізбегіне айналады. Осы тізбектен шапқан аттың әрбір аяғы кезек-кезек жерге тиетіні анықталады. Бәсте Коен жеңген болып есептеледі.

Фотографтың бұрын-соңды болмаған бұл тәжірибесі адамдарды қатты қызықтырады. Көруге ынтықтар көбейе түседі. Мейбридж де ерінбей өзінің әлгі бір тізбек суретін қызыққандарға көрсете береді. Бір жолы ойламаған жерден бір көрермен тізбек суреттерді шұғыл қозғап қалады. Нәтижесінде жеке-жеке тұрған суреттер қосыла жылжиды да, кескіндегі атқа «жан бітіп», самғай жөнеледі. Бұл адамдарды тіпті қайран қалдырады. Содан 1879 жылы Эдвард Мейбридж фотография тарихында үлкен төңкеріс жасап, «зоопраксископ» деп аталатын, аң немесе адамның қимылын таспаға жазуға қабілетті жаңа аппарат жасап шығады. Сөйтіп, бұл кейін кино түсіруге болатын кинематографияның өмірге келуіне мықты негіз қал айды.

С.Нұғыман

2-бөлім

- **Ә** Мәтінді стиль түріне ажыратыңдар. Тілдік құралдар арқылы дәлелдендер.
- **Б** 3 топқа бөлініп, мәтінге аннотация, пікір жазып, тірексызба түріндегі жоспар құрыңдар.
- **В** Шет тілдер сөздігіне жүгініп, мына сөздердің мағынасын ашыңдар.

- **Г** Шетелдік және отандық кинематографияны салыстырып, «Қазақ киносы қандай деңгейде?» тақырыбына эссе жазыңдар.

 Есте сақта!

Игерілген кірме сөздер

Ауызекі тіл арқылы игерілген кірме сөздердің жазылуы: *мәшине, пойыз, сөмке, резеңке, стақан, бәтеңке, бөшке, көпес, самауыр, сотық, күртеше* т.б.

- **2-тапсырма.** «Есте сақта!» айдарында берілген сөздерге фонетикалық талдау жасаңдар.

- **А** Бұл кірме сөздердің қазіргі кірме сөздерден басты айырмашылығы не?
- **Ә** Өткен сабақтардағы білімдеріңді еске түсіріп, мына кестені толтырыңдар.

Бұрын-соңды тілде болып көрмеген, жаңа ұғымдардың пайда болуымен байланысты неологизмдер	Бұрыннан тілде бар атауларды жаңартып, ескіні жаңғыртып жаңаша мән беріп, түрлендіріп қолдану негізінде пайда болған неологизмдер

Керек дерек!

Ғ.Қараш тіл туралы

- Бір халықтың өз тілінде білім өнері болмаса, ол халықтың тілі бұзылып, өзгереді һәм көршілес күшті халықтың тілімен араласып, соған құл болады, оның ішінде жаңалықтар көбейеді. Я кішкене ұлттардың жаңартып, жандандырылмаған ескі тілі өзінің барлық маңызын жояды һәм жылдам ұмытылады.
- Ең әуелі ана тілі қажет. Ана тілін білмесең, онда сен ол ұлттың баласы емессің. Ана тілін білмей тұрып, ұлт білімін ала алмайсың. Ұлт білімі болмаса, онда әдебиеттің болмайтындығы өзі-ақ белгілі. Әдебиеті жоқ ұлттың өнері де өршімейді¹.

¹ *Өршімейді* – бұл жерде: дамымайды, өрге баспайды.

- Тіл сақтауға мүмкін болғанда, тіл сақталуға тиіс. Біз тілімізді қанша сақтасақ, ұлтымызды да сонша сақтаған боламыз.
- Жалпы өнер-білімнің ішіне ана тілі болуы да кіреді һәм, керісінше ана тілі болудан ұлттың білім-өнері табылады. Ана тілін білмей тұрып, ешбір білім-өнерді таратуға мүмкін емес.
- Өзімізді басқа ұқсас халықтан айыратын белгіміз болған ана тілімізді білсек қана осы мақсаттарға жетпекпіз.

3-тапсырма. Мәтіндегі әр азатжолға сәйкес келетін мақал-мәтел табындар.

А Көпшілік алдында сөйлеу әдебін орынды қолдана отырып, «Ана тілін білмей тұрып, ұлт білімін ала алмайсың» деген ойды өрбітіңдер.

2.7. ӘЛЕМ ТАНЫҒАН КЛАССИК

1-тапсырма. Қайсысы кім туралы?

• «Әшім» атты тұңғыш әңгімесі 1952 жылы жарияланды. Онан кейін «Аспалы көпір» (1956), «Бетпе-бет» (1957) т.б. әңгімелері жарық көрді. Жазушыны алғаш әлемге танытқан таңдаулы туындысы – әйгілі «Жәмила» повесі (1958). Мұхтар Әуезов пен француз жазушысы Луи Арагон осы шығарма арқылы ол кісінің дарынын жоғары бағалап, жүрекжарды пікір айтқан...

• «Жолда» алғашқы әңгімесі «Замандастар» атты жинақта 1963 жылы жарияланған. «Бекет» (1966), «Ащы бал» (1969), «Мазасыз күндер» (1970), «Қара шанырақ» (1973), «Тіршілік» (1975) повестер мен әңгімелер жинақтары, «Қарғын» (1980) романы басылды. Жекелеген туындылары бойынша «Гауһар тас» (режиссері – Ш.Бейсембаев, 1975), «Дермене» (режиссері – Асанәлі Әшімов, 1986) көркем фильмдері түсірілді. «Мұрагерлер» пьесасы үшін оған Қазақстан Жазушылар одағында Мұхтар Әуезов атындағы сыйлық берілген (1985)...

А Мәтінді оқындар. Ауызекі сөйлеудің стильдік бедерін дұрыс қолданып, мәтінді өз сөздеріңмен түсіндіріп көріңдер.

Дулат Исабеков – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иегері, Халықаралық ПЕН-клуб, Платиналы «Тарлан» сыйлықтарының лауреаты.

Ғажап туындыларымен бүгінде әлем танып білген классик жазушы, драматург ¹ Д.Исабеков қазақ әдебиетінде ғана емес, шетел әдебиетінде

¹ Драматург – драмалық шығарма жазумен шұғылданатын жазушы.

2-бөлім

де ерекше орынға ие болуда. Бүгінде оның пьесасы әлемнің 26 елінде сахналанған.

Халықаралық Астана ЭКСПО-2017 мамандандырылған көрмесінде классик жазушының ағылшын тілінде жарыққа шыққан кітаптарының тұсаукесері болды. Онда Ұлыбритания театрының дирек-

торы, әйгілі режиссер Дэвид Папава қазақ жазушысының шығармашылығын жоғары бағалап, драматург шығармаларын Лондон тұрғындарына насихаттаудан жалықпайтынын жеткізді.

Әлемге танылған жазушының бүгінгі шығармаларын ағылшын тіліне Шыңғыс Айтматов академиясының директоры, германиялық Рахим Абдуалиев, Ұлыбритания театрының директоры Дэвид Папава және ирландиялық тәуелсіз сыншы, психолог Сара Коплей аударған.

Шыңғыс Айтматовтың орыс тілінде жарық көрген шығармаларының барлығын ағылшыншаға аударған – Рахим Абдуалиев. Ол Ш.Айтматовтың «Жәмиласы» мен Д.Исабековтің «Гауһар тасын» салыстыра келе, екі классик жазушы арасындағы рухани ұқсастықты байқаған. Бүгінгі қазақ драматургиясының биік шыңын бағындыра алған Д.Исабеков қаламының қарымы бөлек, жаңалығы көп.

М.Сұлтан

Ә Дулат Исабековтің қандай шығармаларын білесіңдер?

Б «Келісу-келіспеу парағын» толтырыңдар.

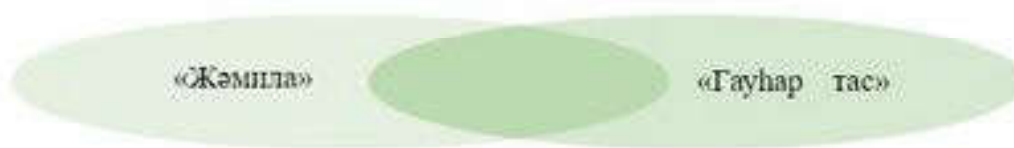
Сөйлемдер	Келісемін	Келіспеймін
Д.Исабеков – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ түлегі.		
Д.Исабеков – драматург.		
Д.Исабеков – поэзия жанрындағы қаламы шыңдалған тұлға.		
«Гауһар тас» атты туындысына кино түсірілген.		
«Халық қаһарманы» атағының иегері.		
«Ғасырдан да ұзақ күн» романының авторы.		

В Мәтіннен дәйексөз келтіре отырып, БАҚ құралдарына шағын мақала дайындаңдар (10 сөйлем).

Г Ш.Айтматовтың «Жәмиләсі» мен Д.Исабековтің «Гауһар тасын» салыстырып, Венн диаграммасын толтырыңдар.

Ф Мәтіннің соңғы үш сөйлеміне толық грамматикалық талдау жасаңдар.

Д Мәтіннен топонимдерді¹ тауып, оларға фонетикалық талдау жасаңдар.

2-тапсырма. Семантикалық картаны толтырыңдар.

Будан сөздер																					
-аралық, -нама, -тану, -хана, -жай, сондай-ақ бірінші сынары әсіре-, көп- тәрізді бейдерек мағынадағы сөздермен келген атаулар																					
Біріккен сөзге сырттай ұқсас, бірақ бөлек жазылатын тіркесті сөздер																					
Ұлттың азаматтық тарихындағы ерекше уақиғаларды, соларға қатысты жайттарды арнайы мамандандырылған сөзбен атау																					
Орыс тілінен енген сөздер																					
Бір буыны жуан, келесі буыны жінішке, я болмаса, керісінше, бірінші буыны жінішке, келесі буыны жуан бейұндес сөздер																					
Ауызекі тіл арқылы ігерілген кірме сөздер																					

3-тапсырма. Кім жылдам?

¹ Топонимдер – географиялық атаулар.

2-бөлім

1. Гүл сөзі қай тілден енген?
а) парсы; ә) қытай; б) латын; в) жоңғар.
2. Орфографиялық нормаға сай жазылған сөз қайсы?
а) мектепішілік олимпиада;
ә) мектеп-ішілік олимпиада; б) мектеп ішілік олимпиада.
3. Орфографиялық нормаға сай жазылған сөз қайсы?
а) кез-келген; ә) кез келген; б) кезкелген.
4. Орфографиялық нормаға сай жазылған сөз қайсы?
а) банкка; ә) банкіге; б) банкке.
5. *Мұғалім, дәптер* сөздері қай тілден енген?
а) иран; ә) қытай; б) орыс; в) араб.

4-тапсырма. Қазіргі кездегі орыс және ағылшын тілдерінен енген сөздерді тауып, оларды ауызекі тіл арқылы игерілген кірме сөздердің жазылу емлесіне сай түрлендіріп жазып көріңдер. Мысалы: *портфель, USB шнур, VIP, смайлик* т.б.

5-тапсырма. Қазақ әліпбиінде 28 дыбыс бар. Ғалымдар ХХІ ғасырда тек төл дыбыстарымыздан тұратын әліпбиді жасап бекітті дейік. Кірме әріптер болмаған жағдайда, шет тілден енген терминдерді қалай жазар едіңдер? Талқылаңдар, мысалдар келтіріп, жазып көрсетіңдер. Қазақ әліпбиінің тағдырын өздерің шешіп көріңдер.

Өзіңді тексер!

1. Бұл тарауда Алаш қайраткерлерінің қайсысы туралы мағлұмат алдыңдар? Қысқаша мазмұндап беріңдер.
2. Тіл және мәдениет туралы не айтар едіңдер?
3. «Есте сақта!» айдарындағы сөздердің жазылуын қайталап, еске түсіріңдер (6 түрлі сөздер тобы).
4. Фонетика, фонология, фонема деген не?

Ғалым болам десеңіз...

1. *Р. Сыздық.* Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). Астана: Елорда, 2000.
2. Орфографиялық сөздік / Алтыншы басылым. Алматы: Дәуір, 2013.
3. *Ғ.Қалиев.* Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Сөздік-Словарь, 2005.
4. *Г. Мамырбекова.* Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017.

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ: МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ

3.1. ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН АҚЫЛ-ОЙЫНЫҢ ЗАҢҒАР БИІГІ

1-тапсырма. Ұлы Абайдың «Бойы бұлғаң» өлеңін тыңдаңдар (8-аудио). Өлеңнің не туралы екенін 5 сөйлеммен сипаттап беріңдер.

A Мәтінді оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге автор және оқырман тарапынан сұрақтар құрастырып, жауап беріңдер.

Қазақ мәдениеті мен ақыл-ойының заңғар биігі Абай Құнанбайұлынан кейін де талай дүлдүл жарап шығып, өздерінің өлмес туындыларын тарту етсе де, хакім¹ Абайдың жұлдызы биік тұратыны неліктен? Ол, ең алдымен, Абай шығармашылығының әмбебаптығы, энциклопедиялығымен түсіндірілсе керек. Лирика, поэзия, сатира, поэма, аударма жанрларының негізін салып қана қоймай, осы жанрларды әлемдік биікке шығара білуі, музыкалық мұрасы, әлеуметтік-публицистикалық, философиялық, діни, ғылыми, тарихи еңбектерінің мазмұн тереңдігі, ағартушылық, педагогикалық ойлары оның ұлт ұстазы, тіпті адамзат ғұламасы атануына арқау болды...

Абай шығармашылығына өзек болған мәселелер – мәңгілік тақырыптар. Жан мен тәннен жаратылған адам баласының рухани өмірінде мәңгілік болатын дінгекті мәселелер. Материалдық, техникалық тұрғыдан адамзат қоғамы қаншалықты дамып, өмір сүру тым қолайлы әрі жеңіл, ыңғайлы болғанымен, адамның жан мен тәнің қосындысы екендігі, оның санасы, ақыл-ойы, ішкі жан дүниесі, руханияты мен ділі² қатпарлы болатындығы белгілі. Абай заманынан бері адамзат ақыл-ойы, әсіресе әлемнің дамыған, бәсекеге қабілетті елдерінде жана деңгейге көтерілді.

Адам құны мен құқығы кеміген, арзандаған, аяқасты болған қоғамда адам ешқашан бақытты болмайды. Адам құны мен құқығы жоғары қоғамда ғана адам өзін толық бақытты сезінеді.

Н.Кенжеғареев

Ә «Адам құны мен құқығы кеміген, арзандаған, аяқасты болған қоғамда адам ешқашан бақытты болмайды. Адам құны мен құқығы жоғары қоғамда ғана адам өзін толық бақытты сезінеді» деген азатжолдағы көтерілген мәселе бойынша өз ойларыңды дәлелдеп эссе жазыңдар.

¹ Хакім – білімді, оқымысты, дана, ғалым.

² Ділі – ұлттың сипатын білдіретін ұғым, менталитет.

Б Осы азатжолдағы сөйлемдерге морфологиялық талдау жасаңдар.

Есте сақта!

Интонация. Пауза

Интонация – сөйлемдерді, олардың бөлшектерін сазына келтіріп сөйлеудің ырғақты әуені. Интонация – сөзді, сөз тіркесін, сөйлемді айтудағы дауыс мәнері, дауыс ырғағы, сөйлеудің ритм-мелодикалық бейнесі. Интонация мелодия, ритм, темп, қарқындылық, тембр, фразадағы сөздер мен сөз тіркестерін бөліп айтуға қызмет ететін логикалық және тіркес екіні деген компоненттердің бірлігінен тұрады. Интонация – ауызша сөйлеудің маңызды элементі, ол жазуда тыныс белгілерімен және арнайы графикалық амалдармен (мәтінді азатжолдарға бөлу т.б.) беріледі.

Пауза (кідіріс) – сөйлеу үстінде болатын кідіріс, үзіліс. Сөйлемдер, ондағы сөздер мен сөз тіркестері әр уақытта бірсыдырғы ұласқан әуенмен айтылмай, олардың арасы үзіліп айтылады. Пауза ұзақ сөйлемді, құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдерді немесе сөйлем мүшелерін айырып, нақтылап айтуда кездеседі.

2-тапсырма. Мәтінді оқуда интонациясына мән бере отырып, сөйлеушінің сезімін білдіруге тырысыңдар.

Белес басына шыққанда, жұрт киімдерін желпісіп, бір көтеріліп қалды. Пысық жігіттер той мерекесін өткізудің тәртібін кеңесіп жатты: алдымен бәйгенің аттары жіберіледі. Аттың шабатын межесі¹ Алакөлдің арғы белесіндегі кара жол болады.

– Ау, кара жолдың осы арадан он бес шақырым екенін білесіңдер ме? Мына ыстықта ат жазым болмай ма? – деп айтқандар болып еді.

– Шаппай бәйге алайын деп пе едің? Он бес шақырымсыз аттың бауыры жазылмайды, – деп атына сенгендер киіп кетті. Сақадай іріктеліп жиырма ат шықты. Он бес-он алтыдағы балалар бастарына ақ орамал байлап алып, жүйріктердің басын шұлғытып, жеке топтың қатарына қосылып жатты...

Б.Майлин

А Кідіріс жасалатын орындарды табыңдар.

1. Қазы-қарта, жал-жая қазанда бұрқ-бұрқ қайнайды. Оқ-дәрімен, азық-түлікпен, киім-кешекпен қамтамасыз ету ауыр қиындықтар арқылы жүзеге асты.

Ә.Әбішев

2. Көші-қон тағы да тауға бет алды. Өзен бойлай үйір-үйір жылқы, отар-отар қой, мөңіреген сиырлар кетіп барады. Жүк тиеген керуен.

¹ Меже – мөлшер, шама; шек.

Адамдардың айқайы, кісінеген құлын-тай, маныраған қой-қозы, бақылдаған бота-түйе уда-шу. Қызыл-жасыл киінген қыз-келіншек ән шырқайды.

Ж.Аймауытов

Керек дерек!

Ауызекі сөйлеу стилі

Тілді түрліше қызметте жұмсау нәтижесінде әртүрлі стильдер қалыптасады. Осы қызметтеріне сәйкес тіл стильдерінің тұрмыстық сөйлеу (қатынас жасау), ғылыми, ресми (хабарлау) және публицистикалық, көркем әдебиет стильдері (әсер ету) сияқты түрлері сараланып, бір-бірінен өзіндік белгілері арқылы ажыратылады.

Қарым-қатынас жасау қызметі	ауызекі сөйлеу стилі
Хабарлау қызметі	ғылыми стиль ресми-іскери стиль
Әсер ету қызметі	көркем әдебиет стилі публицистикалық стиль

Ауызекі сөйлеу стилі – күнделікті қарым-қатынас барысында, оның барлық саласында (тұрмыста, өндірісте, таныс ортада т.б.) ауызша қолданылатын сөйлеу үлгісі. Оның өзіндік нормасы мен тілдік-стильдік белгілері бар. Негізгі қолданылу формасы – диалог, монолог.

М.Қанабекова

- **3-тапсырма.** Ауызекі сөйлеу стилінің анықтамасын өткен сабақтарда (2-тарауда) өздерің құрастырған ережемен салыстырыңдар.
- **A** *Диалог, монолог* терминдеріне анықтама беріңдер.
- **Ә** Кестеде берілген ақпаратты өз сөздеріңмен түсіндіріңдер.

3.2. Ш.ҚҰДАЙБЕРДҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ «АР» ТАҚЫРЫБЫ

- **1-тапсырма.** 3 топқа бөлініп, төменде келтірілген ойды өрбітіңдер.

Әдебиет – ардың ісі.
Зейнолла Қабдолов

Ар жазасы – бар жазадан ауыр жаза.
Мұстафә Әуезов

Бұл жалғанды бұзағын – арсыз адам.
Жүсіп Баласағұни

А Мәтінді оқып, *ар* сөзінің қолданысына назар аударыңдар. Мәтінде көтерілген мәселе бойынша сұрақтар құрастырыңдар және бағалаңдар.

Шәкәрімнің «Ашу мен ынсап» атты өлеңінде «ар» сөзі бірнеше рет қайталанған:

Бәріне де құлақ сал,
Рақым ¹, ұят, ар қайда?..
Көп наданнан жасқанып,
Сорлың елге бас ұрған.
Рақым, Ұят, Арының
Бетін топырақ жасырған...
Дайын қылдым бәрін де,
– Сақтық, Ұят, Рақым, Ар,..
Ынсап ² деген кәрің де...

Бұл өлеңде ар адам бойындағы ашу-ызаға қарсы, ынсапка жақтас қасиет ретінде көрініс тапқан.

Шәкәрім өлеңдерінде, аудармаларында ар тазалығы, имандылық, адамгершілік мәселелерін жиі көтереді.

Ар қайда? Рақым қайда? Әдеп қайда?
Быт-шыт боп неге жүрміз әрбір сайда?
Көз жұмып, «көппен көрген – ұлы той» деп,
Береді бұл надандық кімге пайда? – деп ең бірінші
орынға арды қояды. «Көппен көрген – ұлы той» деген сылтау тауып,
арға нұқсан келетін істің бәрін ақтап алатын қазақ болмысын сынайды.

Ақылды сол – нысап пен ар сақтайды,
Арсыз сол – арамдықпен жан сақтайды.
Адал сол – таза еңбекпен күнін көріп,
Жаны үшін адамшылық ар сатпайды .

Ал келесі шумақта ар адамнан талап етілетін өзге қасиеттермен біртұтас алынады.

...Ынсап, ұят, ар, рақым, сабыр, сақтық,
Талапқа алты түрлі нокта тақтық.
Алтауының ішінде ынсап әділ,
Өзгесінің тізгінін соған ұстаттық...

Төмендегі жолдарда «ар» ұғымына тереңдей үніледі. Адамшылық негізі ретінде көрініп, оны жоғалтпау үшін табанды бол деген ой айтады.

¹ *Рақым* – 1. Алла Тағаладан алатын кешірім, мейірім, шапағат. 2. Көмек, қайырым.

² *Ынсап* – қанағат, тойымдылық.

...Ар демек – адамшылық намыс деген,
Арың кетпес жағына қарыс деген ...

...Ар, нысаппен іс қылып, азап тартып,
Ақ жолында өледі бірталай жан, – деген жолдарда ар,
намыс үшін азап тартып, жанын құрбан еткендердің жолын ақ жол
деп тұжырымдайды. Ардың жолы – азапты жол, ақ жол. Ақ жолмен
жүріп өту үшін ар – басты көрсеткіш.

...Ар, нысаптың пайдасын жан сезеді,
Өлген соң бәйге аларын біліп тұр жан.

Өлген соң, Алла алдына барғанда да, қорғаның арың болады. Оны
жаныңмен ұғып, жүрегінмен бойла. Байлық, мансап – арман емес,
керісінше арман – ары зор, адамгершілікті адам ұлы болу. Бұл тұрғыда
данышпан Абаймен үндестігі сезіледі.

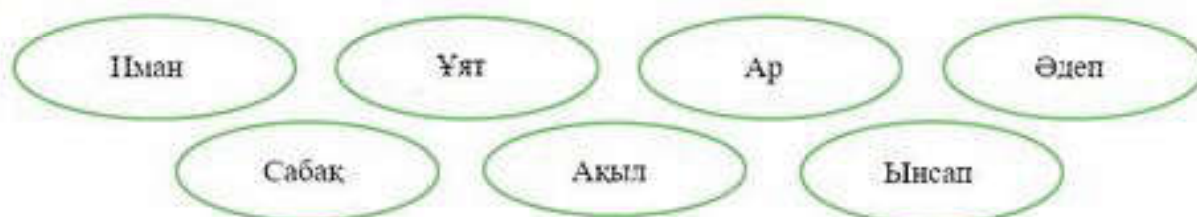
Р.Сүлейменова

Ә «Ар» сөзін «ұят» сөзімен синонимдес дей аламыз ба? Неліктен? Өз ойларыңды дәлелдендер. Сөздердің мағынасын «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» іздеп көріңдер.

Б Кім көп табады? Берілген сөздерге қатысты тұрақты сөз тіркестерін табыңдар.

В Мәтіннен алынған мына өлең шумағындағы тыныс белгілерінің қойылуын түсіндіріңдер.

Ақылды сол – нысап пен ар сақтайды,
Арсыз сол – арамдықпен жан сақтайды.
Адал сол – таза еңбекпен күнін көріп,
Жаны үшін адамшылық ар сатпайды.

Есте сақта!

Мелодия

Мелодия (грек. *melodikos, melodia* – ән, ән салу) – дауыс әуені. Мелодия дауыс ырғағының көтеріліп немесе бәсеңдеп отыруынан туады.

2-тапсырма. Дауысты дыбыстардың әуен жасаудағы қызметі мен маңыздылығы туралы айтыңдар.

Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас,
Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас.
Жүректен қызу-қызба кете қалса,
Өзге тәннен еш қызық іс табылмас.

Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі,
Ар, ұяттың бір ақыл – күзетшісі.
Ар мен ұят сынбаса, өзге қылық,
Арын, алқын – бұл күннің мәртебесі.

Қартаң тартқан адамнан от азаймақ,
От азайса, әр істің бәрі тайғақ.
Шаруаң үшін көрінген ақыл айтып,
Жолың тайғақ, аяғың тартар маймақ.

А.Құнанбайұлы

А Мәтінді оқып, дауыс әуенінің көтерілуі мен бәсеңдеуіне тыныс белгілерінің әсер етуін түсіндіріңдер.

Болыс тобын тағы да Әбубәкір жарды.

– Уа, қарияның кешегі сөзін де, бүгінгі сөзін де естідік, естімеген, алғыс айтпаған албанның баласы жоқ. Артындағы елдің үмітін ақтасаң, өстіп ақтарсың. Сүйіндірсең, осылай сүйіндірерсің. Ырзамыз! Бұл – бір сөз. Ендігі бұдан соңғы бір кезең, ұлықтың айтқанына көнбедік. Бермейміз дедік. Сонда бұл жерінді мекен қылғызбайды екен. Жә! Сол күнде бізге анау қалмақ қоныс бере ме? Қойнын аша ма? Осыған не айтасындар? «Бермеймізден» соңғы елдің қамалып тұрған тұйығы осы болып тұр. Бұған қария болсын, осы отырған көп халық болсын, не дейді, кәне?! – деп ашулы ернін жымырып, қанталаған қызыл көзімен айнала қарады.

– Әуелі бір сөзден бір сөзге сырғымайық. «Бермеймізге» осы жиын түгел сөзін сарықты ма? Әуелі соны аяқтайық та. Сол мақұл болмас па? – деп Серікбай көпке қарады.

Жұрт:

– Иә, иә... Солай-солай!.. – деп дағдылы шуымен тағы да қостай жөнелді...

М.Әуезов. «Қиы заман»

Ә Қанатты сөздерді дауыс әуеніне мән беріп оқыңдар.

1. Ештеңе туралы сұрамайтын адам ештеңе үйренбейді.

Т.Фуллер

2. Өзінді қарапайым жылы лебізіңмен сыйлата білмесең, күр каталдықтан түк шыкпайды.

А.П.Чехов

3. Мен еш уақытта өз оқушыларыма еш нәрсе үйретпеймін, тек қана олардың оқуы үшін жағдай жасаймын.

А.Эйнштейн

4. Адамның адамдық, ұлттың ұлттық ең жоғарғы қасиеті – тіл өткірлігі мойымасын, тіл сұлулығы кемімесін!

Ғ.Мұстафин

5. Ана тілінен айырылған адам өз халқы жасаған мәдени мұраның бәрінен құралақан қалады.

Ғ.Мүсірепов

6. Ана тілі – жүректің терең сырларын, басынан кешкен дәуірлерін, қысқасы, жанның барлық толқындарын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп сақтап отыратын қазына.

Ж.Аймауытов

Б Қанатты сөздерден атау септігі, ілік септігі, табыс септігі формасындағы сөздерді тауып, сөйлемнің қай мүшесі қызметінде тұрғанын анықтаңдар. Тапсырманы 3 топқа бөлініп орындандар.

Керек дерек!

Ресми стиль

Ресми стиль белгілі бір қалыпқа түскен үлгі бойынша жазылады да, онда саяси-публицистикалық лексика, әкімшілік терминдер мен номенклатуралық атаулар¹ жиі қолданылады (мекеме, ұйым, өкілеттік, ақпараттық хат, шарт, келісім, ереже, қаулы, нұсқау, өтінемін, сенім білдіруші, келісілген, төменде қол қоюшылар, қолхат, куәлік, күн тәртібі, шешім қабылданды, бұйрыққа жіберілсін т.б.).

Ресми ісқағаздар стилінің талабы ойды дәл, анық, қысқа, нақты жеткізу болса, онда қолданылатын стандарт тіркестер үшін грамматикалық тұлға мен мазмұнның сәйкестігін сақтау – негізгі талаптардың бірі.

Л.Дүйсембекова

3-тапсырма. Ресми ісқағаздар стилінің негізгі белгілерін атаңдар.

А Ресми ісқағаздар стилінің қызмет аясы туралы ой бөлісіндер.

¹ Номенклатуралық атау – белгілі бір мамандықта қолданылатын атаулардың, терминдердің тізбесі немесе жиынтығы.

Ресми ісқағаздар стилі

ҚОЛХАТ

2017 жылғы 12 қаңтардағы № 04-15/12

Мен, _____, ЖСН 8005053044727, Қазақстан Республикасының ІІМ 2016 жылғы 01 қарашада берген жеке куәлігімнің №457896302, тұрғылықты жерім: 050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Н.Тілендиев көшесі, 25-үй, 17-пәтер, _____ ЖСН 8203033042225, Қазақстан Республикасының ІІМ 2013 жылғы 24 қаңтарда берген жеке куәлігінің №578964221, тұрғылықты жері: 050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Өтеген батыр көшесі, 33-үй, 14-пәтер, мына құжаттарды алдым:

№	Құжаттың атауы	Құжаттың түрі	Құжаттың деректемелері	Парақтардың саны
1	Ілеспехат	Түпнұсқа	2017 жылғы 12 қаңтардағы №05-15/23	2 парақ (қазақ және орыс тілдерінде)
2	Терезелерді қою бойынша қызмет көрсету туралы шарт	Түпнұсқа	2017 жылғы 12 қаңтардағы №15	6 парақ (қазақ және орыс тілдерінде)

Барлығы екі құжат, сегіз парақта қазақ және орыс тілдерінде қабылданды.

Құжаттарды берді: _____ 12.01.2017.
қолы аты-жөні

Құжаттарды қабылдады: _____ 12.01.2017.
қолы аты-жөні

4-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қолхаттың заңды күші бар ма?
2. Бір танысың саған құнды заттарын сақтауға беріп, сенен қолхат талап етті. Оны қалай жаза р едің?

3.3. МАҒЖАН МЕН ЖҮСІПБЕК

1-тапсырма. Сендерге Алаш зиялылары Мағжан және Жүсіпбекпен сұхбаттасу мүмкіндігі туды. Қандай сұрақтар қояр едіңдер? Үш топқа бөлініп, ең үздік үш сұрақты анықтаңдар.

А Мәтінмен танысыңдар. Ондағы ғылыми терминдер мен ұғымдарды, фразеологиялық оралымдарды табыңдар.

Мағжан Жұмабаев туралы Жүсіпбек Аймауытов: «Өлеңнің тілге жеңіл, құлаққа жылы тиюін Абай да іздеген, Абай да сөздің ішін мәнерлі, тонын сұлу қылуға тырысқан. Бірақ дыбыспен сурет жасауға, сөздің сыртқы түрін әдемілеуге Мағжанға жеткен ақын жоқ», – деген.

«Адам өзінің әрбір ойына, әрбір ісіне ішінен баға беріп отырады. Ізгі ой, ізгі іс адамда жағымды сезім туғызады. Адамға қалай да болса, қашан да пайда келтіретін – ой һәм ізгілік. Ізгілікке ұмтылу, жауыздықтан безу – адам жаратылысының өзінде бар нәрсе», – деп жазды Мағжан Жұмабаев. Оның түсінігінше, адамның жан дүниесінің іздейтіні – руханият, ал оны болашаққа жеткізу үшін әрбір заманда, қоғамда рухани сабақтастырушы, жалғастырушы адамдар болады, олар өздерінің дұрыс өмір сүре білуін өзгелерге ұсынады. Ал дұрыс өмір сүру әрекетінің басты шарттары – адамгершілік, өзгені өзіндей түсіну, бірлік, ынтымақ, жанашырлық, сабырлық, қанағатшылдық. Егер адамның іс-әрекетін бағалауда жасандылық, әділетсіздік болса, ол сенімге дақ түсіреді, рухын жасытады. Сондықтан да Мағжанның ойлары әлеуметтік маңызға ие. Алаш зиялылары өз өмірінде болып жатқан түрлі оқиғалар мен сан түрлі жағдайдағы халық тағдыры үшін де жауаптымын деп ойлап, мұндай жағдайлардың орын алуын өз мінезімен, болмысымен, қабілетінің деңгейімен түсіндіреді.

Негізінен, толеранттылық¹ немесе төзімділік ауқымындағы ұлттық мінез, намыс, ұлттық дәстүр, салт-сананың жойыла бастауы, сөзсіз, ұлттық тіл мен ділдің тоқырауына әкеліп соғады. Рух мәдениеті – күрделі әлеуметтік құбылыс, ол өз заңдылығымен, даралығымен дамиды. Ол туралы белгілі қазақ ойшылы Жүсіпбек Аймауытов: «Ерінбей еңбек етуге таудай үміт, табанды қайрат, шамдай мұрат, жалынды жүрек, терең білім керек», – деп жазған. Қазақ халқының сана мәдениеті, рух мәдениеті, тіл мәдениеті – үлкен тарих, ұзақ көшпелі елдің ауыр асуларынан туған күрделі құбылыс. «Күн көру тәсілін сырттан жұқтырып, үйрене беруге болады. Рух мәдениетін бөтеннен қарызға ала беруге болмайды. Алса да, халықтың көкейіне көпке дейін қонбайды», – деген сөздерінде танымдық сарын басым.

С.Аубакирова

Ә «Күн көру тәсілін сырттан жұқтырып, үйрене беруге болады. Рух мәдениетін бөтеннен қарызға ала беруге болмайды. Алса да, халықтың көкейіне көпке дейін қонбайды» деген ойды өрбітіңдер.

¹ Толеранттылық – басқа көзқарасқа, наным-сенімге, әдет-ғұрыпқа, идеяларға төзімділік көрсете білу қасиеті.

3-бөлім

Б Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан» өлеңін тыңдап, ондағы басты ойды үш сөйлемге сыйғызып баяндаңдар (9-аудио).

Есте сақта!

Ритм

Ритм (грек. *rhythmos* – ырғақтылық, үйлесімділік, үндестік). *Сөйлеу ритмі* – құрылымдық сипат беруші, мәтін құраушы әрі экспрессивті-эмоционалды қызмет атқарушы, ұқсас, үндес сөйлеу бірліктерінің үнемі қайталанып отыруы. Ритм – табиғаттың ырғақтылық тудыратын қалыпты күрделі заңдылығының көрінісі. Ол өлең, проза түріндегі көркем мәтіннің эстетикалық негізі болып табылады. Әсіресе өлең мәтіндерінде айқын көрінеді, ал еркін диалог сөздерде азырақ байқалады.

2-тапсырма. Өлеңдегі буын санын анықтап, сөйлеу ритміне әсерін түсіндіріңдер.

Анадан алғаш туғанымда,
Жыладым неге дауыстап?
Кіндікті кесіп, қиғанында,
Анамнан кеттім алыстап.

Ақ бұйымға орап алғанында,
Кұндаққа қойды таңып сап.
Жып-жылы суға салғанында,
Денемді әбден арулап...

Ш.Құдайбердіұлы

А Өлеңді әнімен орындап көріңдер. Өлең тармақтарындағы әуеннің қайталанатын тұстарын көрсетіндер.

Ә Өлеңнен етістіктерді тауып, морфологиялық талдау жасаңдар.

Керек дерек!

Сөз өнері

Сөз өнері деп, асылында, нені айтамыз?

Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келістіріп, сөз арқылы тысқа шығару сөз шығару болады. Шығарма дегеніміз – осылай шығарған сөз. Сөзді бұлай етіп шығаруға көп өнер керек.

Шығарма тілі екі түрлі болады: 1) ақын тілі; 2) әншейін тіл. Ақын тілі – айрықша өң беріліп айтылған сөз; әншейін тіл – ондай өң берілмей, жай айтылған сөз. Ақын тілімен сөйлегенде сөзге айрықша өң берілгендіктен, лебіз көрнекті болып шығады.

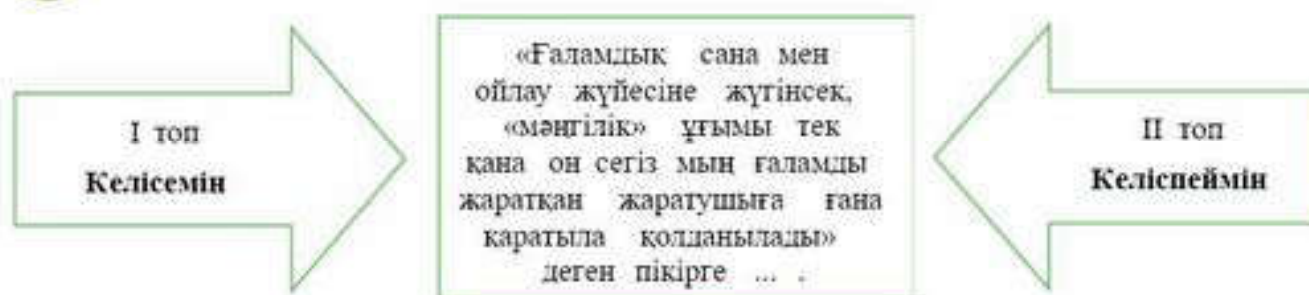
Әншейін тілмен сөйлегенде сөзге өзгеше өң берілмегендіктен, лебіз сида, жалаңаш болып шығады. Сондықтан алдыңғысы көрнекті лебіз делініп, соңғысы жалаң я (көсе) лебіз делініп айтылады.

А.Байтұрсынұлы

- **3-тапсырма.** А.Байтұрсынұлының сөз өнері туралы тұжырымын өз сөздеріммен қысқаша баяндап беріңдер.
- **А** Көркем әдебиет стиліне екі сөйлемнен тұратын анықтама беріп көріңдер.
- **Ә** Көркемдегіш құралдарды ұтымды қолданып, «Сөз өнері» туралы шығарма жазыңдар.

3.4. «МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ

- **1-тапсырма.** Сен қай топтасың? Пікірталас ұйымдастырыңдар.

- **А** Мәтінмен танысыңдар. Мәтінде көтерілген мәселені талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

«Мәңгілік ел» – мәңгі алаңсыз мекендейтін жер туралы афсаналар¹ нсі түрік қауымының аңсарына айналған. Ел жанарып, ұрпақ жаңғырса да, осынау қасиетті арман жүректеріне рух боп ұялай берді. Қорқыт баба мен Асанқайғы іздеумен өткен өлім-жітімсіз ел мен Жерұйық, Жиделібайсын жұрты жайындағы аңыздарда сол «Мәңгілік елдің» нысанасы жатыр. Жер – «Мәңгілік елдің» киелі кепілі. Жыл санауымыздан бұрынғы IV ғасырда өмір сүрген Мөде Тәңірқұты, дұшпандары арандату мақсатында астындағы атын, әйелін сұратқанда, олардың айтқанына көнеді. Ал ешкімге керексіз сортаң жердің пұшпағын сұратқанда: «Жер – Отанның белгісі, елдің мәңгілік еншісі», – деп намыстанып, түн ката аттанып, жауын жер жастандырады. Құнанбай да: «Ел өседі, жер өспейді», – деп өмір бойы Шыңғыстың ұлтарактай пұшпағы үшін ағайындарымен жағаласып өтті. Мөде мен Құнанбайдың арасын екі жарым мың жыл бөліп тұр. Бірақ жерге деген құрмет, елдік саясат өзгермеген. Оның басты себебі – атадан балаға аңсар ретінде көшкен «Мәңгілік елдің» нысанасы. Тура сол жер жаттың қолында кетпесін деп түрік қағаны «Өтүкен қойнауындағы Сүнгі Башқан жайлауына Тақ пен Сарай орнатты. Мыңжылдық, түмен² күндік жазу белгілерін осында – жалпақ ауыр тасқа

¹ *Әфсана* – халықтың наным-сенімінен, арман-қиялынан туған прозалық жанрдың бірі.

² *Түмен* – он мың деген ескіше сандық ұғым.

3-бөлім

жаздырды. Өйткені онда көктегі Көк тәңірі жарылқаған түрік елі өмір сүрді, елдігін құрды. Төменде Қара жер жарылқады, сол жер үшін төрт бұрыштағы халық күш-қуатын сарп етті. Жаулары өз үлесінен айырылды» («Тариат» жазуы). Бірақ заман бір төңкеріліп түскенде так та, сарай да, «мыңжылдық, түмен күндік жазу да» жаттың уысында қалды. Осы тұрғыдан алғанда, жер жөніндегі «Мәңгілік ел» нысанасы ұстанған «адамға өлім бар, елге өлім жоқ» деген қасиетті қағиданы ешқашан да жадымыздан шығармауымыз керек.

Т.Жұртбай

Ә Мәтіннің қай стильде жазылғанын, қандай көркемдегіш құралдар мен бейнелі сөздер қолданылғанын ажыратыңдар.

Б Мәтіннен антропонимдер мен топонимдерді тауып, екі бағанға теріп жазыңдар.

Антропонимдер	Топонимдер

В Мәтіндегі деректерге сілтеме жасай отырып, «Менің жерұйығым» тақырыбында әңгіме жазыңдар.

Есте сақта!

Сөйлеу темпі

Сөйлеу темпі – сөйлеу элементтерін (дыбыс, буын, сөз) айту жылдамдығы. Сөйлеу темпі уақыт бірлігі мөлшерінде (көбінесе секунд ішінде) айтылатын дыбыс пен буын санының немесе олардың орташа созылыңқылық мөлшерімен өлшенеді.

2-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар.

Арманыңды ақтарам ба, жүрегімде тербесем,
 Айға сіңлі, қарындассың қасиетті Жерге сен.
 Мен өзінді теңдесі жоқ күдірет деп түсінем,
 Сендік қуат мың есе артық Жердің тарту күшінен.
 Сұлу әлем, әлем сұлу сен жаратқан адаммен,
 Көк жолының қарсылығын қағып тастап барам мен.
 Сендік қуат болар, бәлкім, басын иді көк маған,
 Әр кез сенен туғанымды есіме алсам, тоқтаман.
 Ал ұмытсам, ұмыт болып қаларымды білемін,
 Ұмыт қалмау үшін менің шарқ ұрады жүрегім...

Т.Айбергенов

А Қалай ойлайсыңдар, ақырын немесе жылдам темппен оқу арқылы өлеңнің мағынасын өзгертуге бола ма?

3-тапсырма. Сөйлеу темпіне мән беріп, Абайдың он бірінші қарасөзін тыңдаңдар (10-аудио).

А Мәтін мазмұнына темптің қатысын өз сөздеріңмен түсіндіріңдер.

Керек дерек!

Публицистикалық стиль

Публицистикалық стиль – қоғамдық-саяси, үгіт-насихаттық әдебиеттерде, бұқаралық ақпарат құралдарында, деректі фильмдерде қолданылатын функционалды стильдердің бірі.

Публицистикалық стильдің (бұқаралық ақпарат құралдарының) жазбаша түріне мерзімді баспасөз (визуалдық), ауызша түріне радио (аудиалдық), теледидар хабарлары, деректі кино (аудиовизуалдық) жатады.

М.Қанабекова

4-тапсырма. Ұсынылған дәстүрлі сөз үлгілерін қолданып, кез келген оқиға орнынан 3 минуттық репортаж дайындаңдар: *бүгінгі көретіндеріңіз; арнайы тілші репортажы; назарларыңызда – ұлттық арнаның қорытынды жаңалықтары; тікелей эфирде – «Хабар» арнасының қорытынды жаңалықтары; хабарымызды жалғастырамыз; тілшіміз әңгімелейді; ендігі кезек спорт жаңалықтарында; жаһан жаңалықтары* т.б.

А Радио-теледидар тілі мен ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктерін қалай ажыратар едіңдер? Санамалап көрсетіңдер.

Ә Публицистикалық стиль туралы ғылыми стильде анықтама жазыңдар.

3.5. ЕГЕМЕН ӘЛПБИ

1-тапсырма. Латын жазуына негізделген егемен әліпби қандай болуы керек?

3-бөлім

А Мәтінді оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге сұрақтар құрастырып, оған жауап беріңдер.

Ұлттық әліпби құрастыру қиын. Қиын болатын себебі – бір ғасыр бойы баса-көктеп, қордаланып қалған көп дыбыстың арасынан төл дыбысты танып біліп, жиып-теріп, өлшеп-пішіп, қазақ тіліне лайықты төл әліпби жасау. Соның нәтижесінде қазақ тілінің төл дыбыстарына сай төл әріптер қалыптасады. Қазіргі тіліміздегі басы артық ондаған жаңсақ емле ережесі өзінен-өзі жойылып, басы артық **кірме әріптердің** тілбұзар машақатынан құтыламыз.

Жетілген әліпби – қолдағыны жеңіл қалыптастырудың, көзтанымды оңай жаттықтырудың, ең бастысы, ана тілінің айтылым үлгісін ұрпақтан-ұрпаққа бұзбай жеткізудің кепілі.

Жазудың сөздің айтылым үлгісіне ықпалы зор екенін ескерсек, жазу жүйесін қалыптастыруға жауапкершілікпен қарау керек. Ол үшін жазу ережелері (әліпби құрамы, таңба үлгісі, емле-ережесін бірге қарау керек) сол тілдің ішкі табиғи заңдылықтарына телінгенде ғана жүйелі жазу шығады.

Бүгінге дейін әліпбишілер **әліпбиді** дыбыс естіліміне қарай түзіп келеді. Ал дыбыстың естілімін әркім әртүрлі қабылдайды (түйсінеді). Бұл – дұрыс жол емес, дыбыстың таңбасы оның жасалымынан (**артикуляциясынан**) туындау керек. Бұл кез келген адамның қолынан келе бермейді. Ол үшін жоба жасаушы маман фонетист болу керек.

Егемен ел болу үшін, оның егемен тілі болуы керек, егемен тілі болу үшін, оның егемен жазуы болуы керек, егемен жазуы болу үшін, оның егемен әліпбиі болуы керек, егемен әліпбиі болу үшін, ол **ҰЛТТЫҚ** болуы керек.

Ә.Жүнісбек

Ә «Латын әліпбиі – өркениет өріне бастайтын әліпби» жобасы бойынша пікірталас ұйымдастырыңдар.

Б Қарамен берілген сөздер мен терминдік бірліктердің мәнін ашыңдар.

Есте сақта!

Қарқындылық

Қарқындылық – дыбысты, әсіресе дауысты дыбысты айтуда өкпеден шығатын фонациялық ауаның¹ күшеюі мен солғындау дәрежесі.

¹ Фонациялық ауа – өкпеден шыққан, яғни дыбыс жасауға қатысатын ауа.

2-тапсырма. Өкпеден шығатын ауаның күшеюі мен солғындау дәрежесіне эмоцияның қандай әсері болуы мүмкін деп ойлайсыңдар?

А Күшті және солғын дауыс қарқынымен айтылатын сөйлемдерді өз ойларыңнан құрастырыңдар.

Ә Дыбыс қарқындылығына мән беріп, «Ер Қармыс» батырлық дастанынан үзіндіні оқыңдар.

Бұрынғы өткен заманда,
Дін-мұсылман аманда,
Сегіз арыс Сейілхан,
Сейілханның баласы
Хорезмде бас қосып,
Ақылдасып, кеңесіп,
«Құлақшынды қазақтан
Мал мен жесір алам» деп,
«Тілекті Құдай берер» деп,
Арғымақ мінді жемдесіп,
Ала қоржын теңдесіп.
Бойына қару іледі,
Кіл бедеуге мінеді.
Қапысыз әбден сайланып
Маңғыстауға жүреді...

Керек дерек!

Ғылыми стиль

Ғылыми стиль – ғылымның дамуымен, ғылыми-зерттеу еңбектердің пайда болуымен байланысты туған стиль. Оған әр мамандық, әр ғылым саласында жазылған шығармалар тілі жатады.

Ғылыми стильде зерттеу нысаны болған зат, құбылыстар ғылыми негізде сипатталып, белгілі бір теориялық негіздермен дәлелденіп, логикалық жағынан нақтыланып, белгілі жүйеге құрылған өзекті, дәлелді, ой қисыны қорытындыланған ғылыми тұжырым жасалады.

«Қазақ тілі стилистикасының негіздері» кітабынан

3-тапсырма. Қазақ тіліндегі стильдердің орны туралы ғылыми сұхбат жазыңдар.

А Ғылыми стильдегі етістіктердің жасалу жолы туралы 1-2 сөйлемнен тұратын постер жазып, қорғаңдар.

Ә Алғашқы сөйлемдегі ойды өз сөздеріңмен жеткізіңдер.

3.6. ОТЫРАР ӨРКЕНИЕТИ

1-тапсырма. Өздерің өмір сүріп жатқан өлкені шетел азаматтарына таныстырыңдар. Сөздерің әсерлі жарнама стилінде болуы керек (5-6 сөйлем).

А Мәтінді оқыңдар. Құрылымы мен рәсімделуін, жанрлық ерекшеліктерін анықтаңдар.

Отырар – Қазақстанның орта ғасырлардағы әйгілі қалаларының бірі. Қаланың қалдығы «Отырар төбе» деген атпен белгілі, қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысына қарасты Отырар ауданындағы Шәуілдір елді мекенінің жанында орналасқан. Отырар қаласы туралы көптеген саяхатшының жазба деректерінде айтылады. Ежелгі

Отырар шұраты Оңтүстік Қазақстан облысының Отырар ауданында орналасқан. «Отырар» және «Фараб» атаулары жазба деректерде б.з.б. IX ғасырда кездеседі. X–XII ғасырлар моңғол шапқыншылығы тамырын шапқан қалалық өмірдің гүлдену кезеңі болды. 1219 жылы Отырар Шыңғыс хан әскерінің соққыларынан құлады. Алайда қайта түлеп, XIII ғасырдың ортасында Батыс пен Шығыс арасындағы жолда ірі сауда орталығына айналды.

Отырарда ғажайып үлкен қыш ыдыстар – хумдар¹ көптеп кездеседі. Олардың кейбірінің үлкендігі адам бойындай зор болып келеді. Ол ғажайып ыдыстарда, құмыраларда астық, жем сақталатын болған. Қазір Отырар қазынасының аса бір көзге елеулі көрінетіні – оның керамикалық ыдыстары, күміс, қола құмғандары. Әсіресе Отырар керамикалары өзінің композициялық құрылымы, ою-өрнектерінің күрделілігі, ерекшелігі жағынан назар аударады. Қаншама ғасыр өтсе де, табактардағы бояулар өз сапасын жоймаған. Бояу түрлерінің бір-бірімен жымдасуы, әдемі накышты өрнегі көзартарлық, жасалу сапасы берік. Кейінгі қазба жұмыстарының нәтижесінде Отырарда сәулетті сарай, мешіттердің болғанын дәлелдейтін қалдықтар аршылып алынды. Отырардағы алғашқы қазбаны 1904 жылы археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі мүшелері А.К.Кларе мен А.А.Черкасов жүргізді. Олар бірқатар траншея салып, материал жинақтады. Кейінгі зерттеулер тек XX ғасырдың 40-жылдары профессор А.Н.Бернштам басшылығымен жалғасын тапты.

«Ежелгі Отырар» кітабынан

¹ Хум – ірі, биіктігі 1–1,5 метр болатын қыш ыдыс.

Ә Мәтіннен қазақ қолөнері мен сәулет өнеріне қатысты кәсіби сөздерді теріп жазыңдар. Кәсіби сөз бен терминнің айырмашылығын тілдік тұрғыдан дәлелдендер.

Б Ономастикалық атаулар кездесетін сөйлемдерді пайдаланып, айтылған ойды өз сөздеріңмен шетелдегі достарыңа хат түрінде жазыңдар.

Есте сақта!

Тембр

Тембр (франц. *timbre* – дыбыс әуені) – дыбыс дірілімен байланысты негізгі тон мен көмекші тонның көтеріңкілігі және күші жағынан өзара қарым-қатынасынан туатын дыбыс сапасы. Тілде тембр арқылы дауыс ырғағын өзгерте отырып сезімді, көңіл күйді (қуаныш, реніш) білдіруге болады.

2-тапсырма. Дауыс ырғағын өзгерте отырып мәнерлеп оқыңдар.

Кісі мен көлеңке

Айтайын бір тентектің әңгімесін,
Демендер «Сөз ғып жазған мұның несін?»
Есі ауыс көре салып қуалады,
Өзінің ұстаймын деп көлеңкесін.

Бұл қуса, көлеңкесі алыстады,
Жүгірсе, жүйріктігі қалыспады.
Қатты да, жай да қуды, ұстатпады,
Болғанша бар өнерін қарыштады.

Тентектің бір мезгілде кірді есі:
«Әуре боп қуып, маған қажет несі?»
Осылай ойлап, қайта жүріп еді,
Артынан қуды енді көлеңкесі.

* * *

Кейбіреу Қыдыр дарып, қараса бақ,
Бейне бір осы айтылған көлеңке нақ.
Қайырылмай, қарағанда бақ-дәулетке,
Артынан қуалайды қай тарып ап.

А.Байтұрсынұлы

А Дауыс ырғағы арқылы кейіпкерлердің көңіл күйін жеткізіп, диалог құрастырыңдар.

Керек дерек!**Ғылыми стильге тән белгілер**

Ғылыми стильдің негізгі сапалық белгілері:

- логикалылық;
- нақтылық не айқындылық;
- дәлдік.

Тілдік ерекшеліктері:

а) лексика-фразеологиялық: тура мағыналы атау сөздер, ғылыми терминдер т. б.;

ә) морфологиялық: осы шақ және ауыспалы келер шақ тұлғалы етістіктер т. б.;

б) синтаксистік: хабарлы, толымды, жайылма, сабақтас сөйлем түрлері т. б.

М.Қанабекова

3-тапсырма. «Таңда да, таста» әдісі бойынша мәтінге сұрақтар құрастырыңдар.

А «Қазақ тілінің пәнаралық байланысы» туралы ғылыми стильде сұхбат жазыңдар.

Ә Ғылыми мәтінге стилистикалық талдау жасаңдар.

Логиканың зерттейтін пәні – дұрыс ойлаудың заңдылығы мен формасы. Ойлау – адам миының жемісі. Ой тіл арқылы жүзеге асырылады. Тіл – ойдың құралы. Тілсіз ой болмайды, ойсыз тіл болмайды. Тілдің атқаратын қызметі көп. Тілдің арқасында адамдар бір-бірімен қарым-қатынас жасайды. Ғылым мен практикада, жасөспірімдерді тәрбиелеу мен оқытуда тілдің рөлі өте зор.

3.7. ҚАЗАҚ ОТБАСЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

1-тапсырма. Кім жылдам? Отбасы тақырыбына мақал-мәтел тауып айтып, мәнін түсіндіріңдер.

А Мәтінді оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселе бойынша авторға оқырман атынан сұрақтар құрастырыңдар.

Отбасы – жас ұрпақ тәрбиесінің қайнар көзі. Отбасында адам өмірдің мәнін, оның мақсаты мен міндеттерін, құндылықтарын игереді, басқалармен қарым-қатынас жасау дағдыларын, өмірлік ұстанымдарын қалыптастырады, өзін-өзі ұстау нормалары мен мінез-құлқын реттеу өлшемдерін меңгереді. Демек, отбасы – адам баласының алтын дінгегі, оның адамзат ұрпағына деген ықпалын өмірдегі басқа еш нәрсенің күшімен салыстыруға болмайды. Жас ұрпақты

ұлттық құндылықтарымызды бағалауға, оларды сақтай отырып, келер ұрпаққа жеткізуге тәрбиелеу – бүгінгі таңның өзекті мәселесі. Отбасы – ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың қайнар көзі, тәрбиенің бастауы. Әр үйде балалар санасына ұлттық құндылықтарға деген көзқарастар жүйесін, салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, даналық сөздерді, тыйым сөздерді, тәрбиелік мәні жоғары үлгілерді сіңіретін де отбасы. Осы тұрғыдан отбасын ұлттық құндылықтарды қалыптастыратын, оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын, ұлттық мәдениетті тәрбие арқылы тасымалдаушы орта ретінде қарастыруға болады.

Отбасы тіршілігінде ұлттық құндылықтар, салт-дәстүрлер үнемі сақталып отырса, баланың ұлттық сана-сезімі ерте оянады. Көкірегі ояу әр қазақ баласының ұлттық құндылықтарды меңгеруі оның отбасылық құндылықтарды меңгеруінен басталады. Ұлттық құндылықтар және отбасылық құндылықтар барлық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымның зерттейтін негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Педагогикалық-психологиялық тұрғыдан алғанда, құндылықтар адамның жекетұлға ретінде өз өміріне деген жауапкершілігін қалыптастыру, рухани әлемін байыту, адамдар арасындағы жағымды қарым-қатынастардың маңыздылығын көрсету үшін қолданылады. Егер адам отбасының үлкен құндылық екенін түсініп, ата-ана алдындағы парызын өтеуге бейімделген болса, өсе келе ол бұл бағыттың біртіндеп Отан алдындағы борышы мен азаматтық парызына ұласатынын аңғарады. Сондықтан әр ата-ана баланың отбасылық құндылықтарды толық меңгеруіне мүмкіндік жасағаны абзал.

С.Казиева

Ә Мәтіндегі негізгі ойды тауып, өз пікірлеріңді айтыңдар.

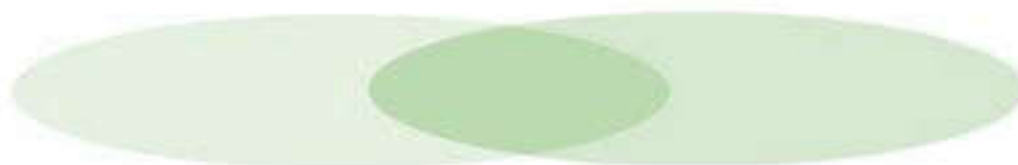
Б Қарамен берілген сөз бен сөз тіркестеріне анықтама беріңдер.

В Көркемдегіш құралдарды ұтымды қолданып, ата-аналарыңа арнап өлең жазыңдар.

2-тапсырма. Венн диаграммасы арқылы интонацияның құрамдас бөліктерінің айырмашылықтары мен ортақ сипаттары туралы айтыңдар.

3-тапсырма. Интонация сөзіне ассоциация құрыңдар.

Үлгі :

Өзіңді тексер!

- Интонация дегеніміз не?
- Интонацияның құрамдас бөліктерін атаңдар.
- Қарқындылық деген не?
- Сөйлеу элементтерін (дыбыс, буын, сөз) айту жылдамдығы деп нені айтамыз?
- Тембр туралы не білесіңдер?
- «Әсіресе өлең мәтіндерінде айқын көрінеді, ал еркін диалог сөздерде азырақ байқалады» деген сипат интонацияның қай құрамдас бөлігіне тән?
- Мелодия (дауыс әуені) дегеніміз не?

Ғалым болам десеңіз...

1. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002.
2. Жұмсалымды грамматика негіздері. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016.
3. Дүйсембекова Л. Қазақ тілі: Ісқағаздарын жүргізу. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010.

4

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ – БҮГІНГІ КҮННІҢ ДАМУ ҮРДІСІ

4.1. БАТЫСЕУРОПАЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ

1-тапсырма. Ойлан, тап. Қатар тұрған әріптерден *интеграция, парламент, экономика, валюта, шешім, мемлекет, тарих* термин сөздерін құрап, қысқаша анықтама беріңдер.

а	в	а	р	в	т	а	л	а	р
п	п	а	р	л	а	м	е	н	т
н	о	в	я	ы	й	а	с	к	а
т	а	с	т	ю	ш	е	ш	і	м
е	қ	м	е	м	т	а	р	п	х
г	с	м	п	п	з	а	н	р	л
р	ы	н	о	к	т	у	ц	о	ш
а	н	т	о	м	м	а	р	н	а
ц	н	м	е	м	л	е	к	е	т
п	э	к	о	н	о	м	п	к	а
я	а	к	л	т	п	я	с	т	к
н	о	с	т	р	а	д	п	к	е

А Мәтінді оқып, ондағы мәліметтерді, сандарды талдап, негізгі үрдістерді анықтаңдар.

Экономикалық интеграция¹ тек Батыс Еуропада ғана өз мәнінде толық дамыды. Еуропалық Одақтың құрылу тарихы 1951 жылы Еуропалық көмір және болат қорыту бірлестігі туралы келісімге қол қоюынан басталды. Алғашқы құрамына 6 мемлекет енді: Франция, Германия, Италия, Бельгия, Люксембург, Нидерланд. Қазіргі саны – 27. 1999 жылы ортақ валюта енгізу туралы шешім қабылданып, 2001 жылдан бері айналымға «еуро» валюта бірлігі енгізілді.

Еуропалық Одақты басқаруды институционалдық 5 ұйым жүзеге асырады. Олар бірлесе отырып, белгілі шекте заңдылық, атқарушылық, сот қызметтерін жүзеге асырушы ерекше мемлекетаралық басқару жүйесін құрады: Еуропалық Парламент, Еуропалық Кеңес, Еуропалық Одақ комиссиясы, Министрлер Кеңесі, Еуропалық Одақ соты. Ең ірісі – Еуропалық Парламент, оған Еуропалық Одаққа мүше елдердің дауыс беруі арқылы 5 жыл мерзімге сайланады. Секретариаты Люксембург қаласында, сессиялары Страсбург қаласында өтеді. Парламент

¹ *Интеграция* – бірігу, экономикалық субъектілерді біріктіру, олардың өзара іс-қимылын тереңдету, арасындағы байланыстарды дамыту.

4-бөлім

Еуропалық Кеңеспен бірлесе отырып, ішкі нарық мәселелері, Еуропа-лық Одақ бюджеті, жаңа мүше елдерді қабылдау, дамушы елдермен экономикалық байланыстарды дамыту туралы шешімдер қабылдайды.

*Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясынан

Ә Мәтін мазмұнын 5 сөйлеммен баяндап беріңдер.

Б Мәтін ішіндегі 5 етістікке морфологиялық талдау жасаңдар.

В Ғылыми-көпшілік стильдің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, Еуропалық Одаққа енген мемлекеттерге арналған нұсқаулық жазыңдар.

Есте сақта!

Әдеби тіл

Әдеби тіл дегеніміз – жазба әдебиет арқылы жүйелі қалыпқа түскен, стильдік тармақтары бар, қоғамдық қызметі әр алуан тіл.

Әдеби тіл халықтың жазу мәдениетімен тығыз байланысты. Әдеби тіл жазу арқылы, әдеби мұраларды баспаға басып жұртқа тарату арқылы, ауызекі тілдің байлықтарын екшеп саралау арқылы қалыптасады.

Әдеби тілдің біркелкі әрі қоғамның барлық өміріне қатысты жұмсалуды – оның ұлт тілі болуының белгісі.

2-тапсырма. Кім көп табады? Әдеби тіл нормасынан ауытқыған сөздерді тауып, мағынасын ашыңдар.

А Мына ойды өрбітіңдер.

Әдеби тіл – жазба тіл	Әдеби тіл – жүйелі тіл	Әдеби тіл – стильдік тармақтары бар тіл	Әдеби тіл – қоғамдық қызметі мол тіл

Ә Әдеби тілдің стильдік тармақтарын атаңдар. Әр стильге тән белгілерді айтыңдар.

Б М.Жұмабаевтың мына шумақтарындағы сұраулы сөйлемнің интонациялық ерекшеліктеріне назар аударып, түрлерін ажыратыңдар.

Кеш, Тәңірім, болса сөзім пендешілік,
Мінеки, айқын зұлым, қайда әділдік?
Соншама кең рақметтен құр тастайтын,
Баласы алты алаштың – біз не қылдық?..

Бір жауыз сөндіремек пе, әлде нұрын?
Үстіңе кигізбек пе қара құрым?
Жоқ, әлде қазіргімен жұмысың жоқ,
Қайғыға түсір е ме өткен күнің?

М.Жұмабаев

Керек дерек!

Тілдік норма

Тілдің таңдамалы, қолайлы, ой-пікірді дәл беруге жарамды, жалпыға ортақ жүйелерін әдеби тілдің нормасы дейміз.

Тілдік норма «әдеби тіл» деген ұғыммен ұқсас. Әдеби тілге сіңіскен, әдеби тілде орныққан тіл байлықтары тілдік нормаға жатады. Тілдік нормадан тысқары құбылыстар, ауытқулар ауызекі сөйлеу тіліне тән ерекшеліктер болып есептеледі.

Әдеби тілде нормадан ауытқу деген болады:

- 1) жөнімен ауытқу;
- 2) жөнсіз ауытқу.

Әдеби норманы белгілі мақсатпен, стильдік өңі болғандықтан өзгертіп қолдану жөнімен ауытқу болады. Әдеби норманы жөн-жосықсыз бұзып, естіген-білгенін қалай болса солай талғамай қолдану жөнсіз ауытқу болады.

М.Балақазев

3-тапсырма. Кім көп табады?

Әдеби тіл нормасынан жөнімен ауытқу	Әдеби тіл нормасынан жөнсіз ауытқу

А Тілдік норманың басты белгілерін атаңдар.

Ресми ісқағаздар стилі

ҚОЛХАТ

Алматы қаласы, 2018 жыл, 14 қазан

Мен, _____, мекенжайым Алматы қаласы, Абай даңғылы, 36-үй, 14-пәтер, Қазақстан Республикасының ІІМ 2011 жылы 16 ақпанда берген жеке куәлігімнің №88855214, Алматы қаласы, Құрманғазы көшесі, 56-үй, 21-пәтерде тұратын _____, Қазақстан Республикасының ІІМ 2012 жылы 14 тамызда берген жеке куәлігінің №554498411, 500 000 (бес жүз мың) теңге алдым. Мен алынған ақшаны 2018 жылы 14 желтоқсанда қайтаруға, қайтармаған жағдайда 25% көлемінде айыппұл төлеуге; мекенжайым өзгерген жағдайда бұл туралы үш күн мерзім ішінде хабарлауға міндеттенемін.

Осы қолхат үш дана етіп жасалған, бір данасы №1 нотариалдық кеңседе тіркелген, екінші данасы _____, үшінші данасы _____ сақталады.

14 қазан, 2018 жыл

_____ (тапсырманың қалы)

4-бөлім

4-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Тағы қандай қолхат түрлерін білесіңдер?
2. Қолхат жазғанда куәлардың қатысуы міндетті ме?

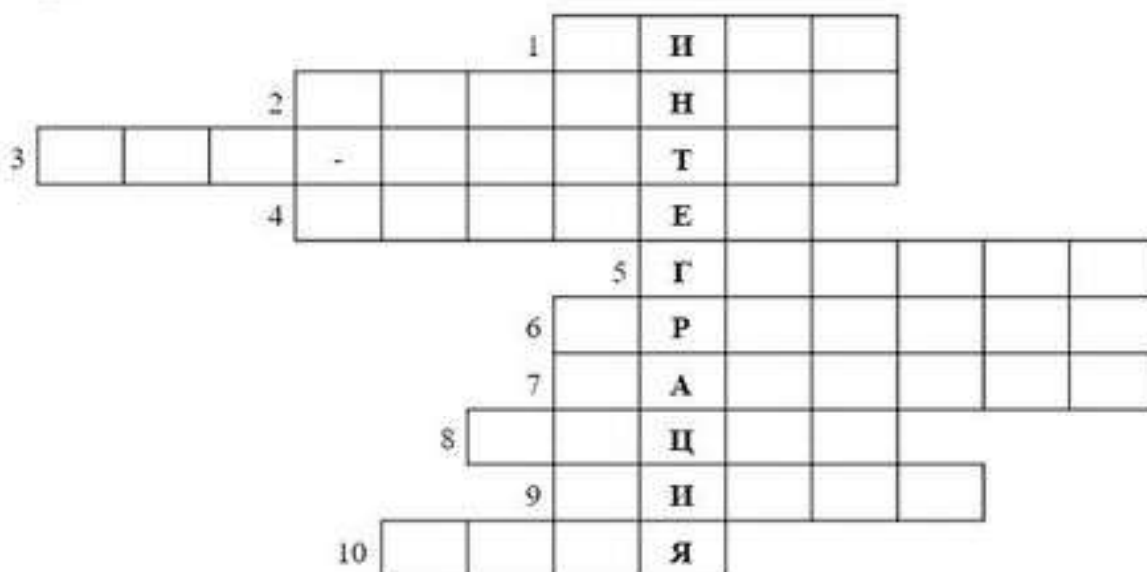
А Сен велосипедті жалға беру орнынан осы көлік түрін жалға алдың. Сенен қолхат жазып беруіңді талап етті. Қалай жазар едің?

4.2. ТМД ЕЛДЕРІНІҢ ТАРИХЫ

1-тапсырма. ТМД елдерінің астаналарын білесіңдер ме?

1. Украинаның астанасы.
2. Тәжікстанның астанасы.
3. Қазақстанның астанасы.
4. Ресейдің астанасы.
5. ТМД елдері құрамында болып, кейін шығып кеткен мемлекет.
6. Армения астанасы.
7. Өзбекстан астанасы.
8. «Ұлт» сөзінің орыс тіліндегі баламасы.
9. Беларусь елінің астанасы.
10. Орталық

А Мәтінді оқып, ондағы сандарды сөйлетіңдер. Мәтіндегі мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды тауып, талдаңдар.

ТМД елдерінің тарихы

1991 жылы желтоқсанның 8-інде Минскіде (Беловеж) Ресей, Беларусь және Украина басшылары кездесіп, 1922 жылы КСРО құрылуы туралы келісімнің жойылғандығы және ТМД құрылғандығы

туралы келісімге қол қойды. 1991 жылы желтоқсанның 13-інде Орталық Азия мен Қазақстан басшылары Ашхабадта кездесіп, «Беловеж келісімін» қолдайтындықтарын мәлімдеді. 1991 жылы желтоқсанның 20-сында Әзірбайжан, Армения, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова, Ресей, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан басшылары Алматыда ТМД-ны құру туралы Келісім хаттамасына қол қойды. Кездесуге қатысушылар ішкі және сыртқы саясаттың әртүрлі салаларында ынтымақтастыққа бейілділігін растайтын, бұрынғы КСРО-ның халықаралық міндеттемелерін орындауға кепілдік жариялайтын Алматы Декларациясын қабылдады. 1993 жылғы желтоқсанда Достастыққа Грузия қосылды, ал 2009 жылғы 18 тамызда аталған бірлестіктен шықты. Түрікменстан ТМД-ның қауымдастырылған мүшесі болып табылады. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы мемлекет болып саналмайды және ұлтүстілік өкілеттікке ие емес. Ол өзінің барлық мүшелерінің егеменді теңдігіне негізделген және 1993 жылғы 22 қаңтардағы Жарлығы бойынша іс-әрекет жасайды.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясынан

Ә «Ақылдың алты қалпағы» әдісі бойынша мәтіннің маңызды тұстарын талдаңдар. Мәтіндегі деректерді салыстырыңдар.

Ақ (ақ бұлттар) – фактілер, цифрлар және мәліметтерді таза күйінде беру.

Қызыл (от) – ішкі сезім, эмоция, көңіл күй мен интуицияны білдіру.

Қара (тұман) – негативті ойлау, мысалы, «бұл орындалмайды, себебі...»

Сары (күн) – оптимизм, ашықтық, позитивті және конструктивті ойлар, ұсыныстар, мысалы, «неге, бұл міндетті түрде орындалады!»

Жасыл (дала) – жаңа идеялар ағымын тудыратын шығармашылық ойлар.

Көк (аспан) – жоғары деңгейдегі жалпы көзқарастарды білдіреді, қорытындылайды.

Б Мәтін мазмұнын теледидар дикторы сияқты баяндаңдар. Сөздерді іріктеп, түрлендіріп, талғаммен қолданыңдар.

В Мәтіндегі ел атауларына дыбыстық талдау жасаңдар.

Есте сақта!**Көркем әдебиет тілі**

Көркем әдебиет тілі – әдеби тілдің ең басты, тарихи жағынан оның басқа стильдік тармақтарынан бұрын пайда болған көпсалалы бөлімі.

Көркем әдебиет тілі әдеби тілдің елеулі, ең басты стильдік тармағына жатады. Оның әдеби тілдің басқа түрлерінен айырмашылығы эмоциялы-экспрессивті әсерлік қызметіне лайық халық тілінің байлықтарын сөз шеберлерінің талғам елегінен өткізеді.

Әдебиет тілінің бәрі әдеби тілге жатпайды. Мәселен, А.Байтұрсынұлына дейінгі ескі жазба әдебиет тілін әдеби тіл деп тани алмаймыз.

М.Балақазев

2-тапсырма. *Коммуникативтік жағдаятқа сай көпшілік алдында тиісті сөйлеу әдебин сақтай отырып, дұрыс сөйлеу.*

- Сөйлемді қалай түсінесіңдер?
- Дәл осы мағынаны басқаша қалай бір сөйлеммен жеткізуге болады?
- «Есте сақта!» айдарында берілген ережемен байланысы бар ма? Болса, қандай?

А Көркем әдебиет стилі мен әдеби тіл арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды Венн диаграммасы арқылы көрсетіңдер.

Керек дерек!**Тіл – жүйе**

Тілдің грамматикасы ережелер жүйесінен тұрады. Сөйлеудің дұрыс-бұрыстығын, нормаға сай, сай еместігін осы жүйенің бұзылуына қарап білеміз. Бірақ сөйлеу табан астында шығатын жанды құбылыс және жеке адамның шығармашылық қабілетіне байланысты болғандықтан, онда грамматикалық ережелерге сай келмейтін синтаксистік құрылымдар көптеп кездеседі.

Тіл дамиды, оны дамытатын – жеке адам. Жеке адам жүйедегі құралдарды икемдеп, басқа мағынада жұмсап, жаңа өң беріп қолданады. Бұның өзі кейде кемшілік, кейде артықшылық болып шығады. Кемшілік болатыны – кейбір жеке қолданыстар көпшіліктен қолдау таппай, заңдылыққа айнала алмай, тіл жүйесіне ене алмай, сол қолданылған жерде қалады. Артықшылық болатыны – тілдің жеке адамдардың шығармашылығы арқылы дамуы. «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәрін жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадірінше жарайды», – дейді Ахаң.

Б.Қапалбек

3-тапсырма. *«Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәрін жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадірінше жарайды» деген ойды жалғастырыңдар.*

А *Әдеби тіл, норма, тіл жүйесі* деген ұғымдарға анықтама беріңдер.

4.3. ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ ПАЙДАСЫ

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтіндегі ақпаратты ғаламдық мәселелермен байланыстырып, дамыта баяндаңдар.

XXI ғасыр – интеграция ғасыры. Ұлттық мүдде тұрғысынан мұқият ойластырылған интеграцияға қарсы болу – заманауи үрдіспен дамуға қарсы болу. Ең дамыған елдердің барлығы бүгінгі биіктерге интеграция арқылы жетті. Бүкіл адамзат жаһандану жолымен дамып жатыр. Етек-жеңді қымтап, есік-терезені тарс жауып отыру дамуды тежейді, әлем көшінің соңына қалдырады. Біз дамыған елдердің шаңын жұтуға емес, көшін бастауға ұмтылған елміз. Байбаламға салып, балақтан тартпай, байыппен ойлап, байсалды әрекет етсек жарасады. Интеграция ел тәуелсіздігіне ешбір қауіп төндірмейді, керісінше нығайта түседі. Ол нарықты кеңейтеді, алыс-беріс пен барыс-келісті арттырады, бәсекелік қабілетімізді і шындайды.

Н.Назарбаев

А Өз білімдеріңе сүйеніп, «Біз дамыған елдердің шаңын жұтуға емес, көшін бастауға ұмтылған елміз» деген сөйлемдегі ойды өрбітіндер.

Ә «Кубизм» әдісі арқылы мәтінге байланысты сұрақ құрастырыңдар.

1. Кім ... ?	4. Қалай ... ?
2. Қашан ... ?	5. Қанша ... ?
3. Неге ... ?	6. Не ... ?

Б Мәтіндегі соңғы екі сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

В Мәтіннен антоним бола алатын сөздерді табыңдар.

Г Ғылыми-көпшілік стильдің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, «Экономикалық интеграция дегенді қалай түсінесің?» деген тақырыпта сұхбат жазыңдар.

Есте сақта!

Лексикалық норма

Лексикалық норма дегеніміз – әдеби тілдің жалпыға ортақ сөз байлығының қалыптасқан тұлғада, жалпыға ортақ мағынада жұмсалуды. Нормаға түскен сөз сол қалпында қатып қалмайды, әдеби тілдің талабына лайық заңды өзгерістерге ұшырап отыруы да мүмкін.

Әдеби тілдің лексикалық нормасына жатпайтын сөздер:

1) диалектизмдер: *жаңғақ – шаттауық, жүгері – борми, балапан – шібі, тақия – тебетей, тәрізді – рауішті, дөңгелек – доңғалақ, түзеу – дүзеу* және т.б.

2) кәсіби сөздер: *сүдігер, көшет, аңгелек, масақ, собық, қарық, атыз* және т.б.

3) дөрекі, тұрпайы және жаргон сөздер.

4-бөлім

2-тапсырма. Академик Ә.Қайдардың «Соңғы жылдары диалектизмдер термин жасаудың бір көзі ретінде жиі жұмсала бастады. Мысалы: егемен, құжат, үрдіс т.б. Міне, осылай сөздік қорымызды жергілікті халық тілі негізінде молайтуды көздеу терминдердің ұлт тілінде қалыптасуына мүмкіндік береді. Көнерген сөздер де терминжасам процесінде үлкен маңызға ие» деген ойымен келісесіңдер ме? Мысал келтіріңдер.

А Берілген ұғымдардың анықтамасын сәйкестендіріңдер.

Дөрекі сөздер	Тұрпайы сөздер	Жаргон сөздер
Шағын әлеуметтік топ қолданатын, ешқандай жеке тілдік дербестігі жоқ жалпыхалықтық тілдің тармағы. Аргомен мағыналас, оның аргодан айырмасы: ол жағымсыз (қорлау, жақтырмау) ұғымда қолданылады. Мысалы: телік (теледидар) т.б.	Тұрпайы, дөрекі түрде айтылатын, біреуді қорлау, кеміту мақсатында пайдаланылатын сөздер: өсекші – суайт, сөз тасптын адам; қырт – мылжың, көп сөйлеу; санырау – құлағы ауыр, құлағының мүкісі бар; соқыр – көзі көрмейді, зағип адам; ақсақ – аяғын сылтып басу; сақау – тілінің мүкісі бар.	Айтуға я жазуға болмайтын сөздер. Бейпіл, арсыз сөздер қатарына жатады.

Ә Кім көп табады? Диалект сөздерге мысал келтіріңдер.

Б *Оқу, футбол, тіл, мәдениет, театр, аниш* деген сөздерді қатыстырып, бір сөзге ой екпіні түрліше түсетіндей үш сөйлем құрап жазыңдар.

Үлгі. Атасы бүгін *ауылға* келді. Атасы ауылға *бүгін* келді. Ауылға бүгін *атасы* келді.

Керек дерек!

Ресми ісқағаздарына тән ерекшеліктер

Ресми стиль екі түрлі қызмет атқарады: бірі – информативтік (ақпарат беру) қызмет; екіншісі – волонтиативтік (іске итермелеу) қызмет. Мәселен, анықтама үлгісінде ақпараттық немесе хабар беру қызметі басым көрінсе, бұйрықта бір іске итермелеу, не болмаса, сол істі орындауға міндеттеу қызметі анық байқалады; ал хаттама құжатында әрі ақпараттық (тыңдалды), әрі бір іске итермелеу (қаулы қабылданды, шешім шығарды) қызметтері қатар жүзеге асады.

«Қазақ тілі стилистикасының негіздері» кітабынан

3-тапсырма. Ресми стильдің информативтік және волонтиативтік қызмет атқаратын құжат түрлеріне мысал келтіріңдер.

А Ресми стильдің информативтік қызмет атқаратынын дәлелдеңдер.

Ә Мәтін мазмұны бойынша сұрақтар құрастырыңдар.

Ресми ісқағаздар стилі

АЛҒЫСХАТ

«Сұңқар» компаниясының басшылығы соғыс, еңбек майданы ардагерлері және компания қызметкерлері үшін ұйымдастырылған Екінші дүниежүзілік соғыс жеңісінің 72 жылдығына арналған іс-шараны табысты өткізуге жәрдемдескені үшін «Жайық» мейрамханасының ұжымына шынайы алғыс білдіреді.

Мейрамхана қызметкерлерінің шын жүректен сапалы және жоғары деңгейде көрсеткен қызметі біздің қонақтарымызға ұмытпайтындай әсер қалдырды.

Сіздің ұжымға шын жүректен мықты денсаулық, амандық, барлық бастамада табыс тілейміз!

«Сұңқар» компаниясының директоры _____ қалы _____ алғы-жәні _____

4-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Алғысхат тек жеке адамға ғана беріле ме?
2. Алғысхат пен қолхаттың айырмашылығы неде?

A Сен қоғамдық қордың басшысысың. Сен басқарып отырған қорға демеуші ретінде ірі компания қаржылай көмек көрсетті. Сол ұжымға алғысыңды білдіріп хат жаз.

4.4. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ (ЭКОНОМИКАЛЫҚ БІРІГУ)

1-тапсырма. Бәсекеге түсіңдер. Екі топқа бөлініп, «Қазақстан экономикасын қалай дамытуға болады?» деген сұрақ бойынша ұсыныстар айтып жарысыңдар.

I топ	II топ
Ауылшаруашылығын көтеру	Білім сапасын арттыру
Зауыттар салу	Мұнайды көптеп сату
Жеңіл өнеркәсіпті дамыту	...

A Мәтінді оқыңдар. Мәтін құрылымын сақтай отырып, осы тараудың 1-сабағындағы мәтін деректерімен салыстырыңдар. Маңызды тұстары мен үрдістерді талдап жазыңдар.

Экономикалық бірігу халықаралық сипатта болады және ұлттық шаруашылықтарды бірыңғай халықшаруашылығына бірігуге дейін жақындастыруды көздейді. Экономикалық бірігу – шаруашылық өмірдің интернационалдануының жоғары нысаны. Оның негізін капитал мен өндірістің интернационалдануы құрайды, ол әуелі микродеңгейде (фирмалар мен банкілер деңгейінде) болады, сонан соң

4-бөлім

ма кроденгейге (мемлекеттер денгейіне) шығады. Сонда экономикалық бірігу халықаралық келісімдермен және шарттармен ресімделеді. Экономикалық бірігу өзінің жоғары көрінісінде институттық сипат алады, яғни тұрақты әрекет ететін халықаралық органдар нысанында болады. Халықаралық интеграциялық бірлестіктердің басты нысандары: еркін сауда аймағы, кеден одағы, ортақ нарық, экономикалық және валюталық одақтар – экономикалық бірігудің жоғары нысаны. Қазіргі кезде әлемде экономикалық бірігудің жоғары сатысында Еуропалық Одақ (ЕО) тұр, ол ортақ нарық сатысынан өтті. Еркін сауда аймағына НАФТА (Солтүстікамерикалық еркін сауда қауымдастығы) үлгі бола алады.

Қаржы-экономика сөздігінен

Ә Мәтін мазмұны бойынша сөйлемдер құраңдар.

1. Мені қызықтырды:
2. Мені таңғалдырды:
3. Менің білгім келеді:

Б Мәтінде жиі қайталанған сөздерді (сөз тіркестерін) табыңдар. Ол сөздердің мәтіннің идеясын ашудағы рөлін көрсетіңдер.

В Мәтіндегі мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды тауып, талдаңдар.

Есте сақта!

Орфоэпиялық норма

Сөздердің жалпыға бірдей, қалыпты айтылу нормасын орфоэпия дейміз. Сөздерді әдеби тілдегі жалпыға бірдей ортақ нормада айтып сөйлеу – тіл мәдениетінің жоғары екендігінің белгісі. Құлаққа жағымды, көңілге қонымды айтылғанның бәрі – норма. Құлаққа жат не тосаң естілетін, көңілге қонбайтын, бұлдыр, түсініксіз, дөрекі айтылғанның бәрі нормаға жатпайды.

2-тапсырма. Тілші-ғалым С.Мырзабековтің «Айтылым сөздігінен» орфоэпиялық нормасы сақталған 20 сөз теріп жазып, кезек-кезек дауыстап оқыңдар. Өздеріңді бағалаңдар.

А Орфоэпиялық норманы сақтай отырып, диктор ретінде мектеп жаңалықтарымен таныстырыңдар.

Ә Орфоэпия мен орфографияға тән белгілерді ажыратып айтыңдар.

Б Мына өлең жолдарынан екпін түрлерін табыңдар.

Ата-ананың қадірін балалы болсаң, білерсің,
Ақ тәніңнің қадірін жаралы болсаң, білерсің,
Бостандықтың қадірін жазалы болсаң, білерсің,
Дәулетінің қадірін мал кеткенде білерсің,

Ажарынның қадірін сән кеткенде білерсің,
Тіршіліктің қадірін жан кеткенде білерсің,
Андып жүрген дұшпаның дәл жеткенде білерсің.

Бұқар жырау

Керек дерек!

Ресми ісқағаздарының түрлері

Ресми стильдің үш шағын түрі бар:

– әкімшілік-кеңсе (ісқағаздары) шағын стилі (*анықтама, өтініш, өмірбаян, түйіндеме, мінездеме, арыз, хаттама, хабарландыру, бұйрық, жеке іспарағы*), азаматтық қатынастарды реттейтін түрі (*сенімхат, қолхат, келісімшарт, тапсырыс қағаздары, еңбек келісімі* т.б.);

– таза заң шағын стилі (*заң, қаулы-қарарлар, жарлық, жарғылар, азаматтық қылмыстық істер актілері* т.б.);

– дипломатиялық шағын стилі (*келіссөз, мемлекетаралық шарттар, іскери хат, үндеу, нота, мазмұндама, меморандум, конвенция* т.б.).

«Қазақ тілі стилистикасының негіздері» кітабынан

3-тапсырма. Мәтін қай стильде жазылған? Осы ақпараттарды тағы қай стиль арқылы жеткізуге болады?

А Таза заң шағын стиліне мысал келтіріңдер.

Ә Шағын түрге бөлінген ресми стильдің қай тобы ең көп қолданылады?

4.5. ИНТЕГРАЦИЯ ШАРТТАРЫ

1-тапсырма. Экономикалық интеграцияның мына салаларға тигізетін әсерін болжаңдар.

Тіл

Мәдениет

Салт-дәстүр

А Мәтінмен танысып, оны бөлімдерге бөліңдер. Әр бөлімге атау беріңдер. Мәтінде көтерілген мәселені талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

Интеграция болуы үшін төмендегідей шарттар орындалуы тиіс:

1) интеграциялық бірлестікке енетін елдердің экономикалық даму деңгейлері шамалас болуы тиіс;

2) интеграциялық бірлестікке енетін елдердің географиялық жақындығы мен тарихи қалыптасқан экономикалық байланыстары болуы тиіс;

4-бөлім

3) елдер арасында экономикалық даму, қаржыландыру, экономиканы реттеу, саяси қарым-қатынаста мәселелер ортақ болуы тиіс.

Экономикалық, интеграциялық процестер жүрмейінше, халықтың әл-ауқатын көтере алмаймыз. Тәуелсіздігімізді сақтай отырып, басқа елдермен келісімшарт жасасып, өз мүддемізді қорғап, басқалардың мүддесіне тиіспей, ортақ шешімге келуге тиіспіз. Мұны Еуразиялық Одақ құру қамтамасыз етеді.

Қазір біз «Қазақстан-2050» Стратегиясын қабылдадық және жаппай жаңғырту жөнінен елеулі міндеттерді жүзеге асырудамыз. Біз әлемнің дамыған 30 елінің қатарына еруге ұмтылып отырмыз. «Бұл мақсатқа біз өзіміздің көршілерімізбен тығыз интеграция арқылы қол жеткізбек ниеттеміз», – дейді Елбасымыз. Еуразиялық экономикалық одақтың құрылуы экономикамыздың бәсекеге қабілеттілігі мен инновациялық деңгейде дамуына септігін тигізеді.

М.Өмірзақова

Ә Ғылыми-көпшілік стильдің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, интеграцияның түрлері жөнінде мақала жазыңдар. Онда әр мемлекеттің өмірлік қабілеттілігі басқа мемлекеттердің интеграциясына тәуелді немесе тәуелсіз екендігін дәлелдендер.

Б «Қазақ тілін интеграция арқылы оқыту» дегенді қалай түсінесіңдер? Ойларыңмен бөлісіңдер.

В Мәтіннің соңғы сөйлеміне синтаксистік-кешенді талдау жасаңдар.

Есте сақта!

Орфографиялық норма

Орфографиялық ережелер белгілі принциптер негізінде түзіледі. Көптеген тілдің емле заңдарына екі-үш, кейде үш-төрт түрлі принцип негіз болады. Олар: фонематикалық, фонетикалық, морфологиялық, тарихи-дәстүрлік т.б. Морфологиялық принцип бойынша сөз бөлшектерінің (морфемалардың) түбір тұлғалары сақталып жазылады, фонематикалық принцип бойынша жазуда дыбыстардың бір сөз ішіндегі немесе сөз аралықтарындағы бір-біріне тигізетін әсерлері ескерілмей, олардың негізгі фонемалық түрі сақталады. Фонетикалық принцип бойынша сөз бөлшектерінің дыбыстық өзгеріске ұшырауы есепке алынып, олар айтылуынша жазылады. Ал тарихи-дәстүрлік принцип бойынша жазу сөз бөлшектерінің түбір тұлғасын сақтау ережесіне де, естілуінше жазу ережесіне де сай келмейді. Мұнда сөздердің бір кездегі қалыптасып, үйреншікті болып кеткен жазылу түрі сақталады.

2-тапсырма. Кім көп табады? Қазақ тілінде қолданылатын фонетикалық принципке мысал келтіріңдер.

А «Жазудың сөздің айтылым үлгісіне ықпалы зор екенін ескерсек, жазу жүйесін қалыптастыруға жауапкершілікпен қарау керек» деген сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

Ә Айтылу мен жазу алшақ болу керек пе? Екеуін алшақтататын қай принцип?

Б «Шаутеннің шәркейі» әңгімесінен үзінді тыңдаңдар (11-аудио). Диктор кідіріс қойып оқыды ма? Бағалаңдар.

Керек дерек!

Ресми ісқағаздарына қойылатын талаптар

Ресми-іскери стиліне тілдік тұрғыдан төмендегідей талаптар қойылады:

- 1) түйіндеменің дәлдігі немесе бірмағыналылығы;
- 2) айқындық немесе жүйелілік;
- 3) логикалылық;
- 4) баяндаудың ықшамдылығы;
- 5) басы артық сөздің болмауы;
- 6) құрамының тұрақтылығы.

«Қазақ тілі стилистикасының негіздері» кітабынан

3-тапсырма. Мәтін тармақтарында айтылған ойды өрбітіңдер.

А Ресми стиль бойынша сұрақтар құрастырып, сұхбат жазыңдар.

Ә Осы талаптар тағы қай стильге қойылуы мүмкін?

Ресми ісқағаздар стилі

ҚҰТТЫҚТАУХАТ

Құрметті _____

Сізді «Молшылық» компаниясының ұжымы туған күніңізбен құттықтайды! Сіздің басшылығыңыздағы компаниямыздың кез келген дағдарысқа төтеп бере алатындығына сенімдіміз!

Сізге шын жүректен береке, мықты денсаулық тілейміз. Жаныңызда әрдайым сенімді достарыңыз болсын, ал туыстар мен жақындарыңыздың махаббаты мен қолдауы жаңа мақсаттар мен табыстарға жету үшін рухыңызды көтеріп отырсын. Әрқашан бақ, махаббат, бақыт жаныңыздан кетпесін!

«Молшылық» компаниясының ұжымы

4-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Құттықтаухатты жазудың қатаң үлгісі бола ма?
2. Құттықтаухат қандай жағдайларға жазылады?

А Әз-Наурыз мейрамына орай мектеп директорына сынып атынан құттықтаухат жазыңдар.

4.6. ЕУРАЗИЯЛЫҚ ОДАҚ: БОЛАШАҚТЫҢ СТРАТЕГИЯСЫ

1-тапсырма. Жаһанданудың атынан монолог құраңдар. Ең үздік монологті анықтап, баға беріңдер.

Мен жер жүзіндегі
халықтың бәрін
біріктіремін...

А Мәтінмен танысып, Еуразиялық Одақ және оның Қазақстан үшін маңызы туралы ой толғап, Елбасына хат ретінде жолдаңдар.

Еуразиялық Одақ әуел бастан бәсекеге қабілетті жаһандық экономикалық бірлестік ретінде құрылуы тиіс. Бізді тек «модернизацияны қуушы» кандидаттарындағы дамушы елдер жиынтығы болудың тар шеңберлі перспективасы да, өзге әлем үшін мәңгілік табиғи ресурстардың үлкен перифериялық экспорттаушысы болып қалудың пешенемізге жазылуы да қанағаттандыра алмайды.

Еуразиялық Одақ дамудың еуроатлантикалық және азиялық ареалдарын қосатын мықты буын ретінде қалыптасуы тиіс. Экономикалық тұрғыда біз Еуропалық Одақтың, Шығыс, Оңтүстік-Шығыс және Оңтүстік Азияның ырғақты экономикаларын байланыстыратын көпір бола аламыз. Бүгінде «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» халықаралық көлік дәлізі жобасы жүзеге асырылуда. Уақыт өте келе осы маршрут бойына Еуропа және Қытай нарығына тауарлар жеткізу мерзімін 3,5 еседен астамға қысқартуды қамтамасыз ететін заманауи көліктік-логистикалық жүйе түзілетін болады. Трансеуразиялық жүрдек теміржол желісін құрудың болашағы да зор көрінетіні сөзсіз.

Біртұтас экономикалық кеңістіктің Еуропалық Одақпен, Қытай Халық Республикасымен, Жапониямен, Үндістанмен арадағы ынтымақтастығын кеңейту өзара тиімді.

Н.Назарбаев

Ә Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одаққа қосылуының тиімді жақтары мен кері әсерін кесте түрінде толтырыңдар.

Б Мәтіннен қарамен берілген сөздерді теріп жазыңдар. Сөздіктердің көмегімен мағынасын ашыңдар.

В Мақаланың құрылымы мен ресімделуіне тоқталыңдар. Жанрлық ерекшеліктерін талдап, қай салаға арналғанын анықтаңдар.

Есте сақта!**Грамматикалық норма**

Әдеби тіл дамыған сайын оның грамматикалық құрылысында біркелкілік, бірізділік үстем бола береді де, оның сымбаттылық қасиеті арта түседі. Қазақ тілінің грамматикалық амал-тәсілдері, тұлғалары, құралу тәртібі белгілі қалыпқа түсіп, жұртқа әбден дағдылы болған: сөз таптарының, сөз тұлғаларының, сөйлем құрылысының алуан түрлі бөлшектері қиюын тауып қалыптасып кетті. Грамматикалық құрылыстың сол қалпын грамматикалық норма дейміз.

Грамматикалық нормадан ауытқулар:

Ескі бише *отырман* бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін *тұрман* зарлап!

Абай

Кел, балалар, *оқылық!*
Оқығанды көңілге,
Ықыласпен *тоқылық.*

Ыбырай

2-тапсырма. «Есте сақта!» мысалдарындағы грамматикалық ауытқудың дұрысын айтыңдар.

А Грамматикалық нормаға сай келмейтін сөздерді табыңдар.

Бәріңіз бір-бір бедеу мініпсіңіз,
Ойын-күлкі сәулетпен жүріпсіңіз,
Жібек сұлу дегеннің ауылы жақын,
Бар еді, балам, қандай жұмысыңыз?

«Қыз Жібек» жырынан

– Жібермен, жібермен, қызыл түлкі!.. Алдымда тау тұрса да тайынбаған!

Ғ.Мұстафин

Мекен іздеп, жігіттер, кел кетелі,
Ортасында Көктөбе белгі етелі,
Азаматтар, жалықпай тыңдасаңыз,
Қозы Көрпеш, Баянды сөз етелі.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырынан

Ашу – бөрі, ақыл – қой,
Аралас бағып тұра алман,
Көз – төреші, көңіл – хақ!
Әмірін екі қыла алман!

Аралбай ақын

4-бөлім

 Ө Тобын тап!

Шаһар, өлеусіреп, санаусыз көп, әтеш, жүдә, жазагерлер, боладұр, шүперек, баратұғұн, түсініс беру, бірлан, шаттауық, әңгелек, масак, барғам, көшет, барам шығар.

Грамматикалық ауытқулар	Лексикалық ауытқулар

 Б Өлеңді тыңдап, оқылу интонациясын сызба арқылы көрсетіндер (12-аудио).

Керек дерек!

Ресми-іскери стильдің тілдік ерекшеліктері

1. *Лексика-фразеологиялық*: кітаби сөздер мен даяр тіркестер, экономикалық-құқықтық терминдер мен стандарт бірліктер: *шарт, келісімшарт, міндет, жақ (тарап), жауапкершілік, заң, арбитраж, шығын, төлем* т.б.

2. *Морфологиялық*: күрделі зат есімдер, есімшелер, сын есімдер (*көрсетілген, берілген, келтірілген, жоғарыда аталған, келесі, орынбасар, тапсырыс беруші, орындаушы, төлем иесі* т.б.); қыстырма сөздер (*соған сәйкес, біріншіден, екіншіден, бір жағынан, екінші жағынан* т.б.); сілтеу есімдіктері (*бұл, сол, осы, сонда* т.б.); етістіктер (*тапсыру, жеткізу, көрсету, айырбастау* т.б.); қысқарған сөздер (*ААҚ, ЖШС, БАҚ*) т.б.

3. *Синтаксистік*: хабарлы сөйлемдер, сабақтас құрмаластар, бірыңғай мүшелі сөйлемдер т.б.

М.Қанабекова

 3-тапсырма. Ресми стиль туралы алған білімдеріңді қорытып, ғылыми мақала жазыңдар.

 А Мәтіндегі лингвистикалық терминдер (лексика-фразеологиялық, морфологиялық, синтаксистік) туралы кеңірек баяндаңдар.

 Ө Мәтін бойынша сұрақтар құрастырыңдар.

 Ресми ісқағаздар стилі

ЕСКЕРТУХАТ

Біз сізге тапсырыс жасағаныңыз үшін өте ризамыз, алайда шот 5 000 000 (бес миллион) теңгені құрайтындықтан, бізбен сауда қатынастарын жасау үшін, алдымен шот бойынша 50% төлем жасағаныңызды қалаймыз.

Сіздердің қазіргі жағдайларыңыз туралы хабардармыз, бірақ біздің де төлем-тапсырмаларымыз аз емес. Сондықтан егер тапсырыс бойынша ішінара төлем жасасаңыз, яғни шотымызға 2 500 000 (екі миллион бес жүз мың) теңге аударсаңыз, біз Сізге өте риза болар едік. Бұл бізге Сізді одан әрі қажетті тауармен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Директор

қолы

атты-жөні

4-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Ескертухат қандай бөліктерден тұрады?
2. Ескертухат кімдерге жазылады (жекетұлға немесе заңды тұлға)?

A Мектеп директоры атынан Түркия елшілігіне «өзара алмасу» бағдарламасы бойынша үш оқушының кеткені туралы ескертухат мәтінін жазып көріңдер.

4.7. ЫНТЫМАҚ, БІРЛІК ТУРАЛЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР

1-тапсырма. Кімдікі күшті? Өздерің тұрған өңірде БАҚ-та жарнамаларды қазақ тілінде насихаттайтын агенттік ашылды. Сол агенттікке қандай атаулар ұсынар едіңдер (мақал, тұрақты сөз тіркесі түрінде де беруге болады)?

A Нақылдарды оқып, өздеріңе ұнаған 5 мақалды таңдап, неге ұнағанын түсіндіріңдер.

Ырыс ¹ алды – ынтымақ.

Адам ұйымшыл, мал үйіршіл.

Айырылған азады, қосылған озады.

Алтау ала болса, ауыздағы кетеді,
Төртеу түтел болса, төбедегі келеді.

Байлық – байлық емес, бірлік – байлық.

Бір күн ұрыс болса, қырық күн береке кетеді.

Біріккен бітіреді, ұйымдасқан ұтады.

Біріккен жүз бытыраңқы мыңды алады.

Жеке жүріп жол тапқанша, көппен жүріп адас.

Жұмыла көтерген жүк жеңіл.

Ынтымақ жүрген жерде ырыс бірге жүреді.

Бірлігі жоқ ел тозады,
Бірлігі күшті ел озады.

¹ Ырыс – адамды үстем ететін, қуанышка бөлейтін игілік, мерей, бақ, береке.

4-бөлім

Топтанып ұшқан торғайға, тұрымтай да бата алмас.

Саусақ бірікпей,
Ине ілікпейді.

Бір кісінікі мақұл,
Екі кісінікі – ақыл .

Ә Өздеріңе ұнайтын бір нақылға қатысты ойтолғау жазыңдар.

2-тапсырма. Сәйкесін табыңдар.

Әдеби тілдің жалпыға ортақ сөз байлығының қалыптасқан тұлғада, жалпыға ортақ мағынада жұмсалтуы	Тілдік норма
Тілдің таңдамалы, қолайлы, ой-пікірді дәл беруге жарамды, жалпыға ортақ жүйелері	Орфоэпия
Әдеби тілді қалыптастырудағы жүйелі жазу	Әдеби тіл
Жазба әдебиет арқылы жүйелі қалыпқа түскен, стильдік тармақтары бар, қоғамдық қызметі әр алуан тіл	Лексикалық норма
Сөздердің жалпыға бірдей, қалыпты айтылу нормасы	Орфография

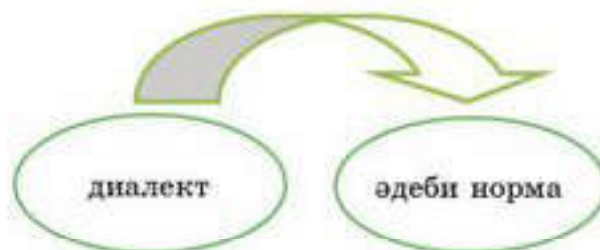
А Кестеге бөліп орналастырыңдар.

Жайбарақат, мағлұмат, аяқкиім, тәңертен, Амангелді, бәтенке, шегара, жүрөк, металл, тақия, мекенжай, жұмысшы, кәзір, өмір.

Орфоэпиялық норма	Орфографиялық норма

Ә Кім көп табады? Диалект сөздерді тауып, олардың әдеби нормасын айтып жазысыңдар.

Б Махамбеттің төменде берілген өлең жолдарынан грамматикалық ауытқуды анықтаңдар. Қарамен берілген сөздерді түсіндіріп беріңдер.

Айтса дағы айныман
Көлдененнің сөзіне,
 Әшкере болған ¹ ісім бар
 Жайылған жұрттың көбіне.
 Кеткенім жоқ олжа үшін,
 Кетіп едім елімнен
 Атаңа нәлет Жәңгірдің
 Қан жылатқан заңы үшін.
Баданамды баса бөктеріп,
 Қасыма жатқан жолдас ертіп,
 Күн-түн қатып жүргенім –
 Ана Нарында жатқан
 Жас баланың камы үшін.

В Төмендегі сөйлемдерден әдеби тіл нормасынан жөнсіз ауытқыған тұстарды анықтаңдар.

1. Адамның кенет толуы – не дұрысқа, не бұрысқа көнбейтін өліара сәт қой. Екі қолын қайда қоярын білмей абыржып қалмасы бар ма? Ақыры арқасына айқастырып салды да, бұтағын сыпырып, сылып алған сырғауылдай сидия қалды. 2. Баса киген түлкі тымағының екі самайына қалың қырау қатқан. Өзен қария шанадан түскені болмаса, қозғалмай тұр. 3. Костюм үстіне түскен алақаны матаны уыстап мыжғылай берді.

«Сөз мәдениеті» кітабынан

3-тапсырма. Тест тапсырмаларын орындаңдар.

- Тіл білімінің тілдің көркемдегіш амал-тәсілдерін, қолданылу аясын, қатысымдық әрекет-қызметін зерттейтін саласы –
 - стилистика;
 - риторика;
 - әдебиеттану;
 - лексикология.
- Лексикалық нормаға сай сөздер қатарын көрсетіндер.
 - жанғақ, такня, жүгері;
 - шаттауық, тебетей, борми;
 - шаттауық, такня, жүгері;
 - жанғақ, тебетей, борми.
- Ауызекі сөйлеу нормасы?
 - орфоэпиялық;
 - лексикалық;
 - орфографиялық;
 - барлығы дұрыс.
- Грамматикалық ауытқыған сөздер қатарын көрсетіндер.
 - боладұр, баратұғұн, жібермен;
 - әңгелек, шаһар, масақ;

¹ Әшкере болды – әйгіленді, белгілі болды.

4-бөлім

- б) өгүз аяң, өзен бойу, өкүл гүйеу;
 - в) терезе, азық-түлік, құндыз.
5. Ресми стиль үлгілерін көрсетіндер.
- а) алғысхат, түйіндеме, келісімшарт;
 - ә) мақала, өмірбаян, эссе;
 - б) мемуар, роман, қисса;
 - в) қолхат, өмірбаян, әңгіме.

Өзіңді тексер!

1. Фонема термині туралы бір-бірімен байланысты үш сөйлем айтыңдар (шағын мәтін).
2. Ынтымақ, бірлік туралы 3 мақал айтыңдар.
3. Қолхат қандай жағдайларда беріледі?
4. Әдеби тілге тән белгілерді атаңдар.
5. Ресми ісқағаздарына тән белгілерді атаңдар.
6. Термин деген не? Термин сөздерге қойылатын 3 талап туралы не айтасыңдар?
7. «Әдеби тіл – жазба тіл» деген тұжырымды таркатып айтыңдар.
8. Жөнсіз ауытқу дегеніміз не?
9. Орфоэпия нормасы дегенді қалай түсінесіңдер ?
10. Лексикалық және грамматикалық нормалардың айырмашылықтарын мысал арқылы дәлелдендер.

Ғалым болам десеңіз...

1. А. Байтұрсынұлы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Құрастырған Ғ.Әнес. Алматы: Абзал-ай, 2013.
2. М. Балақаев. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Арыс, 2008.
3. Н. Уәлиев. Сөз мәдениеті. Алматы: Мектеп, 1984.
4. Жұмсалымды грамматика негіздері. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016.

5.1. ҚАНЫШ СӘТБАЕВ ҒЫЛЫМ-БІЛІМ ТУРАЛЫ

1-тапсырма. Мына ұғымдардың қоғамда алатын орнын сипаттап, талқылаңдар.

Білім

Ғылым

Инновация

А Мәтінді оқып, әрбір азатжол мазмұнын өз сөздеріңмен жеткізіндер. Өздеріңе ұнаған азатжолдағы мәселені ғаламдық мәселелермен байланыстырып, астарлы ойды анықтаңдар.

Өз білімін өмірдің, өндірістің тәжірибелерімен нығайтып, байытып отыратын, тапқан ілімін, үлкенді-кішілі ашқан жаңалығын халықтың қажетіне беріп отыратын ғалым ғана өз дәрежесінде заман талабының өресінде болады.

* * *

Ғылым майданының қатардағы жауынгері тек үнемі оқу, іздену, талпыну, тану, өмір мектебінен өту арқылы ғана оның ірі қайраткері дәрежесіне дейін көтеріледі.

* * *

Ғалымға азық берер қайнар көзі кітап бетімен, лаборатория аумағымен ғана шектелмейді, өмірді танумен, еңбек адамының жасампаз ісін танумен кең өрісін табады.

* * *

Еңбек етпесен, жиған білімің кәдеге жарамай жатқан минерал секілді. Оның ішін аршып, асыл кенін жарқырату үшін еңбек керек, қол мен ой қимылы қажет.

* * *

...біліміңді еңбек пен өмірдің өзінде шындап отыр! Сонда ғана білім деп аталатын асыл тас ешқашан тот баспастан жалтырай да жарқырай береді.

* * *

Ісіңізге, еңбегіңізге, оқуыңызға нағыз адамгершілікпен қарасаныз, сөз жоқ, жеңіске жетесіздер.

Өз елінің қара тасын мақтан ете алмаған – өзге жердің алтынын да мақтап жарыппақ емес.

Қ.Сәтбаев

- **Ә** Мәтіндегі ең көп қайталанған сөзді табыңдар. Ол сөз мәтіннің тірек сөзі бола ала ма? Өз ойларыңды ортаға салыңдар.
- **Б** Мәтіндегі азатжолдардың мазмұнына сәйкес келетін қандай мақал-мәтелдер білесіңдер?
- **В** Кім жылдам жазады? Мәтін бойынша табыңдар.
- Ең қысқа сөз.
 - Ең ұзақ сөз.
 - Неше есімдік бар?
 - Буын үндестігіне бағынбай жасалған сөздер нешеу?
- **Г** Соңғы сөйлемді сөйлем мүшелеріне талдаңдар.
- **Ғ** Қ. Сәтбаев құрастырып шығарған «Ер Едіге» жырынан үзінді тыңдаңдар (13-аудио). Көркем әдеби тілге тән көркемдегіш құралдарды табыңдар.

Есте сақта!

Көркем әдебиет стилі

Көркем әдебиет тілінің өзіндік стильдері, өзіне тән ерекше сөз қолдану заңдары болады. Жазушы, ақын, әдетте, сөздердің табиғи мүмкіншіліктерін (тура мағынасын, көпмағыналылығын, синонимдік, антонимдік т.б. қасиеттерін) кең түрде пайдаланумен қатар, сөздерді ауыспалы, келтірінді мағынада, қанатты сөздер, тұрақты тіркестер және мақал-мәтелдер құрамында пайдаланады. Көркем әдебиет үшін бұлар да жеткіліксіз. Көркем әдебиетке тән әр алуан көріктеу, шеберлік тәсілдері болады. Сөз шебері соларды біліп, өз шығармашылығында шыңдап пайдалануы тиіс. Олар: теңеу, эпитет, метафора, метонимия, кейіптеу, синекдоха, символ, аллегория, ирония, әсірелеу т.б.

- **2-тапсырма.** «Есте сақта!» айдарындағы соңғы сөйлемде берілген термин сөздердің анықтамасын лингвистикалық терминдер сөздігінен тауып жазыңдар.
- **А** Өлең үзінділеріндегі қарамен берілген сөздердің мағынасын ашыңдар.

Саймандарын сайланып,
Алтыннан кемер байланып,
Абжыландай толғанып,
Қызыл найза қолға алып,
Шұбарғ а қарғып мінеді...

«Атамьыс » жыры

Қаз, тырна қатарланып, қайтса бермен,
Астында ақ шөмшы жүр, ол – бір керуен...

Абай

Алатау қаусырма өркеш шөгіп жатты,
Алабын ақшудамен бүркеп жауып.
Арда өскен асау аңдар аясында
Асыр сап ойнап жатты ауық-ауық.

Ә.Тәжібаев

Бұлқынып жатыр, ұмтылып жатыр, карашы,
Кішкентай жүрек көрсетіп жатыр қарсылық!

М.Мақатаев

Көркем әдебиет стилі

Өзекті жанға өлім бар, хандарың тура келген ажал оғынан қаза тапса, көлденең жабысқан кеселден көз жұмса, елге кім иелік етеді? Күні кеше ғана Хақназар хан шейіт болған сәтте қырық тарапқа тарадыңдар, ақыры немен тынды? Басыңа сол зобалаң қайта тумасын ойла. Әкесі ер деме – өзі ез шығар. Жасы кіші деме – қара қанжар шығар. Ата салтыңда алтын тақ – ағадан ініге мұра...

М.Мағауин

3-тапсырма. Көркемдегіш құралдарды табыңдар.

А Берілген үзіндіні шешендік сөзге жатқызуға бола ма? Қалай дәлелдер едің?

5.2. АДАМ КАПИТАЛЫ

1-тапсырма. «Капитал» ойынын ойнаймыз. Мына қоржын – сенің капиталың. Әрқайсысың бір қағазға аты-жөндерінді жазып, болашаққа пайдаланамын деген инвестицияларыңды (білім, ақша, тәжірибе, тәрбие т.б.) салыңдар. Осы инвестицияларыңды болашақта қандай мақсатта қолда натындарыңды түсіндіріңдер.

А Оқылым стратегияларын жүйелі қолданып, мәтінге тезистік жоспар құрыңдар. Мәтінге ат қойыңдар.

Ресейлік жетекші маман С.А.Дятлов адам капиталының мынадай өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді.

1. Инвестициялардың адам капиталына қайтарымы оның несінің өмір сүру мерзіміне (еңбекке қабілетті кезеңнің ұзақтығына) тікелей

5-бөлім

қатысты болады. Адамға жұмсалымдар неғұрлым ертерек жасалса, соғұрлым ол тезірек қайтарым жасай бастайды. Бірақ мынаны ескеру керек, неғұрлым сапалы және ұзақ мерзімді инвестициялар анағұрлым жоғары және анағұрлым ұзақ уақыттық нәтиже береді.

2. Адам капиталы тек табиғи және моральдық тозуға ғана душар болмайды, сонымен бірге ол жинақталу мен көбеюге де қабілетті. Адам капиталының тозуы, біріншіден, адам организмі мен оған тән психофизиологиялық қызметтердің табиғи тозу дәрежесімен, ал, екіншіден, білімнің ескіруінің немесе алған білім құндылығының өзгеруінің салдарынан болатын моральдық (экономикалық) тозу дәрежесімен анықталады. Адам капиталының толықтырылуы қызметкердің қайта оқу және өндірістік тәжірибе жинақтау үдерісінде жүзеге асырылады. Егер осы үдеріс үздіксіз жүретін болса, онда адам капиталын пайдалану шамасына қарай оның сапа және сан жөніндегі сипаттамалары (сапа, көлем, құндылық) жақсара түседі және өседі.

3. Адам капиталының қорлану шамасына қарай оның табыстылығы белсенді еңбек қызметінің (белсенді еңбекке қабілетті жас) жоғарғы шегімен шектелетін белгілі бір межеге дейін жоғарылайды да, содан соң күрт төмендейді.

4. Капиталды жасау кезінде «екіжақты көбейткіш нәтиже» орын алады. Оның мәні былай: оқу үдерісінде тек оқитын адамның ғана емес, сонымен бірге оқытушының да тәжірибесі мен қабілеті жетіле, өсе түседі, ол кейіннен біріншісінің де, сондай-ақ екіншісінің де табыстарын өсіреді.

5. Адамға жасалатын инвестициялардың барлығы бірдей адам капиталының жұмсалымдары болып таныла бермейді, тек қоғамдық мақсатқа сай және экономикалық қажеттіліктері ғана осындай жұмсалымға жатады. Мәселен, қылмыстық әрекетке байланысты шығындар адам капиталына жасалатын инвестициялар болып саналмайды, өйткені олар қоғамдық тұрғыда мақсатқа сай емес және қоғам үшін зиянды.

6. Адамға жасалатын жұмсалымдардың сипаты мен түрлері тарихи, ұлттық, мәдени ерекшеліктерден және дәстүрлерден тарайды. Мәселен, білім деңгейі мен балалардың мамандық таңдауы едәуір шамада отбасылық дәстүрлерге байланысты болады.

7. Капиталдың өзге әртүрлі нысандарына жасалатын инвестициялармен салыстырғанда адам капиталына жұмсалатын инвестициялар жеке-дара тұрғысынан да анағұрлым пайдалы.

Р.Елжанова, Л.Шайхина

⊖ Мәтіндегі негізгі мәселе жөнінде авторға оқырман тарапынан сұрақтар құрастырыңдар. Бір-біріңнің сұрақтарыңды бағалаңдар.

Б «Адам капиталы» дегенді қалай түсінесіңдер? Ассоциация құрастырыңдар.

Есте сақта!

Публицистикалық және ғылыми стильдер

Жазуда, сөйлеуде керекті сөз таңдағанда, олардың стильдік ерекшеліктерін ескеру керек. Мысалы, публицистикалық стиль мен ғылыми әдебиет стилінің сөздік құрамы бірдей емес: публицистикалық стильде жазылған газет-журнал тілі жалпы халыққа арналатындықтан, оның сөздері де жалпыға бірдей түсінікті болуға тиіс, ал ғылыми әдебиет тілінде жалпыға ортақ сөздермен қатар, жеке мамандыққа тиісті, жұрттың бәрі бірдей түсіне бермейтін сөздер де қолданылады; солардың ішінде әсіресе жеке ұғымды білдіретін атаулар, термин сөздер көп болады.

2-тапсырма. Бір тақырыпта публицистикалық және ғылыми стильде екі эссе жазыңдар.

Керек дерек!

Әдеби тілдің қалыптасуы

Дүниедегі тілдердің тарихы әдеби тілдің әртүрлі дәрежеде, әртүрлі жолдармен қалыптасатынын көрсетеді: кейде әдеби тіл сол халықтың бір ғана тобы сөйлейтін бір диалект негізінде қалыптасады. Мұндайда әдеби тілдің негізі болған диалект басқа диалектілерден белгілі бір артықшылықтармен ерекшеленеді. Мысалы, оның сөздік қоры басқалармен салыстырғанда бай болып келеді және ол диалектіде сол халықтың барлығына бірдей кең танылған әдеби шығармалары т.б. болады. Сөйтіп, сол әдеби тілдің дамуына басқа диалектілердің де тікелей қатысы болады да, сол «ата» диалектінің аясында қалыптаса береді. Орыс әдеби тілінің тарихшылары «орыс әдеби тілі Мәскеу диалектісінің негізінде қалыптасты» дегенде осы жайларды баса айтады.

Әдеби тіл бір ғана диалектінің негізінде қалыптасуы да мүмкін. Кейбір халықтың әдеби тілдері жалпы халық тілінің негізінде, яғни оның барлық говорларының негізінде қалыптасады. Олардың бірінде экономикалық ерекшелігіне байланысты кәсіби сөздер мол болса, бірінде негізгі сөздік қоры бай болады, ал үшінші бір говорда грамматикалық құбылысы басқаларға қарағанда бірізге түскен, қалыптасқан болып келеді. Бірқатар әдеби тіл осылардың барлығының да жақсы жақтарын бойына жинау үдерісінде қалыптасады.

М.Балақаев

5-бөлім

3-тапсырма. Мәтін мазмұнын талдаңдар. Мәтін бойынша сұрақтар құрастырып, бір-біріңе жауап беріңдер.

А Терминдерді талдап, негізгі үрдістерді анықтаңдар.

Қазақ әдеби тілі

Әдеби тіл нормасы

Диалект

Говор

Ә «Керек дерек!» мәтінінің негізгі идеясын аша алатын сөздерді, ондағы негізгі ойды табыңдар.

Ресми ісқағаздар стилі

ХАБАРЛАМАХАТ

Сіздің 3/16 тапсырысыңыз бойынша тауар партиясы бүгін тиелді және үш аптаның ішінде келіп жетеді.

Қозғалтқыштың бөліктері су өтпейтін материалға оралған және 6х3х3 өлшемдегі жәшікке салынған.

Карбюратордың бөліктері жәшіктерге жеке салынған және әр жәшіктің ішінде бекітілген.

Жәшікті көтеруге арналған ілмектер 4 орында көзделген. Бұл жәшіктерді қайтармауға болады.

Генераторлар арнайы дайындалған жәшіктерге бекітілген, олардың ішінде тығыз төсемдері бар.

Бұл жәшіктердің екі орынға орналасқан ілмектері бар. Әр жәшік 7000 (жеті мың) теңге тұрады. Егер жәшіктерді қанағаттанарлық сапада қайтарсаңыз, олардың құнын өтеуге болады.

Директор

қолы

отты/жөні

4-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Ресмихат үлгілері қай стильге жатады?
2. Хабарламахат пен ескертухаттың айырмашылығы неде?

А А.Байтұрсынұлының «Анама хат» өлеңін тыңдап, талдаңдар (14-аудио). Өлеңдегі ойды хабарлама деуге бола ма?

5.3. ТЕСЛАНЫҢ ТҮЙСІГІ

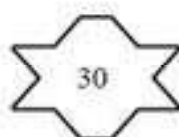

1-тапсырма. Түйсігің не дейді? Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Болашақта қандай маман несі боласың?
2. Болашақта ғалымдар қандай жаңалықтар ашуы мүмкін?
3. Адамдар қай ғаламшарға қоныстануы мүмкін? Себебі не?
4. Ғалымдар мәңгілік қозғалтқышты ойлап табуы мүмкін бе? Егер ойлап табады десен, қандай сипатта болуы мүмкін?
5. Жердің болашағын қалай елестетесің?

А Мәтінді оқып, төмендегі сандарға байланысты қандай ақпараттар берілгендігін айтыңдар.

Никола Тесла 1856 жылдың 10 шілдесінде Австро-Венгрия, қазіргі Хорватияның Смилян қаласында дүниеге келген. Ол – данышпан физик, инженер, электртехника және радиотехника саласында еңбек еткен өнертапқыш. Ұлты – серб. Тесла қатты найзағай болған түні дүниеге келген. Отбасылық наным-сенімге байланысты босандырып алған кіндік шешесі найзағайды жамандыққа болжаған. Ол шақалақ «қара түнектің баласы» болатынын айтады, бірақ туған анасы оған қарсы шығып: «Жоқ, ол күн сәулесінің баласы болады», – деген екен.

Өткен ғасырдың 30-жылдары АҚШ-тың «New York Times» пен «Time magazine» сынды белгілі басылымдарының тілшілері әлемдік деңгейдегі ғалым Никола Тесланың үйінде жиі қонақта болып тұрған. Ол кезде Манхэттендегі «Governor Clinton» қонақүйінің 20-қабатында тұратын атақты ғалым журналистерге өз жұмысын қалай бастағаны, өнертапқыштық жолға қалай түскені туралы қызықты әңгімелерін айтып береді екен. Тілшілерді әсіресе Тесланың болашақ ХХІ ғасыр туралы ойлары қатты қызықтырады.

Тесланың «Ең қызығы, адамдар қалтаға салып жүруге болатын шағын құрылғылар арқылы байланысады. Аспанда ұшақтар адамның басқаруынсыз, яғни ұшқышсыз ұшады. Олар жерден радиотолқындар арқылы басқарылады» деген пікірі де сол кезде ақылға қонымсыз саналғаны анық. Тіпті Тесланы ақыл-есі дұрыс емес, фантаст, қияли адам деп санағандар да табылған екен. Алайда бұл – ХХІ ғасырдың

5-бөлім

адамы үшін үйреншікті жайт. Өйткені мобильді телефондар, пайда болған 20 жылға жуық уақыт ішінде, өміріміздің ажырамас бөлігіне айналып үлгерді. Ал алғашында электр энергиясының өзін сипқыр деп қабылдаған XX ғасыр адамдарын адам баласын ұялы телефон арқылы мұхиттың арғы бетіндегі адаммен еш қиындықсыз сөйлесе алады дегенге сендірудің кандай қиын болғанын өзіңіз елестетіп көріңіз.

«Бүкіл әлем үлкен миға айналады. Адамдар бір-бірімен арақашықтыққа қарамастан, лезде хабарласа алатын болады» деген ойлары бүгінгі ғаламтор туралы екенін ғалымның өзі білді ме екен?!

«Әлемнің екі шетіндегі адамдар бір-бірінің түрін көріп, даусын ести алады. Ол үшін шағын ғана құрылғылар пайдаланылады. Олардың құрылысы біздің бүгінгі телефондардан да қарапайым болмақ. Ең бастысы, біз олардың көмегімен әлемнің кез келген нүктесінде болып жатқан оқиғаны өзіміз сонда отырғандай көре аламыз», – деп ойын нақты жеткізген Тесла бүгінгі смартфондар мен компьютерлерді, «Skype» пен «Periscope» секілді бағдарламаларды көрсе, «айтқаным айдай келді» деп қуанар ма еді?!

Тесла 1943 жылы 7 қаңтарда Нью-Йорк қаласында дүниеге салған.

М.Әлімхан

Ә. Алтынсариннің «Өнер-білім бар жұрттар» өлеңін тыңдап, 2 топ болып, оның мәтінмен байланысы барын растайтын және жоққа шығаратын ойларыңды дәлелді мысалдар арқылы білдіріңдер (15-аудио).

Б. Түртіп алу әдісімен мәтінге қысқаша конспект жазыңдар.

Есте сақта!

Тіл дәлдігі

Тіл дәлдігі деп ойлаған ұғымға сөз мағынасының сәйкес келуі айтылады. Ұғымға сөз дәл келуі үшін сөздің мағынасын дұрыс айыра білу керек.

Тіл дәлдігіне мынадай орындарда кемшілік келеді.

1. Сөйлем ішінде орын алып, оралғы болудан басқа қажеті жоқ сөздер кірсе. Мысалы: *Кейбіреулер дүние қуғыш, мал жиғыш, пайда тапқыш келеді. Өз көзіммен көріп, көз алдымнан атқарып келіп отырмын. Оның қалыптанған ерте тұратын әдеті бар еді.*

Бұл үш мысалдың ішінде алып тастаса, орны ойсырамайтын сөздер: *мал жиғыш, пайда тапқыш, көз алдымнан атқарып, қалыптанған.* Бұлар сөйлемнің толық болуына пайда келтіріп тұрған жоқ.

2. Ойы қарайлас сөйлемдер қатар айтылғанда, мәселен: *«Мен қартайған шағымда, байы жоқ деп баққан жоқ, күйі жоқ деп күйген жоқ, қайраты жоқ деп қарасқан жоқ, әлі жоқ деп асыраған жоқ»* деген сияқты. Бұлай айтудың сырты көркем сияқты көрінсе де, ішкі мағынасы пікірді толықтырмай, тек сөздің, сөйлемнің қарасын көбейтеді.

2-тапсырма. «Есте сақта!» айдарындағы ойды 3 сөйлемге сыйдырып жазып, постер қорғаңдар.

A «Есте сақта!» айдарына үш сұрақ құрастырыңдар.

Көркем әдебиет стилі

Бұқар жыраудың қартайған кезінде көңілін сұрамақ болып Қаздауысты Қазыбек би келеді.

Төсекте жатқан Бұқар жырау:

– Бірден онға дейінгі санның мағынасын маған ешкім айтып бере алмады, Қазыбек, сен айтып берші? – депті.

Сонда Қазыбектің берген жауабы:

– Бір дегеніңіз – бірлігі кеткен ел жаман.

Екі дегеніңіз – егесіп өткен ер жаман.

Үш дегеніңіз – үш бунақты шідерден шошынар ат жаман.

Төрт дегеніңіз – төсекке шыға алмаған кәрілік жаман.

Бес дегеніңіз – білікті адамнан белгілі бала тумаған жаман.

Алты дегеніңіз – аймағын билей алмаған кісі жаман.

Жеті дегеніңіз – жетем деген мақсатына жете алмаған жаман.

Сегіз дегеніңіз – серкесіз бастаған қой жаман.

Тоғыз дегеніңіз – толғанғаныңыз.

Он дегеніңіз – өткеніңіз, о дүниеге жеткеніңіз.

«Сөз серкесі – шешендік» кітабынан

3-тапсырма. Әр санға берілген ойды жалғастырыңдар.

A Шешендік өнердің бүгінгі таңдағы орны туралы пікір білдіріңдер.

5.4. АЛАШТЫҢ ҒЫЛЫМ-БІЛІМ ҮЙРЕТУ БАҒДАРЛАМАСЫ

1-тапсырма. Алаш арыстарының еңбектерін білесіңдер ме? Сәйкестендіріңдер.

Автор	Оқулық атауы
Міржақып Дулатұлы	1. «Педагогика» (Баланы тәрбия қыту жолдары)
Жүсіпбек Аймауытов	2. «Физика», «Пішіндеме»
Мағжан Жұмабаев	3. «Тіл құрал»
Ахмет Байтұрсынұлы	4. «Жануарлар», «Табиғаттану», «Адамның тән тірлігі»
Жұмақан Күдерин	5. «Қазақша-орысша тілмаш»
Елдес Омаров	6. «Дүниенің құрылысы» (Д.Граведен аударған),
Халел Досмұхамедов	«Жердің қысқаша тарихы» (Т.Тутковскийден аударған)
Қошке Кеменгеров	7. «Есеп құралы»
Әліхан Бөкейхан	8. «Тәрбие жетекшісі», «Психология», «Жан жүйесі және өнер таңдауы»
	9. «Өсімдіктану»

A Мәтіннің құрылымы мен ресімделуі жөнінде айтыңдар. Жанрлық ерекшеліктерін, идеясын көрсететін сөздерді табыңдар.

5-бөлім

Ғылымы ертерек дамыған елдердің жетістіктеріне сүйене отырып, ана тілінде оқулықтар жазу барысында сол салалардағы арнаулы ұғымдарды қазақша атау қажеттілігі туындады. Сол кезге дейін тіліміздің ғылыми-техникалық прогреске икемделіп, терминжасам тәжірибесі қалыптаса қоймағанын ескерсек, бұл қажеттілікті өтеудің оңай жұмыс болмағандығын пайымдау қиын болмаса керек. Дәлірек айтқанда, қазақ зиялыларының алдында ұлт тілінде термин жасаудың тұңғыш үлгісін көрсете отырып, қазақ терминологиясын қалыптастырудың бағыт-бағдарын айқындау міндеті тұрды.

Мұндай аса жауапты міндетті атқаруда қазақ оқығандарының арасында А.Байтұрсынұлының орны айрықша болды. Ол тіл, әдебиет және жалпы мәдениетке қатысты жүздеген терминді жасап, оларды қолданысқа енгізе отырып, өз замандастарына ана тілінде термин жасаудың жарқын үлгісін көрсете білді.

Ш.Құрманбайұлы

Ә XX ғасырдың басындағы және қазіргі таңдағы білім беру жүйесінің айырмашылықтары туралы өз пікірлеріңді білдіріңдер.

Б Мәтіннен араб тілінен енген сөздерді теріп жазыңдар.

Есте сақта!

Тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер

Тілдің әрі ұтымды, әрі сымбатты байлықтарының біразы – тұрақты тіркестер: мақал-мәтелдер, фразеологиялық тізбектер, қанатты сөздер.

Бұларды әсіресе көркем әдебиетте, публицистикалық әдебиетте, көпшілікке арналған лекция, әңгімелерде мол пайдаланады.

Мақал-мәтелдер – халық данышпандығының айнасы, оларды тудырған халық тіл байлығының алтын қазынасы. Мақал-мәтелдердің көбі өмір шындығының қорытындысы, іс-әрекеттің ережесі болып келеді. Олардың бәрі заңның, өсиеттің ереженің күшіндей күші бар қысқа-қысқа нақыл сөзге айналып, тілде сақталып қалған.

2-тапсырма. Мақал-мәтелдерді қатыстырып, «Бүгінгі таңдағы ел экономикасы» тақырыбына сұхбат ұйымдастырыңдар.

А Берілген фразеологизмдердің мағынасын табыңдар.

мірдің оғындай
мұртын балта шаппайды
ақ түйенің қарны жарылды

ит тұмсығы батпайды
ат төбеліндей
мұрнына пісі бармау

Ә Шешендік сөзді тыңдап, ондағы сөз қолданыстарына назар аударыңдар (16-аудио).

Публицистикалық стиль

Кімде-кім ана тілін, әдебиетін сыйламаса, бағаламаса, оны сауатты, мәдениетті адам деп санауға болмайды.

Әрбір мектеп нағыз ұлт мектебі болуы үшін екі діңгекке тіреледі: біреуі – сол елдің тілі, екіншісі – тарихы.

Ұлттың тілі – сол ұлттың жаны, жан дүниесі. Ол жүректі соқтырып тұрған қантамыр сияқты. Егер де қантамыр жабылып қалса, жүрек те соғуын тоқтатпай ма?!

Көген көз қазағыма қаратып мінбе құрып, сол мінбеге шығарып: «Ақырғы діліңізді айтыңызшы, Мұхтар!» – десе, тілімнің ұшында жүрген сөз төмендегіше: «Тас үгітіліп құмға айналады, темір тозады, ұрпақ озады, дүниеде өлмейтін сөз ғана, халқымызбен бірге жасасып келе жатқан мұра – сөзімізді арзандатып алмайық», – дер едім.

М.Әуезов

3-тапсырма. Ғұламаның қай сөзі ұнады? Неге?

А Қосымша әдебиеттерді пайдалана отырып, «Әуезов әлемі» деген тақырыпқа 5 минуттық репортаж дайындаңдар.

Ә «Алаш қозғалысы және М.Әуезов» тақырыбына шағын эссе жазыңдар (7 сөйлем).

5.5. НАНОТЕХНОЛОГИЯ

1-тапсырма. Нанотехнология туралы дербес пікір білдіріңдер.

1. «Нанотехнология» туралы өзіндік пікір (ой, идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлем.
3. Өз пікірін айғақтайтын мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріне қарсы дәлел – бір сөйлем.
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – бір сөйлем.
6. Қорытынды – екі сөйлем.

А Мәтінді оқыңдар. Ауызекі сөйлеудің стильдік бедерін дұрыс қолданып, мәтіннің мазмұнын өз сөздеріңмен айтып беріңдер.

Қазіргі таңда нанотехнологиялар үлкен сұранысқа ие болып отыр. Нанотехнологиялардың арқасында заманауи есептеуіш мәшинелер мен өндірістік технологиялардың, тіпті дәрі-дәрмектердің де өндіріліп жатқаны баршамызға құпия емес.

Нанотехнология – көзге көрінбейтін майда бөлшектерді белгілі бір ретке келтіре отырып, оның ерекшеліктерін алдын ала белгілеп беру арқылы әлдебір құрылымды қарастыруға қажетті жекелеген атомдарды ыңғайлап орналастыру. Нанометр дегеніміз – бір метрді миллиардқа бөлгендегі ұсақ

5-бөлім

бөлігі. Нанотехнология – осындай кішігірім өлшемдермен айналысатын ғылым. 1986 жылы сол кездегі студент Эрик Дрекслер «Жасампаз машина» атты футуристік эссесінде алғаш рет «молекулярлы технология» деген сөз тіркесін қолданған. Эрик Дрекслер фантаст-жазушы Станислав Лемнің тұжырымдамаларына өз ойындағы қиялдарды үстей отырып, «Саналы тіршілік ортасының» негізгі бейне-кескінін ойлап шығарған. Осы болжамға сәйкес, ХХІ ғасырда нанороботтар мен технологиялар әрбір ағзаның, заттың құрамына енгізіледі де, адамзат өзін қоршаған әлеммен бірге тұтастай саналы суперкомпьютерге айналады.

«Нанотехнология», қарапайым тілмен айтқанда, «кішкентай өлшемді технология» дегенді білдіреді. Бұл жерде «нано» сөзі «миллиардтың бір бөлшегі» деген мағына береді. Яғни, кез келген заттың миллиардтан бір бөлшегі бастапқы тегінен ерекшеленеді де, басқа физикалық қасиеттерге ие болады. Міне, осы заңдылық арқылы, яғни материяның белгілі бір күйден екіншісіне өту кезіндегі өзгерістер арқылы бұрын ешкімге белгісіз жаңа технология еніп жатыр. Қазіргі заманауи сандық технологиялармен үйлесімді жұмыс істейтін электронды құрылғылар – осы нанотехнологияның жемісі. Бұған мысал ретінде байланыс саласындағы талшықты-оптикалық жүйелерді жатқызуға болады. Яғни, ақпараттарды бір нүктеден екінші нүктеге, ауа ағынындағы талшықтарды өз еркіміз бойынша басқару арқылы оп-онай жеткізе аламыз. Менделеев кестесіндегі көптеген химиялық элемент нанотехнологияның әсерінен өзгерістерге ұшырап, басқа да бір қасиетке ие болып жатқаны осылайша анықталған. Нанотехнология – адамзат өміріндегі ең төңкерісті жаңалықта рдың бірі.

«Ана тілі» газетінен

Ә Мәтінге бір сөзден немесе сөз тіркестерінен тұратын 3 нұсқада тақырып қойындар.

Б Мәтін мазмұнына сүйеніп, сызба бойынша сөйлендер.

- **В** Мәтіннен қос сөздер мен біріккен сөздерді теріп жазып, олардың түрлерін анықтаңдар. Оларға морфологиялық талдау жасаңдар.
- **Г** Көркемдегіш құралдарды ұтымды қолданып, «Өмірімізді өзгерткен технологиялар» тақырыбына шығарма жазыңдар.

Есте сақта!

Сөйлеу этикеті

Сөйлеу этикеті дегеніміз – қандай да бір қоғамда қабылданған адамдар айналасындағы және тиісті мәндермен жүзеге асырылатын сөйлеу әдебінің ережесі. Сөйлеу этикеті – қатынасты негіздейтін: тілдік, ұлттық, этникалық сияқты көптеген фактордың түйісіп келетін адамдар арасындағы қатынас саласы.

Сөйлеу этикеті кез келген ұлттық мәдениеттің маңызды элементі де болып саналады. Оның мәдениетке екіжақты қатысы бар: 1) қатынас, сөйлеу әдебі мәдениетінің элементі; 2) тіл элементі, ал тіл болса – мәдениеттің туындауы мен өнімі, оның құралы мен сақтаушысы.

- **2-тапсырма.** «Қазақстан-2050» Стратегиясымен танысып, мазмұнын қысқаша баяндаңдар. Мазмұндау барысында сөйлеу этикетін, яғни сөйлеу әдетінің ережелерін ұстаныңдар. Сөйлеу этикетін сақтап сөйлегендеріңді дәлелдеңдер.
- **А** Баталарды тыңдаңдар (17-аудио). Олар қандай жағдайда айтылады? Өздерің жатқа білетін баталарды айтыңдар.
- **Ә** П.Грайс ұсынған қағидалармен толық келісесіңдер ме? Осы қағидалардың сөйлеу этикетіне қандай қатысы бар деп ойлайсыңдар? Өз пікірлеріңді ортаға салыңдар.

- **Б** Сөйлемдерден шылауларды тауып, олардың түрлерін ажыратыңдар.
- Апыр-ау, Сарыбайсың ба, кештетіп жүргенің жай ма? Ауыл аман ба?
– Шүкір, аман, өздерің қалай? (Ш.М.)
 - Апа-ай, мына балаң не деді? Кім де болса осы сөзді үйреткен кісиде ес жоқ-ау! – деп кынжыла сөйлеп, үйге кірді (МӘ.).
 - Аманшылық па? – деді келген кісі алдымен өзі тіл қатып.
– Аманшылық. Ал хабарыңды айта бер! – деді ақ сары бәйбіше (Ә.К.).

Ғылыми стиль

Қазақ рухани мәдениетінің ең терең де шебер кестеленген түрі әрі басқа мәдениет жетістіктерінің жасалуы мен орнығуында, қалыптасып дамуында жетекші рөл атқаратыны – тіл. Тіл – барлық мәдениет түрінің негізгі тұғыры. Егер мәдениет түрі ретінде сурет өнері, би өнері, дін, әдебиет, сәулет өнері, театр мен кино т.б. танылса, осылардың қай-қайсысы болса да тілдің қызметінсіз толық өмір сүре алмасы белгілі. Тіл өнерге айналып, көркемдік бейнені жасаудың құралына айналғанда ғана көркем әдебиет жасалады...

Тіл негізінде адамдар қауымы құралып, мәдениет, өркениет, өнер жасалады. Осының бәрін ескерсек, тілді мәдениеттің өзге салаларымен тең дәрежеде бағалау дұрыс болмайды. Өйткені тарихы терең тіл қоғамдағы барлық өзгерістің орындалуының негізгі факторы болған. Ал адам қолымен жасалған материалдық мәдениеттің немесе дүниетаным негізінде дараланатын рухани мәдениеттің үлгілері тек тілдің жетекшілік рөлі арқылы ғана іске асырылып, атадан балаға мирас етіледі.

А.Салқынбай

3-тапсырма. Ұғымының кеңдігіне қарай *мәдениет, өркениет, өнер* сөздерін қалай орналастырар едіңдер? Рет санын неге олай қойғандарыңды түсіндіріп көріңдер.

А Топтық тапсырма. *Тіл – барлық мәдениет түрінің негізгі тұғыры* дегенді қалай түсінесіңдер? Ойларыңды шағын мәтін түрінде білдіріңдер.

Ә *Тіл жанашыры Асылы Османның айтуынша: «Үштұғырлы тіл – сәтсіз құрылған тіркес. Тұғыр сөзі тек қана қазақ тіліне қолданылуы тиіс. Қазақ тілі ана тілі ретінде бір жүк арқаласа, мемлекеттік тіл ретінде тағы бір жүк арқалайды».* Осындағы *тұғыр* сөзінің тура мағынасы мен ауыспалы мағынасын іздеп, жас тілші ретінде пікіріңді білдір.

5.6. ТІЛДІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ТУРАЛЫ ІЛІМ

1-тапсырма. Неге әлемдегі өзге де тіршілік иелерінен бөлек адам баласы тіл арқылы қарым-қатынасқа түсе алады? Сендер тілдің қалай пайда болғаны жайлы не білесіңдер? 3 топқа бөлініп, мына болжамдарды дамытыңдар.

Алғашқы тілдер дыбысқа еліктеуден пайда болған.

Тілдік дыбыстар эмоция (қайғыру, қуану) негізінде пайда болған.

Тілдік дыбыстар САЛ, БЕР, ЙОН және РОШ деген айқайлап айтылған төрт сөзден пайда болған.

А Мәтінмен танысыңдар. Мәтіндегі негізгі ойды анықтап, көтерілген мәселеге баға беріңдер. Өз білімдеріңе сүйеніп, ондағы тұжырымдар туралы ой қозғаңдар.

Тілдің алғашқы негіздерін адамның пайда болуы үдерісімен байланыстыра караған дұрыс екеніне көз жеткізуге болады. Ендеше тілдің қалыптасуы да, адамның қалыптасуы тәрізді, миллиондаған жылға созылған үдеріс. Және оның қалыптасуы адамның қалыптасуымен бірге жүріп, бұл жолда жетекшілік қызмет атқарғаны да рас. Тілдің пайда болып қалыптасу үдерісі глоттогенез деп аталады.

Тілдің пайда болуы туралы әртүрлі теориялар бар. Олар тілдің қалай шыққанын, қалай пайда болғанын өзінше дәлелдейді. Тіл білімінде оларды екіге бөліп қарайды.

1. Биологиялық теориялар тілдің пайда болу себебін адам ағзасы мен психикасының ерекшеліктерінен іздейді:

а) еліктеу теориялары, оның ішінде кең таралған «дыбысқа еліктеу қағидасы» бойынша, алғашқы адамдар қоршаған ортадағы дыбыстарға, көрініс, бейнелерге еліктеп, оларды белгілеу үшін әртүрлі дыбыстар шығарудан бастайды (Х.Штейнталь);

ә) «Одағай теориясы» бойынша, адамдардың көңіл күй әсері бойынша еріксіз, оқыс дауыстар шығаруы қазіргі тілге негіз болады;

б) ымдау теориясы бойынша, алғашқы кезде тілде «сөздермен» бірге мимикалар ¹ мен жестілер ² көп болған. Жалпы, тілдің қажеттігі адамдардың рухани әрекетімен, әрекет құралы болуымен байланыстырылады. Бұл көзқарастардың қалыптасуына Гегель мен Гумбольдтың пікірлерінің ықпалы зор болды.

2. Қоғамдық теориялар бойынша, тілдің пайда болуы әлеуметтік себептерден ізделеді:

а) «Қоғамдық келісім теориясы» бойынша, адамдар белгілі бір заттарды белгілеу үшін оларды бірдей атауға келіседі;

ә) еңбек теориясы бойынша, тіл адамдардың бірлесіп еңбек етуі кезіндегі байланыс жасау қажеттігінен пайда болған. Оның ішінде «еңбек айқайы теориясы» (Л.Нуаре, К.Бюхер) мен Ф.Энгельстің еңбек теориясы таралған. Соңғы теория бойынша тіл еңбекпен бірге «адамды адам еткен» факторларға енеді.

К.Алиженова

Ә Сұрақтарға тұжырымды жауап беріңдер. Тілдің пайда болуына байланысты теориялардың қайсысын дұрыс деп санайсыңдар? Тілдің пайда болуы туралы болжамдарың қандай?

Б Қай теорияға тән ақпарат екенін анықтаңдар.

¹ *Мимика* – бет пішінінің ішкі сезімге қарай қимыл өзгерісі, бет құбылысы.

² *Жест* – адам денесінің немесе оның бір бөлігінің белгілі бір мән-мағына беретін қозғалысы.

5-бөлім

Гегель мен Гумбольдт	
Х.Штейнталь	
Л.Нуаре, К.Бюхер мен Ф.Энгельс	
Көңіл күйі әсері	
Адамдар белгілі бір заттарды белгілеу үшін оларды бірдей атауға келіседі	

B Түртіп алу әдісімен мәтінге қысқаша конспект жазыңдар.

Есте сақта!

Тілдік норма

Тіл мәдениетінің басты талабының бірі – тілдік нормаларды қалыптастыру. Олар халық тілінің, әдеби тілдің дамуы барысында қалыптасады. Кейбіреулері (жазу нормалары, терминдер, пунктуация нормалары) қолдан жасалады да, басқалары тілде бұрыннан бар жүйелер негізінде баспасөз арқылы қалыптасады.

Тіл мәдениетіне жетік адамдар тіл байлықтарын меңгерумен қатар, тілдік нормаларды да жақсы білуге тиіс.

2-тапсырма. Тіл мәдениетін зерттеген қазақ ғалымдарының еңбектерін тауып, танысыңдар.

A «Тіл мәдениетінің дамуындағы айтыс өнерінің ықпалы» деген тақырыпта пайымдау эссе жазыңдар.

Ә Венн диаграммасын толтырыңдар.

Көркем әдебиет стилі

Кең шалғай, иір-қиыр құм дала, дүние талаурап кеткен, ауа көгілдір тартады. Сонау көкжиекке қарасаң, көк сілемік буалдыр ішінде таңғажайып бір таулар көшіп-қонып жатқандай болады. Бұйра-бұйра сырғыма төбелердің үстінде кәдімгі оттың салқыны шарпыған секілденеді. Көктем шағында аз күнге болса да құлпыра көктеген көк, жасыл, қызыл, жолақ, ақтаңдақ сан алуан гүлдер енді қара күрең күйік тартып қурап қалған. Аяқ бассан, қаудырлап үгітіліп түседі. Осы бір ұлан-ғайыр жапан даланың бетіне болмашы бір көк жолақ ирелең сызық тастап шағын өзен ағып жатыр...

С.Шаймерденов

3-тапсырма. Мәтіндегі кей сөздердің орнын мағыналас сөздермен (тұрақты тіркестермен) алмастырып түрлендіріңдер.

Ресми ісқағаздар стилі

КЕПІЛХАТ

«_____» АҚ Жарғының негізінде іс-әрекет ететін Бас директор _____ арқылы, «_____» АҚ пен «_____» АҚ арасында жасалған 20 ____ жылғы _____ № ____ тауарларды сатып алу-сату (жеткізу) шартымен келісілген міндеттемені орындау үшін, тауарларды 20 ____ жылғы _____ № _____ тауарлық жүкқұжат бойынша тиеп жіберуді сұрайды.

«_____» АҚ «_____» АҚ ұсынған 20 ____ жылғы _____ № ____ шот бойынша _____ (_____) теңге _____ тиын мөлшерінде уақытылы төлем жасауға кепілдік береді.

Төлем 20 ____ жылғы ____ кешіктірмей «_____ банк » АҚ № _____ Алматы ОФ-ндағы «_____» АҚ-тың ЖСК: KZ899663741249742753 есеп-шотынан жасалады.

Бас директор _____

аты-жөні

қолы

4-тапсырма. Жоғарыда берілген үлгіге сүйеніп, кепілхат жазыңдар.

5.7. ГРАММАТИКА, ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ МЕН ҚАРАСТЫРАТЫН МӘСЕЛЕСІ

1-тапсырма. Грамматика 3 саладан тұрады. 3 топқа бөлініп, осы салалар туралы білетіндеріңді ортаға салыңдар.

Сөзжасам

Морфология

Синтаксис

А Мәтінмен танысыңдар. Мәтіннің құрылымы мен рәсімделуіне тоқталып, жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Лингвистиканың үлкен бір тарамы – грамматика, зерттеу әдісі мен қарастыратын мәселесінің әртүрлілігіне қарай, сан салаға бөлінеді. Сөз формаларының жасалу, өзгеру жолдары мен заңдылықтары, сөз тіркесінің байланысу түрлері мен қатынасы, сөйлемнің мақсаты мен мағыналары, олардың құрылысы мен қолданылуы туралы ережелер жиынтығы сияқты мәселелердің бәрін грамматика ілімі қарастыратыны белгілі. Яғни, дәстүрлі грамматика тұрғысынан да зерттелінуге

5-бөлім

тісті, әлі де зерттеле беретін мәселелер жеткілікті. Сондықтан оны сипаттау жалпы тіл білімінде ғасырлар бойы тұрақты түрде жүргізіліп келеді. Соның нәтижесінде тіл білімінің деңгейлік салалары (лексика, фонетика, грамматика және т.б.) анықталып, әрқайсысының зерттелу шеңбері айқындалды. Осы орайда А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары грамматика саласындағы көп жылғы ізденістерін көлемі 93 баспа табақтан тұратын академиялық деңгейдегі еңбекпен қорытындылап отыр. Кітап 2002 жылы жарық көрді. Бастау негізі өткен ғасырдың басында Аханның «Тіл құралы» арқылы қаланған бұл еңбекке отызға жуық автор атсалысты.

Б.Қапалбек

Ә «Кубизм» әдісі бойынша мәтінге сұрақтар құрастырыңдар.

1. Кім ...?	4. Қалай ...?
2. Қашан ...?	5. Қанша ...?
3. Неге ...?	6. Не ...?

Б Мәтіндегі ең қысқа сөйлемді тауып, оған синтаксистік талдау жасаңдар.

2-тапсырма. Мәтіннің стилін анықтап, көріктеу, шеберлік тәсілдерін (көркемдегіш құралдарды) табыңдар.

Расында да, бас көтертпей жауғаны соншама, есіктің алды, қораның маңындағы қарды тазалап үлгере алмайсың. Ауыл-үйдің арасына күреп жалғызаяқ жол салудың өзі – азабы мол жұмыс. Кейбір салақ¹ кісілердің белағашы борсыған мал қамайтын қоралары сыр беріп, алды – топ етіп төбесі ойылып түсіп жатыр. Күннің көзі жылт етіп ашыла қалса, аппақ қардың астында бүк түсіп, қаздың жұмыртқасындай томпайып-томпайып тілсіз жатқан үйлерді, сол үйлердің қар кептелген мұржасынан жұлындай көтеріліп, жуастау будақтаған түтінді көріп, бұл ауылдың адамдары қарға тұншығып өліп қалмағанына тәубе жасайсыз. Төрт түлік, тебін² жоқ, омалып қорада тұр. Тебінге шығарғанды қойып, суатқа апара алмай әуре-сарсанда жүр.

Міне, ұрланып басталып жапалақтай жауған қар мәңгілік сабырмен аспан астын түгел жаулап алған. Аспан деп баяғы ұғыммен айтамыз, әйтпесе аспан жоқ, мың-миллион сансыз қар көбелектер ғана бір-бірін қуа жарысып, ойына келгенін істейді. Осыншалық ғажап, құлаққа қорғасын құйғандай тыныштықты Нұржан бұрын көрмеп еді. «Дүниеде қар жауған сәттегідей бейбіт те тыныш өмір бар ма екен?» деп ойлады

¹ Салақ – шаруаға ынғайы жоқ, қырсыз, құнтсыз, ұқыпсыз, еріншек.

² Тебін – тұрақты мал аршып жейтін қар астындағы шөп, қысқы жайылым.

жүзін аспанға қарата. Жыбыр-жыбыр қалықтаған қар жапалақтар бетіне асықпай келіп қонып, жылбысқылана еріп, суға айналып бетін айғыздап аға жөнеледі. Ептеп қытықтай ма-ау...

О.Бөкей

3-тапсырма. Тест тапсырмаларын орындаңдар.

1. Көркем әдебиет стилінде жиі жұмсалатын сөз тіркесін табыңдар:
 - а) салтанатпен мерекелеу;
 - ә) қол қою;
 - б) ынталы жүрек;
 - в) тез кел.
2. Әдеби тіл нормасына жатпайтын сөйлемді көрсетіндер:
 - а) Чиновник мырза, түйе кірсе несі бар, мұнда ол түгіл есек те отырыпты ғой.
 - ә) Кең далада жалғыз адам жүзіп келеді, жүзіп келеді.
 - б) Япырым-ай, мына жерге ауыл орнап, дүкен құрылғаны жақсы болды-ау!
 - в) Жарқыраған мамыр күні тамылжып тұр.
3. Ресми стильге берілгендердің қайсысы сәйкес келмейді?
 - а) анықтық;
 - ә) көріктеу элементтері;
 - б) толымды, жақты сөйлемдер;
 - в) терминдер.

4. Стильдің қай түрі туралы айтылған?

Жай сөйлем арқылы айтылатын ойға қатысты деректер мен мағлұматтар бірыңғай сөйлем мүшелері орайында жан-жақты қамтылып, сөйлемдер көбінесе жайылма түрінде жұмсалады.

- а) көркем әдебиет стилі;
- ә) ғылыми стиль;
- б) ауызекі сөйлеу стилі;
- в) публицистикалық стиль.

5. Сөйлемнің қай стильде жазылғандығын табыңдар.

Бұл сөз агрессорларға қарсы күрестегі табандылық пен қайсарлықтың символына айналды.

- а) публицистикалық стиль;
- ә) ғылыми стиль;
- б) ауызекі сөйлеу стилі;
- в) ресми ісқағаздар стилі.

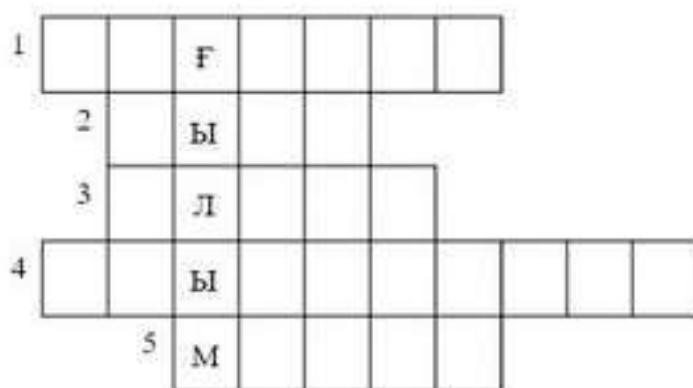
6. Стильдің қай түрінде ресми құжаттар, ғылыми әдебиеттер және көркем әдебиетке тән тілдік элементтер қабаттаса қолданыла береді?

5-бөлім

- а) ресми ісқағаздар стилі;
 - ә) публицистикалық стиль;
 - б) ғылыми стиль;
 - в) көркем әдебиет стилі.
7. Сөйлеу тілінің неше түрі бар?
- а) 1;
 - ә) 2;
 - б) 3;
 - в) 4.
8. «Қазақ әдеби тілінің алғашқы зертханасы» деп нені айтамыз?
- а) терминдерді;
 - ә) эмоционалды-экспрессивті сөздерді;
 - б) жана сөздерді;
 - в) ауыз әдебиетін.
9. Диалог көбіне қай стильде қолданылады?
- а) ғылыми стиль;
 - ә) ауызекі сөйлеу стилі;
 - б) ресми ісқағаздар стилі;
 - в) публицистикалық стиль.
10. Мәтіннің өте жинақы болып құрылатындығы қай стильге тән?
- а) ауызекі сөйлеу стилі;
 - ә) көркем әдебиет стилі;
 - б) ресми ісқағаздар стилі;
 - в) публицистикалық стиль.

4-тапсырма. Сөзжұмбақ шешіңдер.

- 1. Кітап – ғалым, тілсіз
- 2. ... тасқа бітеді,
Білім басқа бітеді.
- 3. Кпіміне қарап қарсы ... ,
Біліміне қарап шығарып салады.
- 4. Кітап ..., білім тоқығандікі.

5. Жаста оқыған оқуың тасқа жазғанмен бірдей,
Егде тартқанда оқыған оқуың ... жазғанмен бірдей.

Өзіңді тексер!

1. Әдеби тіл дегеніміз не?
2. Қазіргі қазақ әдеби тілінің жұмсалып аясы қандай?
3. Әдеби тілдің қандай стильдік тармақтары бар?
4. Жұрттың бәрі түсіне бермейтін сөздер мен атаулар көбіне қай стильде қолданылады және неге?
5. Көркем әдебиет стиліне ғана тән ерекшеліктерді атаңдар.
6. Мақал-мәтелдер дегеніміз не? Мақал мен мәтелдің ортақ белгілері мен ерекшеліктері туралы тоқталыңдар.
7. Сөйлеу этикеті дегеніміз не?
8. Сөйлеу этикетінің мәдениетке қандай қатысы бар?
9. Сөйлеу әдебінің формаларында ұлттық мәдениет ерекшеліктері қалай көрініс табады?
10. Тіл мәдениетінің басты талабын атаңдар.

Ғалым болам десеңіз...

1. *А. Байтұрсынұлы*. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Құрастырған Ғ.Әнес. Алматы: Абзал-ай, 2013.
2. *М. Балақаев*. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Арыс, 2008.
3. *Н. Уәлиев*. Сөз мәдениеті. Алматы: Мектеп, 1984.
4. Жұмсалымды грамматика негіздері. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016.

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ: ӘЛЕУМЕТТІК ТЕҢСІЗДІК

6.1. БАЙЛЫҚ ПЕН КЕДЕЙЛІК

1-тапсырма. Кім жылдам? Мына мақал-мәтелдердің мәнін жарыса ашып көріңдер.

Жарлы болсаң да, арлы бол. Көз біруыс топыраққа тояды.

Малы жоқ деп ерден түнілме, Ақылды арын қорғайды,
Егіні жоқ деп жерден түнілме. Сараң малын қорғайды.

Бай байлығын Құдайдан көрсе, Етпен қарның тоқ,
Кедей кедейлігін байдан көреді. Ниетпен жаның тоқ.

Барыңа шүкір ет, жоғыңа сабыр ет.

Бай қанша кедейленсе де, талтаңдауын қоймайды,
Кедей қанша байыса да, жалтаңдауын қоймайды.

А Сурет пен мәтіннің байланысын түсіндіріңдер.

Қалада үш қабатты зәулім үйде тұратын байлардың бірі ұлын ауылға жіберіпті. Бір-екі апта ауылда болып, үйіне келген ұлынан әкесі:

- Шағын саяхат ұнады ма? – деп сұрапты.
- Иә, әрине!
- Олардың қалай тұратынын көрдің бе?

- Әлбетте!
 - Ал енді шағын саяхаттан не түйдің, не байқадың?
 - Байқағаным біздің хауызымыз баққа дейін ғана, ал олардың өзен-көлдерінің шеті-қиыры жоқ. Біздің аулада түнде мұхит асып келген шамдар жанып тұрады, ал олардың бақтарында жұлдыздар жарқырайды. Біздің аулада серуендейтін жер шектеулі, қақпадан шығуға болмайды, оларда көз жетпес жазық дала бар. Біздің үй тұрған жер өлшеулі, олардың жері көкжиекпен таласып тұр. Біз тамақтың барлығын сатып аламыз, оларда азық-түліктің барлығы өздерінікі. Біздің үйді үлкен тас қоршап, қорғап тұр, оларды жан-жағынан достары қоршап жүреді. Әке, біз, расымен, кедей екенбіз ғой?!
- Әкесі бұл жауаптарға аң-таң қалыпты.

Ә Мәтіндегі негізгі ойды анықтап, көтерілген мәселеге баға беріңдер.

Б Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Әкесі баласының жауабына неге таңғалды?
2. Сендер қала мен ауыл арасындағы айырмашылыққа қандай баға бересіңдер?

Есте сақта!

Сөзжасам

Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі көне замандардан бастап күні бүгінге дейін дамып, күрделеніп, екшеліп, толығып қазіргі дәрежеге жеткен. Осы ұзақ уақыттың ішінде сөзжасамның ішкі заңдылықтары, құрамы, сөзжасамдық нұсқалары, олардың қызметі, мағынасы нақтыланып, тұтас бір күрделі жүйе ретінде қалыптасқан.

2-тапсырма. Сөзжасамның қалыптасу, даму кезеңдері, оларды зерттеуге үлес қосқан ғалымдар туралы зерттеу мақаласын жазыңдар.

А Мәтінді көшіріп жазыңдар. Туынды сөздердің сөзжасамдық тәсілдеріне қатысты кестені толтырыңдар.

Ауылдан екі жүз қадамдай жерге қағылған көгалдағы үлкен желіде амалсыздан жатқан байлаулы құлындардан басқа ірі жылқы жоқ. Бәрі де өзенге түсіп, екі-үш жерге топтанып, үйездеп¹ тұр. Әншейінде шыдамды жылқы дәл бұл уақытта ыстықты шын ауырлап, мең-зең болып тұрғандай. Бұлардың ыстықтан мазасы бір кетсе, ызындап ұшқан, тынымы жоқ көкбас сона, бөгелектен тағы тыныштығы кетіп, суды аяқтарымен шылпылдатып, құйрығымен екі жағын сабаланып, тыным ала алмай тұр...

М.Әуезов

¹ *Үйездеу* – күннің ыстық кезінде жылқының, қойдың шыбыннан, бөгелектен қорғанып, тұмсығын бір-бірінің көлеңкесіне жасырып, топтанып тұруы.

Б-бөлім

Синтетикалық	Аналитикалық	Лексика-семантикалық

 Ә Тілдің сөзжасам жүйесінде өте тұрақты қатаң сақталатын, тілдің тарихи дамуы бойында өзгеріссіз келе жатқан заңдылықтарға мысал келтіріңдер.

 Б Қазақ тіліндегі сөз таптарының сөзжасамдық мүмкіндіктері төрт топқа бөлінген. Олардың бөліну себебін түсіндіріңдер. Мысалдармен дәлелдендер.

1-топ. Зат есім, сын есім, етістік.

2-топ. Сан есім, үстеу.

3-топ. Есімдік, одағай, еліктеуіш сөздер.

4-топ. Шылау.

 В 4 топқа бөлініп, келесі тақырыптарды қорғап шығыңдар.

1. Сөзжасамның морфологиямен байланысы.

2. Сөзжасамның синтаксиспен байланысы.

3. Сөзжасамның лексикологиямен байланысы.

4. Сөзжасамның тілдің фонетика мәселесімен байланысы.

 3-тапсырма. С.Торайғыровтың «Кедейлік» өлеңін тыңдап, «Өлмесең де, өлтірем өсе келе, Жүрмеспін жолдас болып саған еріп» деген жолдағы ойды өрбітіңдер (18-аудио).

 А Өлеңнен негізгі ақпаратты іріктеп жазып алыңдар.

 Ә Кедейлікке әкелетін басты себептерді атаңдар.

Керек дерек!

Тұрмыстық қатынастағы сөздер

Әлеуметтік-тұрмыстық қарым-қатынастағы сөздер деп күнделікті өмірлік қарым-қатынаста, ауызекі сөйлеу тілінде қолданылатын сөздерді айтады. Ол – отбасы ортасында (ата-ана, ата-ана мен бала, бауыр-туғандар арасында), дос-жаран, құрбы-құрдас ортасында және күнделікті өмір-тіршілікте адамдар арасында тілдесу, пікірлесудегі сөздер. Әлеуметтік-тұрмыстық қарым-қатынас тілдесуі кезінде қарапайым, еркін тіркестер, эмоционалды сөздер, қосымшалар мен демеуліктер жиі пайдаланылады. Сонымен бірге сөйлем диалогке құрылып, тілдесу кезінде сұраулы, лепті, бұйрықты сөз, сөйлемдер қосылып, қаратпа, қыстырма, одағай сөздер де қолданылады.

 4-тапсырма. Лингвистикалық термин сөздерге анықтама беріңдер.

 А Әлеуметтік-тұрмыстық қарым-қатынастағы сөздерді қалай топтар едіңдер?

6.2. БІЛІМ АРТЫҚ ПА, БАЙЛЫҚ АРТЫҚ ПА?

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. 2 топқа бөлініп, білімнің артықшылықтары мен байлықтың артықшылықтарын айтып, дебат ұйымдастырыңдар.

Бір ғұлама Әзіреті Әли бабамызға:

– Білім артық па, байлық артық па? – деп сауал қойыпты.

Сонда бабамыз білімнің артықшылығы жайлы он түрлі дәлел келтіріп:

– Біріншіден, білім артық, өйткені ол – пайғамбардан (с.ғ.с.) қалған мұрас, ал байлық – бақылдардан қалған мұра.

Екіншіден, білім артық, өйткені ол сені бағады, ал байлықты сен бағасың.

Үшіншіден, білім артық, ол досынды көбейтеді, ал байлық дұшпаныңды көбейтеді.

Төртіншіден, білім артық, іздеген сайын көбейе, молая береді, жұмсағанмен азаймайды, ал байлық жұмсаған азаяды, көбеймейді, кемиді.

Бесіншіден, білім артық, оны ұрыдан сақтаудың керегі жоқ, ал мал-мүлікті, жиған-терген байлықты ұрылардан күнде қорғауың керек.

Алтыншыдан, білімнің көп болса, сені ел, халық құрметтейді, ал байлығың көп болса қызғанады.

Жетіншіден, білім артық, оған есеп-қисап жүргізбейсің, ал байлығыңды ұдайы есептеп отыруың керек.

Сегізіншіден, білім қанша көп болғанымен іріп-шіріп бүлінбейді, ал байлық бір жұттық – өледі, жоғалады, құриды.

Тоғызыншыдан, артық білім жаныңды байытады, ал байлық жан дүниенді шектейді, тура жолдан тайдырады.

Оныншыдан, білімді адам орнымен сөйлейді, мәдениеті, адамгершілігі артады, ал байлығы мол адам оған мастанады, мақтанады, астамшылық көрсетеді. Сондықтан да білім байлықтан барлық уақытта артық, – деген екен.

«Шешендік шыырлары» кітабынан

А Мәтін қай стильде жазылған? Мәтін тақырыбын ашатын қанатты сөздерді айтыңдар. *Астамшылық, мастану* сөздерінің мағынасын талдаңдар.

Ә «Мен үшін білімнің артықшылығы...» деген тақырыпта пайымдау эссесін жазыңдар.

Есте сақта!

Синтетикалық (морфологиялық) тәсіл

Қазақ тіліндегі сөзжасамның тәсілдері мен жолдары ішіндегі ең өнімділерінің бірі қосымшалар арқылы сөз жасау тәсілі деп саналады. Сөзжасамның бұл түрін тіл білімінде синтетикалық тәсіл немесе морфологиялық тәсіл деп атайды. Жалпы, жалғамалы тілдерде синтетикалық тәсіл туынды сөз жасаудың ең негізгі, өнімді тәсілдерінің қатарына кіреді. Бұл тәсіл арқылы туындайтын сөздер екі тілдік бірліктің қатысуымен жасалады. Олар: лексикалық мағыналы сөз және сөзжасамдық жұрнақ. Басқаша былай өрнектеп көрсетуге болады: лексикалық мағыналы сөз + сөзжасамдық жұрнақ = туынды сөз.

2-тапсырма. Кестені толтырыңдар. Синтетикалық тәсілде негіз сөз бен туынды сөздің арасында қандай заңдылықтар орын алатынын анықтаңдар.

Негіз сөз	Туынды сөз
жүзде ақ ақыл бәле түн ай өрт кәсіп калам ан	

А 1989 жылы жазылған «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографияда «бас» сөзінен 137 туынды түбір жасалғандығы көрсетілген. Сыныптарыңда бас сөзінен ең көп туынды түбір жасай алатын оқушыны анықтаңдар.

Ә Үлгі бойынша кестені толтырыңдар.

Сөзжасамдық жұрнақтар	
Лексикалық мағына тудыратын жұрнақтар	Лексикалық мағынаны түрлендіретін жұрнақтар
<i>ойыншық, ақта</i>	<i>інішек, сынығыз</i>

Керек дерек!

Публицистикалық стиль

Публика – латын сөзі, «көпшілік» мәнін білдіреді. XIX ғасырдың екінші жартысында негізі қаланған стиль түрі – бүгінде қоғамға аса қажетті, маңызды мәселелерді насихаттап, көпшілікке кеңінен қызмет етіп отырған қазіргі әдеби тілдің жүгі ең ауыр, елеулі саласы.

Публицистикалық стильдің негізгісі әрі алғашқысы газет тілі болып есептеледі.

3-тапсырма. «Керек дерек!» мәтіні бойынша сұрақтар құрастырындар.

А Екінші азатжолдағы ойға «келісу/келіспеу» эссесін жазындар.

Публицистикалық стиль

Қазақ тілі – қазақ халқының жүрегі, ақыл-ойы, сана-сезімі, дүниетанымы, ұлттық болмысы, ең соңында, ұлт болып өмір сүруінің басты шарты. «Тіл бұзылса, ми да бұзылады» (Мұхамедия Ахметов). Миы бұзылған адамның қалыпты өмір сүруі екіталай. «Тілің болса ғана тірісің. Тілің болмаса – өлісің» (Қазыбек Иса). Сондықтан да Қазақстанды өзінің ұлттық мүдделерін қорғайтын мемлекет ретінде құрған қазақ ұлты екендігі мойындалып, оның тілі төрге шығып, салтанат құрғанда ғана еліміз өркендеп, ұлттық рухани құндылықтар негізінде ұлттық мәдениетіміз, әдебиетіміз тура жолда дами түсетін болады.

Академик Р.Сыздықова айтқандай, «Халық өмір сүру үшін тіл өмір сүру керек», «Адамның тәніне қуат берер асыл нәр ананың ақ сүтінде болса, жаныңа қуат берер асыл нәр – ананың тілінде», «Тіл – халық қазынасы. Құр қазына емес, ғасырлар бойы сақталған, арзаны кетіп, асылы қалған мол мұра, халық мұрасы, ұлт мұрасы», «Ұлтының жоғын жоқтаған шын күрескер болу үшін тілін білу – ең қажеттілік», «Қазақ тілі сақталса, қазақ халқы сақталады. Ең соңғы құлайтын қамал – тіл. Барлық амал-әрекет – сол қамалды құлатпау».

Н.Домбай. «Ана тілі» газетінен

Ә «Публицистикалық стиль» мәтініндегі қанатты сөздердің бірін таңдап, ондағы ойды өз сөздеріңмен жалғастырындар. Көпшілік алдында сөйлеу әдебін сақтай отырып, дұрыс сөйлеңдер.

Ресми ісқағаздар стилі

ӨТІНІШ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ректоры
 _____ (-ға/-ге, -қа/-ке) Филология факультетін
 «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы
 бойынша үздік бітірген
 _____ (-нан/-нен, -дан/-ден, -тан/-тен)

ӨТІНІШ

Менің Сізге өтініш беру себебім, мені магистратураның күндізгі бөліміне
 6M020500 – «Филология» мамандығы бойынша қабылдауыңызды сұраймын.

Өзім туралы төмендегі мәліметтерді келтіремін.

1995 жылы Алматы облысы Қапшағай қаласында тудым. Ұлым – қазақ.

Әкем – _____ кәсіпкер, шешем – _____ үй шаруасында.

6-бөлім

Тұрақты мекенжайым: Алматы қаласы, Гайдар көшесі, 125-үй, 21-пәтер. Үй телефоны: 35-65-45.

Жеке куәлік нөмірі: 019865425, 2011 жылғы 12 қаңтарда берілген.

Оқыған шет тілім – неміс тілі.

Магистратураға қабылдау ережелерімен таныстым.

Өтініш иесі:

қолы:

аты-жөні

2016 жылдың 5 тамызы

4-тапсырма. «Өтініш» терминіне қысқаша анықтама беріңдер.

A Үлгіден өтініштің жазылу мақсатын көрсететін бөлігін табыңдар.

Ә Өздерің оқитын мектептің 10-сыныптарының арасында қазақ тілі мен әдебиеті пәнін тереңдетіп оқытатын арнайы сынып ашылды. Сол сыныпқа ауысу үшін өтініш үлгісін жазыңдар.

6.3. КЕДЕЙ МЕН БАЙДЫҢ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

1-тапсырма. Мәтінді әрі қарай жалғастырыңдар.

Күндердің бір күнінде Байлық пен Кедейлік «Кім сұлу?» деп сөз таластырыпты. Алайда бір ымыраға келе алмаған соң, жаяулатып келе жатқан ер-азаматқа:

– Біздің сұрағымызға сен жауап бере алатын сияқтысың. Айтшы, екеуміздің қайсысымыз әдеміміз, сұлумыз? – деп сұрапты.

«Қап, қалай жауап берсем екен?» деп жаяу жүргіншінің басы қатады: «Кедейлікті сұлу десем, Байлық ренжіп, менен кетіп қалар. Байлық сұлу десем, Кедейлік маған ызаланып, бас сала төнуі мүмкін. Қайтсем екен...

A Мәтінді оқыңдар. Пікірлерді жетілдіріп айтыңдар.

Ұлылардың байлық пен кедейлік туралы қанатты сөздері

Кейбіреулерге қанша мал бітсе де, байлық бітпейді.

Абай Құнанбайұлы

Байлыққа қосар үлесің болмаса, байлықтан алар үлесің де жоқ.

Ғабит Мүсірепов

Байлықты өнермен, шаруамен, қызметпен іздер болар.

Әлихан Бөкейхан

Байлық басы көпке байлаулы емес, базарда ақша болатынға байлаулы.

Әлихан Бөкейхан

Дәулет те біреуден көшіп, біреуге қона береді.

Майлықожа Сұлтанқожаұлы

Байлық түбі – ақыл һәм қол ұсталығы. Осы екеуі қосылмай, адам баласы қазы наға жарымайды.

Әлихан Бөкейхан

Бай болмаған бай болса – жайламаған сай қоймас,
Хан болмаған хан болса – жалмамаған тай қоймас.

Үмбетей Тілеуұлы

Дүниеде кедейлік жоқ өнерпазға.

Міржақып Дулатұлы

Жаны кедей адамның құтқыны бір тоймайды.

Махмұт Қашқари

Алтын-күміс жиған адам бай емес, сөз жиған адам бай.

Жүсіп Баласағұни

Мал-мүлік жиғым деп мәз болма, жан кеткенде кетеді.

Қожа Ахмет Ясауи

Ә Қай қанатты сөз ұнады? Неге?

Б Жоқшылық пен тоқшылық туралы талқылау эссесін жазыңдар.

Есте сақта!

Сөзжасамдық жұрнақтар

Жұрнақтар сөз таптарына телулі болады. Әр сөз табының өз сөзжасамдық жұрнағы бар. Олар әр сөз табына қатысты туынды түбір сөз жасайды. Зат есімнің сөзжасамдық жұрнағы туынды түбір зат есім сөздер жасайды. Сын есімнің сөзжасамдық жұрнақтары туынды түбір сын есім сөздер жасайды. Етістіктің сөзжасамдық жұрнақтары туынды түбір етістіктер жасайды. Сол сияқты басқа сөз таптарының жұрнақтары осындай қызмет атқарады.

2-тапсырма. Сөз тудырушы жұрнақтар мен сөз түрлендіруші жұрнақтар туралы не білесіңдер? Берілген сөздерді мысал етіп, ой тарқатыңдар.

6-бөлім

көл
көлшік

көрпе
көрпеше

ойық
ойықша

ұйы
ұйым

жас
жасару

ем
емделу

А Етістік жасаушы жұрнақтарға 3 мысалдан табындар.

-ла, -ле: еркеле

-ар, -ер: ұзар

-сын, -сін: батырсын

-лан, -лен: әзірлен

-ал, -ел: оңал

-ғар, -гер: оңғар

-тас, -тес: достас

-ық: молық

-ы, -і: байы

-ай, -ей: молай, кеңей

-сы, -сі: босансы

Керек дерек!

Публицистикалық стильдің шағын түрлері

Публицистикалық стильдің шағын түрлерін шартты түрде былайша жіктеуге болады: үгіттік публицистикалық шағын стиль; саяси-идеологиялық публицистикалық шағын стиль; саяси-бұқаралық публицистикалық шағын стиль. Әрқайсысының бір-бірінен ерекшеленетін сөз қолдану белгілері болады, кейде тілдік-стилистикалық тұрғыдан ортақ тұстары да ұшырасады.

3-тапсырма. «Керек дерек!» мәтініндегі ақпаратты сызба арқылы көрсетіңдер.

А Өз білімдеріңе сүйеніп, соңғы сөйлемдегі ойды жалғастырыңдар.

Публицистикалық стиль

Қауіпсіз тілдерге барлық ұрпақтар сөйлеп, тілдің келесі ұрпаққа берілуі бұзылмаған ағылшын, араб, неміс, орыс, француз т.б. тілдер жатады.

Балалардың көпшілігі сөйлегенімен де, жалпы қолданылуы шектеулі (үйде ғана өз тілінде, ал мектепте, жұмыста басқа тілде) абхаз, адыгей, аймара, аквава, ачи, башқұрт, белорус, қарашай-балқар, латгаль, сицилия, шуваш тілдері байлаулы тұрған тілдер саналады.

Мектепте ана тілі ретінде оқылмайтын абаз, баоань, карель, корсика, ломбард, мокшан, эмилиано-романьоль, эрзя т.б. тілдерге елеулі қауіп бар.

Аға ұрпақ қана пайдаланатын, ата-аналарға түсінікті болғанымен де, олардың балаларымен қарым-қатынасында қолданылмайтын арнаут, ижор, килт, коряк, лангедок, лимузен, нанай, нганасан, чанга, чукот т.б. тілдер аса қауіпті жағдайда.

Орок, вод, тофалар, дахлик корн, лив, мэн секілді тілдер сирек қолданылып, онда да қолданушылардың ең жасы бірлі-жарым қарттар болғандықтан да жойылу алдында тұр.

Бірде-бір сөйлеушісі жоқ бабин, керек, обиспеньо, саам тілдері өлі тілдерге жатады.

Дысқақұлы

4-тапсырма. «Публицистикалық стиль» мәтіні бойынша қазақ тілі қай топқа жатады? Өз ойларыңды нақты мысалдар арқылы дәлелдендер.

А М.Шахановтың «Төрт ана» өлеңін тыңдап, оның жазылу мақсатын түсіндіріңдер (19-аудио).

Ә *Тіл мәртебесі, тіл жағдаяты* деген сөздердің түсіндірмесін лингвистикалық сөздіктен тауып жазыңдар.

Б «Қазақ тілінің мәртебесін көтеру үшін...» тақырыбында аргументативті эссе жазыңдар.

6.4. ІРІ КӨЛЕМДЕГІ БАЙЛЫҚ

1-тапсырма. «Әкеден мал қалғанша, тал қалсын» тақырыбында келісемін/келіспеймін деген екі топқа бөлініп, дебат ұйымдастырыңдар.

А Мәтінді оқыңдар.

Ірі көлемдегі байлық атадан балаға мирас болып өтіп отырады. «Forbes» журналына енген 1645 миллиардердің үштен бірі байлығының бір бөлігіне немесе барлығына мирасқор ретінде ие болған екен. Байлықтың бұл түріне ешкімнің дауы жоқ. Зерттеушілердің де, қарапайым халықтың да ызасын кернейтін бір мәселе – лоббилік әрекеттер, яғни миллионерлер мен миллиардерлердің өз мүдделерін қорғау, байыған сайын байи түсуін қамтамасыз ету үшін билік өкілдеріне пара беруі. Фармакология мен денсаулық саласындағы миллиардерлер тек 2013 жылы Брюссель мен Вашингтондағы лоббилік әрекеттеріне қажетті заңдар мен шешімдерді шығару үшін 500 миллион доллар жұмсапты. Олигархтардың байлығын арттыра түсу жолындағы лоббилік әрекеттерді жалғастыруы әділ бәсекелестік пен түрлі салаларды көпшіліктің мүддесі жолында реформалауға кедергі болуда.

«Oxfam» халықаралық ұйымы мен Оксфорд университеті бірлесіп дайындаған баяндамаға сүйенсек, 2009 жылы әлемнің ең бай 1 пайыз адамдарының иелігінде әлемдік байлықтың 44 пайызы шоғырланған болатын, ал 2014 жылы бұл көрсеткіш 48 пайызға жетті. Сол алтынмен апталып, күміспен күптелген ең бай 1 пайызға енген әрбір адамның еншісіне 2,7 миллион доллар мөлшеріндегі байлық тиіп отыр.

6-бөлім

Ең бай 1 пайыз адамдардан қалған 52 пайыз байлықтың 46 пайызы әлем халқының ең бай 20 пайызына тиесілі. Осылай қалған 79 пайыз халықтың еншісіне әлемдік байлықтың 6 пайызы бұйырып отыр.

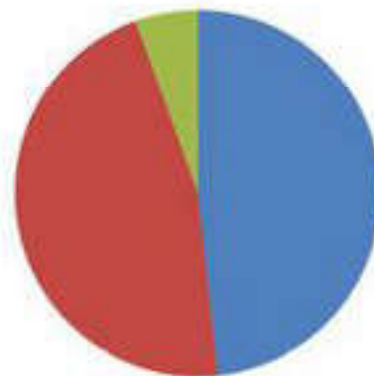
Ә Мәтінде көтерілген мәселеге автор мен оқырманның қарым-қатынасын ескере отырып, сұрақтар құрастырыңдар. Бір-бірлеріңнің жауаптарыңды бағалаңдар.

Б Берілген диаграмманы толтыра отырып, мәтіндегі соңғы азатжолды түсіндіріңдер.

В Кім жылдам? Бір парақшаға жазыңдар.

- Ең қысқа (мағыналы) сөзді тауып жаз да, парақшанды көтер.
- Ең ұзақ сөзді тауып жаз да, парақшанды көтер.
- Ең көп санды тауып жаз да, парақшанды көтер.
- Ең аз санды тауып жаз да, парақшанды көтер.
- Мәтіндегі сөз санын санап жаз да, парақшанды көтер.

Есте сақта!

Аналитикалық тәсіл

Аналитикалық тәсіл – сөз жасаудың синтаксистік амалы, яғни түбір (негізгі я туынды) сөздердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі арқылы жаңа сөз тудыру тәсілі. Ол – тілімізде көне замандардан келе жатқан, тілімізді көптеген күрделі сөздермен толықтырған өнімді тәсіл. Бұл – басқа тілдердің сөзжасамында да кең орын алатын, кең тараған тәсіл.

2-тапсырма. Бірігу, қосарлану, тіркесу арқылы берілген сөздерге мысалдар келтіріңдер.

А Өлеңді тыңдаңдар. Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған сөздерді теріп жазыңдар (20-аудио).

Ә Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған кісі аттарын жазыңдар.

Керек дерек!

Публицистикалық шығарманың мақсаттары

Публицистикалық стильдегі шығарма қандай тақырыпқа жазылса да, логикалық жағынан дәлелді, көңілге қонымды болып, бұқараға ықпал ету сипаты басым келеді. Қоғамдық өмірдегі жаңалықтар, өзгерістер туралы жұртшылықты құлағдар етіп, қоғамдық пікір қалыптастырады.

3-тапсырма. Публицистикалық шығарманың мақсаттары туралы тұжырымды өрбітіп, өз ойларыңды дәлелдендер.

Публицистикалық стиль

Шындығында да, кез келген таңба жасырын, әдетте, байқала бермейтін белгілі бір ақпараттың көзі болып табылады. Мысалы, *ай* – мұсылмандықтың, *крест* – христиандықтың белгісі. Қазақтың әр руының өз таңбасы болған. Орхон-Енисей жазбалары жазылған сына жазулары түркілік мәдениеттің, кирилл славяндық мәдениеттің, латынеуропалық мәдениеттің символы іспеттес. Әліпбилерде осы әртүрлі мәдениеттердің рухы жатыр; әліпбиді қолданған халықтың дүниетанымы, ойлау жүйесі, өмірді қабылдауы, көзқарастары секілді идеологиялық жақтарымен жіпсіз байланыс елеусіз ғана сақталып жатады.

«Мәңгілік майдан» кітабынан

4-тапсырма. Мәтіндегі сөйлемдерді сұраулы сөйлемге айналдырыңдар.

А ҚР-ның ұлттық рәміздеріндегі таңбаларды атап, олардың мәнін түсіндіріңдер.

Ә «Публицистикалық стиль» мәтінін жалғастырып, «Латын графикасының қазақ халқының болашағына тигізетін оң әсері» атты эссе жазыңдар.

6.5. КЕДЕЙЛІКТІ ЖОЮ ШАРАЛАРЫ

1-тапсырма. Таразыны теңестір. Сен билік басында отырған адамсың. Бай мираспен немесе өзінің білімділігімен, еңбекқорлығымен байыды. Кедейге мираспен ештеңе берілмеді, ақылы бар, еңбекқор, бірақ білім алуға мүмкіндігі жоқ. Бай мен кедейді оңтайлы жолмен қалай теңестіретің едің?

Ескерту. Байдан тартып алып, кедейге үлестіріп беруге болмайды.

А Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Көтерілген мәселеге баға беріңдер.

Давос форумының қарсаңында «Oxfam» халықаралық ұйымы өз зерттеуін жариялап, әлемді жайлаған әлеуметтік теңсіздіктің жылдан-жылға өршіп бара жатқанын мәлімдеді. Жыл санап үдеп бара жатқан баю үдерісін тоқтатпаса, әлемнің ең бай бір пайыз тұрғынының байлығы қалған 99 пайыз халықтың байлығынан асып түспек. Бүгінгі таңда әлемдегі 10 адамның бірі аш жүреді, ал 1 миллиардтан аса халық күніне 1 доллар 25 центтен аз қаржыға өмір сүреді.

Кедейліктің әлемдік дамуға тұсау болып отырған қатыгез құбылыс екендігі көптен айтылып келеді. Әлемнің ең бай әрі ең ықпалды адамдары бас қосатын Давос форумы қарсаңында теңсіздікке қарсы

6-бөлім

күресіп келе жатқан «Oxfam» ұйымы кедейлік пен теңсіздікті қысқартуға бағытталған жоспарын ұсынды. Сол ұсыныстардың бірқатары:

бірінші – салық төлеуден жалтарып жүрген корпорациялар және жекетұлғалармен аяусыз күрес жүргізу;

екінші – денсаулық және ағарту салаларына көп мөлшерде қаржы құйып, кедейлерді осы салалардағы мемлекеттік тегін қызметпен қамтамасыз ету;

үшінші – салық ауыртпалығын еңбек пен тұтыну саласынан алып, капитал мен байлық саласына жүктеу;

төртінші – әйелдердің еңбегіне сай әділетті ақы төлеу;

бесінші – кедейлік пен теңсіздікке қарсы күрестің мақсатты көрсеткіштерін үйлестіріп отыру.

Ә «Кубизм» әдісі бойынша мәтінге сұрақтар құрастырыңдар.

Кім ... ?

Қандай ...?

Қашан ...?

Қалай ...?

Қайда ...?

Не ...?

Б Мәтінді мағыналық бөліктерге бөліп, ат қойыңдар.

В Термин сөздер мен кәсіби сөздерді теріп жазыңдар.

Г Қарамен берілген сөйлемге кешенді синтаксистік талдау жасаңдар.

Есте сақта!

Лексика-семантикалық тәсіл

Лексика-семантикалық тәсілде сөздің құрамы, тұлғасы ешбір өзгеріске түспейді, өзгеріс тек сөздің мағынасында ғана болады. Сөз дыбыстық, морфемдік құрамын сақтай отырып, тілдегі бұрынғы қолданылып жүрген мағынасының үстіне жаңа мағына қосып алады. Тілде жаңа мағынасында да қолданыла бастайды. Сөздің мағынасында ғана өзгеріс болатындықтан, бұл тәсіл лексика-семантикалық тәсіл аталған. Бұл сөзжасамдық тәсіл көне заманнан бері қарай қызмет атқарып келеді.

2-тапсырма. «Есте сақта!» айдарында берілген ақпараттарға сүйеніп, лексика-семантикалық тәсіл арқылы басқа мағынаға ие болған сөздер қатарын толықтырыңдар.

Корған, жарыс, бірге, біреу, басқа, өзге...

А Берілген сөздердің негізгі және жаңа мағыналарын түсіндіріңдер.

Тұтқа : 1) есіктің тұтқасы;
2) өмірдің тұтқасы.

Құлақ :

Оң қол :

Ә Жаңа мағынаға ие болған сөзді табыңдар.

1. Біздің шаңыраққа да келіндер.
2. Жер болдым-ау, ұят-ай!
3. Сөз болып жүрмесін!
4. Алтыным, ақылыңнан айналдым.
5. Алыстан қарасы көрінгендей болды.

Керек дерек!

Публицистикалық стильдің сипаты

Публицистикалық стильдің экстралингвистикалық сипаты:

- ақпараттың жедел қабылдануы;
- хабардың толыққанды жеткізілуі;
- баяндаудың:
 - а) нақтылығы;
 - ә) фактографиялылығы;
 - б) логикалылығы;
 - в) ықшамдылығы;
 - г) экспрессивті-эмоционалдылығы;
 - ғ) қимыл-әрекетке итермелеуі.

3-тапсырма. Әр тармақтағы ойды өз сөздеріңмен толықтырыңдар.

А Публицистикалық стильдің басқа стильдермен ұқсастығы мен айырмашылығын талқылаңдар.

Публицистикалық стиль

Қазақ тілі – әлем тілдері арасында ешқайсысынан кем емес, тілдік қасиеттері жағынан келгенде, алдыңғы қатардан көрінетін кемел тілдердің бірі. Демек, қазақ тілі жаһандық тіл майданына салып жібергенде, бұзып-жарып шыға алатындай, әбден жетілген, «мың өліп, мың тірілген» күрескер, өміршең, сұлу да көркем тілдердің қатарында. Сонда бар гәп қазақ тілінің нашарлығында, болмаса замана ағымына ілесе алмауында емес, сол алдаспан ана тілін заманға лайықты ұстанып, баптап, жал-құйрығын күзеп, бәйгеге қоса алмай жүрген қазақтардың өзінде.

«Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазылған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған ұлттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа ұлтты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады. Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда, тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек» (А.Байтұрсынұлының) екендігін әрдайым есте ұстай алмағандығымыздан да ана тілімізді осындай күйге ұшыратып отырмыз.

Д.Ысқақұлы

6-бөлім

4-тапсырма. «...Қазақ тілі жаһандық тіл майданына салып жібергенде, бұзып-жарып шыға алатындай, әбден жетілген, «мың өліп, мың тірілген» күрескер, өміршең, сұлу да көркем тілдердің қатарында...» деген ойды өрбітіп, ауызекі сөйлеу стилінде шағын мәтін құраңдар.

А «Публицистикалық стиль» айдарындағы А.Байтұрсынұлының әр сөйлемін әрі қарай өрбітіңдер.

6.6. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ТОПТАР

1-тапсырма. Кім боламын? Болашақта қай әлеуметтік топқа жататыныңды анықта. Мына төменде берілген сөздерді ретімен қойып, ол мақсатыңа қалай жететініңді айтып түсіндір. Сондай-ақ өзің әлеуметтік жағдайы төмен топқа қандай көмек бере алар едің?

Денсаулық, мәдени орындар, қаржы, спорт орталықтары, ғылым, кәсіпкер, оқу орындары, банктер, дүкен, спорт, кітапхана, фирма, қонақүй, фермер, мейрамхана, білім, дәрігер, ғалым, балабақша, жазушы, акын, мұғалім, мектеп, спортшы және т.б.

А Мәтінді оқып, атау беріңдер. Негізгі ойды анықтап, көтерілген мәселені талдаңдар.

Қазіргі нарықтық экономика жағдайында Қазақстанның әлеуметтік құрылымы бұрын-соңды болмаған күрделі өзгерістерге ұшырап отыр. Егемендік алған уақыттан бері республиканың әлеуметтік құрылымында жаңа таптар, топтар, жіктер пайда болды. Олар – бизнесмендер, кәсіпкерлер, фермерлер, банктерлер, алуан түрлі жеке фирмалардың, дүкендердің, қонақүйлердің, мейрамханалардың т.б. жекеменшік иелері. Қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік-экономикалық топтар екінші бір топтарға ауысып, өтіп жатыр. Демографиялық жағдай, ел-жұрттың миграция¹ мәселелері де ерекше болып отыр. Табысқа және экономикалық жағдайға байланысты қоғамда топқа, жікке бөлінушілік күшейе түсуде. Осылардың салдарынан ауқатты, дәулетті, орташа адамдар пайда болды. Қоғам мүшелерінің бұлайша жіктелуіне меншік формасының өзгеруі, жалпы нарық қатынастарының орын алуы ықпал етті. Қоғамда өмір сүру деңгейіне біліктілік, кәсіби дағдылар әсер етеді. Ғылыми деректер кәсіби мамандардың өмір сүру деңгейі жұмысшылардан жоғары екендігін дәлел дейді.

Л.Спанқұлова

Ә Қоғамдағы таптардың бұлайша жіктелуі адамның психологиясына қалай әсер етеді деп ойлайсыңдар?

¹ *Миграция* – адамдардың (мигранттардың) қандай да бір аумақтардың шекарасынан өтіп, ұзақ уақытқа немесе біржолата қоныс тебуі.

Б «...Табысқа және экономикалық жағдайға байланысты қоғамда топқа, жікке бөлінушілік күшейе түсуде» деген пікірмен келісесіңдер ме? Неге?

Есте сақта!

Туынды сөз

Туынды сөз атаулы тілдің сөзжасам жүйесі арқылы жасалады. Басқаша айтқанда, туынды сөз кездейсоқ жасала бермейді. Ол тілдің сөзжасам заңдылықтары бойынша, тілде қалыптасқан сөзжасам тәсілдерінің бірі арқылы, тілдегі дайын сөзжасам үлгілері бойынша жасалады. Сондықтан туынды сөзді оның қандай тәсіл, қай үлгі арқылы жасалып тұрғанына қарап ажыратуға болады.

2-тапсырма. Берілген сөздердің жасалу жолын анықтап, қатарларын толықтырыңдар.

1. Сәулетші, құдалық, ...	3. Ыдыс-аяқ, ...
2. Қолбасшы, ...	4. Бір жеті, ...

А Төмендегі сөздердің құрамын анықтап, сөйлем құраңдар.

түсім	сұйық май	күн сәулесі
қаламақы	бас жүзде	атжарыс
екпе	ғарышкер	көзбе-көз

Ә Кестені толтырыңдар.

Жұрнақ арқылы жасалған сөздер	Бірігу арқылы жасалған сөздер	Қосарлану арқылы жасалған сөздер	Тіркесу арқылы жасалған сөздер

Б «Сөз қадірі» өлеңін тыңдап, ондағы негізгі ойды анықтаңдар (21-аудио).

В Бір буынды *ат, ақ, су, жақ, тау* т.б. атаулардан туынды сөз жасалады. Осы бағытта ізденіп, ғылыми мақала жазыңдар.

Керек дерек!

Публицистикалық стильдің ерекшеліктері

Публицистикалық стиль саясат пен идеологияның құралы ретінде қызмет етеді. Әртүрлі саяси ақпараттар ағыны мен жаңалықтарды дер кезінде жеткізіп, оған баға беріп, бұқараға ықпал ету тәрізді маңызды міндеттер атқарады. Қоғамдық мәні бар мәселеге көпшілік назарын аударту мақсатында ой мен сезімге қатар әсер етерліктей экспрессивті-эмоционалды мәндегі тіл бірліктері жиі қолданылады.

3-тапсырма. «Публицистикалық стильдің қызметі» туралы аргументативті эссе жазыңдар.

Публицистикалық стиль

Сол кезде халықты меңгеріп ұстап тұратын азулы, айдынды хан сықылды бір күш керек еді, халықтың бақытсыздығына қарай жақсының сиреген кезінде күш кетіп, мынадай соққы жолықты. Қазақтың ұлттық қалпы өзгерілді. Тірлігі, мақсұты басқа, ниеті шалғай, суық бауыр жаттың қолына тиді. «Қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса» деген халге ұшырады. Кемеңгер билердің заманы құрып, адамды мал мен пұлға сатып алатын заманға килікті. Қазақтың тұрмысы өзгерді. Киіз үйде қыстап, суыққа шынығып, қуатты, қайратты денелі өсетін қазақ тазалығы жоқ, аласа жер үйге кіріп, аурулы, нашар болып, мыжғырланып, еңсесі көтерілмей өсетін қалыпқа түсті. Осы себепті адамның өсімі де кеміді. Әрине, тән қуатты болса, жан қуатты болады. Нашар жаннан осал мінездер туады... Жауыздық, залымдық, қара бұлттар қоршап, халықты астан-кестен қылып, өзді-өзімен атыстырып, көзді шел қаптады. Күннен-күнге өршіген қалың сасық тұманнан шыға алмай, адасып келіп-келіп түсіп отырған халіміз, міне, осы күнгі.

Ж.Аймаұытов

4-тапсырма. Мәтіндегі басты, астарлы ойды көрсетіңдер. Автордың не айтқысы келгенін, мақсатын анықтаңдар.

A Бұдан бір ғасыр бұрын жазылған мәтіннің түсініксіз тұстарын көрсетіңдер.

Ресми ісқағаздар стилі

ЕҢБЕК КЕЛІСІМІ

1998 жылғы _____ Алматы қаласы

Біз, _____ айы, күні бір жағынан (тапсырыс беруші),
(кәсіпорын атауы, кәсіпорын басшысының аты-жөні)

Жұмыскер _____, аты-жөні екінші жағынан (орындаушы),

Қазақстан Республикасының қазіргі қолданып жүрген заңдарына сәйкес төменде көрсетілген еңбек шартына қол қоямыз.

(Еңбек келісімінің мазмұны қысқаша баяндалады)

Атқарылатын жұмыс _____

Орындалу мерзімі _____

Екі жақтың міндеттері

I. Орындаушының міндеттері:

- осы шарт талаптарын орындау;
- «Қазақстан Республикасы Еңбек туралы» Заңының талаптарын орындау.

II. Тапсырыс берушінің міндеттері:

- осы шарт талаптарын орындау;
- шартнама бойынша жұмыс түрімен қамтамасыз ету;
- техника қауіпсіздігіне, санитария талаптарына сәйкес жағдай жасау;
- жұмыс кестесінің өзгерістері жөнінде жұмысшыны (қызметкерді) бір ай бұрын хабардар ету.

Егер шартта көрсетілген талаптар орындалмаса, онда екі тарап та «Еңбек туралы» Заңның талаптары бойынша жауап береді.

Осы шарттың күші:

- екі тараптың өзара келісімі арқылы;
- орындаушының іскерлік деңгейінің төмен екендігі байқалған жағдайда;
- орындаушы еңбек тәртібін бұзған жағдайда мерзімінен бұрын тоқтатылады.

Осы еңбек келісіміне байланысты даулар қолданыстағы заңдар арқылы белгіленген тәртіпте шешіледі.

Кәсіпорын басшысы _____

қолы

аты-жөні

Жұмысты атқарушы _____

қолы

аты-жөні

5-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Еңбек келісімі қандай жағдайларда жасалады?
2. Еңбек шартына сәйкес екі тараптың міндеттерін атап көрсетіңдер.

6.7. ҚАЗАҚ БАЙЛАРЫ

1-тапсырма. Үлесінді қос. Мына шаңырақ – қазақтың қара шаңырағы. Керегесі – бұқара халық. Қазақтың қара шаңырағын үнемі жоғары ұстап тұру үшін қандай идеяларыңмен бекітетін едіңдер? Әрбіреуің сол идеяларыңды бір уыққа теліп, шаңырақ пен керегені байланыстырыңдар.

А Мәтінді оқып шығып, онда көтерілген мәселеге баға беріңдер.

Маман байдың балалары – Тұрысбек, Сейітбаттал және Есенқұл қазақ балаларына арнап Жетісу өңіріне белгілі өнер-білім ошағы – «Мамания» мектебін соқтырды. Ағайынды Мамановтар қазақ баласының білімсіз калғанына көзі жетіп, оларды білім-ғылымға баулыды. Есенқұл Маманов Уфадағы Ғалия медресесінің негізімен сегізжылдық мектеп салдырды. Мектеп құрылысына жер-жерден мықты шеберлер-

6-бөлім

ді алдырып, оған «Мамания» мектебі деген ат берді. Мұғалімдердің жалақысы, оқушылардың кітап-қағазы, кедей балалардың тамағы, жатын орны секілді шығындардың бәрін Мамановтар әулеті өз мойнына алды.

Кейінгі қазақ байлары, негізінен, Алаш қозғалысының халық арасына кең таралуына септігін тигізді. Қазақ баспасөзінің насихатшысы болып, қаржылық қиындықтарын шешті. Алашорда автономиясы жаңадан құрылған кезде де қаржылық және материалдық қажеттіліктерді өтеген осы қазақ байлары болатын. Олардың қатарында Қаражан Үкібайұлы, Медеу Оразбайұлы, Іке Әділұлы, Хасен Ақайұлы, Ыбырай Ақбайұлы, Иса Көпжасарұлы, Салық Омарұлы (Сырым батырдың шөбересі), Тобанияз Әлниязұлы, ағайынды Мамановтар, ағайынды Бекметевтер болды. Олар Алла берген несібені қарапайым халықпен бөлісіп, меценаттықтың жарқын үлгісін көрсетті. Атап айтсақ, Есенкүл Маманов «Қазақ», «Айқап» секілді басылымдарға жәрдем берді. «Айқап» журналының 1915 жылғы №7-8 санында Есенкүл туралы көлемді мақала жарияланған. Онда қазақ әдебиетінің тарихында тұңғыш рет роман бәйгесін тіккен Есенкүл Маманов екені айтылған. 1915 жылғы «Қазақ» газетінің санында байларды газетке қаржылай жәрдем беруге шақырған «Ауқатты Алаш азаматтарына» атты үндеу жарияланды. Сол кезде Есенкүл Маманов «Қазақ» газетіне 1274 сом көлемінде қаржылай көмек берген екен.

Қазақ баспасөзіне қазақтың байы Қаражан Үкібайұлы да қаржылай көмектесіп отырды. 1918 жылы Мұхтар Әуезов «Абай» журналын шығару үшін Қ.Үкібайұлынан қаржылай көмектесуін сұраған. М.Әуезовке жазған хатында Қаражан Үкібайұлы: «Журналды шығарсаңыздар болды, қанша қаражат керек болса да, үнемі беріп отырамын», – деп жауап берген.

Салық Омарұлының қаржылай көмегімен Жаһанша Досмұхамедұлы Мәскеу университетінің Заң факультетін бітірді. С.Омарұлы Алаш әскеріне арнап өз табынынан 200 жылқы атаған. Бұрын болыс, би болған Іке Әділұлы да Алашорда үкіметіне материалдық қолдау көрсеткен. Ал тағы бір қазақ байы Иса Көпжасарұлы Алаш милициясын жасақтау үшін табынынан 100 жылқы берген. Өкініштісі, заманында билік пен бұқараның алтын көпіріне айналған қазақ байларының көпшілігі репрессияның¹ құрбаны болып кетті. Одан қалса, Кенес өкіметі байлардың атын естісе шошынатын дәрежеге жеткізді.

С.Хасан

☉ «Мамания мектебі» жайлы оқып-білгендеріңді айтып, әңгімелеңдер. «Мен саған, сен маған» әдісімен бір-біріңе сұрақ қойыңдар.

¹ *Репрессия* – қуғынға ұшырату. Үкімет басшыларының заң орындары арқылы өз халқын, жекелеген өкілдерін қуғынға ұшыратып, жазалау шаралары.

Б Мәтінге тезистік жоспар құрыңдар.

В «Мен бай болсам, мынадай меценаттық әрекеттер жасар едім...» деген тақырыпта эссе жазыңдар.

2-тапсырма. «Сөзжасам» терминіне өз сөздеріңмен анықтама беріңдер. Сынып бойынша ең жақсы анықтама жасаған оқушыны анықтаңдар.

А Кім көп табады? *Сөзжасам* сөзіндегі әріптерден жаңа сөздер құрастырыңдар. Бір рет қана кездесетін әріпті екі рет алуға болмайды. Мысалы: самса т.б.

Ә Кім жылдам? Сұрақтарға жауап беріңдер.

- Туынды сөздің сөзжасамдық тәсілдерін атаңдар.
- Туынды сөздің сөзжасамдық жолдары қандай?
- Сөзжасамның сандық сипаттары нешеу?
- Сөзжасамдық ұяларды атап шығыңдар.
- Лексика-семантикалық тәсіл туралы не білесіңдер?
- Сөзжасамның қосымшалар арқылы сөз жасау тәсілін тағы қалай атауға болады?
- Сөзжасамдық тізбектің құрамында қанша сөз болса да, олардың бәрі бірімен-бірі мағыналық байланысы бар сөздер болса, қай тәсілге жатады ?

Б Кім көп табады? Үлгі бойынша қатарды жалғастырыңдар.

Туынды түбір зат есім : айтыс, ...

Туынды түбір сын есім : күлкілі, ...

Туынды түбір етістік : айқайла, ...

Өзіңді тексер!

1. Көптік ұғымның синтетикалық тәсіл арқылы берілу жолы:
 - а) аналар;
 - ә) кәрі-жас;
 - б) қымыз;
 - в) отыз қой.
2. Мына туынды сөздер қандай сөзжасамдық тәсіл арқылы жасалған?

Қарақат, қаракөз, ақбөкен, ақгүл .

 - а) аналитикалық;
 - ә) синтетикалық;
 - б) лексика-семантикалық;
 - в) морфологиялық.

6-бөлім

3. Бір сөзжасамдық ұяға жататын туынды сөздер қайсы?
- су, сулық, сушы, сусыз, сулы;
 - су, сулы жер, сумен;
 - сулы жер, нулы жер;
 - сусыз тіршілік болмайды.
4. Сөзжасамдық мағынаның лексикалық мағынадан айырмашылығын көрсет:
- туынды сөздің екіншілік мағынасы;
 - түбірдің мағынасы;
 - грамматикалық тұлғаның мағынасы;
 - қосымшаның мағынасы.
5. Сөзжасам дегеніміз не?
- жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуы мен мағыналық дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін тіл білімінің бір саласы;
 - қосымша жалғанған сөздерді зерттейтін тіл білімінің бір саласы;
 - сөздердің тұлғалық сипатын қарастыратын тіл білімінің бір саласы;
 - сөздердің мағыналық құрылымын зерттейтін тіл білімінің бір саласы.

Ғалым болам десеңіз...

- Қазақ грамматикасы. Астана, 2002.
- Дүйсембекова Л. Қазақ тілі: Ісқағаздарын жүргізу. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010.

7.1. ҒАЛАМДАҒЫ ҒАЖАЙЫП ҒИМАРАТТАР

1-тапсырма. Мәтінді оқып, жазылу мақсатын (ақпарат беру, әсер ету) анықтаңдар.

Әлемдегі ең биік үш ғимарат: Патша мұнарасы, Шанхай мұнарасы, World One.

1. *Патша мұнарасы*. Патша мұнарасы болашақта әлемдегі ең биік ғимараттар көшін бастамақ. Араб елінің төрінен орын алған бұл ғимарат жақында қолданысқа беріледі деп болжам жасалуда. 1,2 миллиард АҚШ долларына салынып жатқан ғимараттың ішінде керемет кеңселер, обсерватория¹, «Four Seasons» қонақүйі және 157-қабатында әлемдегі ең биік терраса орналаспақ.

2. *Шанхай мұнарасы*. Қытайдағы 121 қабатты Шанхай мұнарасының құрылысы 1993 жылы басталған болатын. Араға 21 жыл салып құрылыс жұмыстары аяқталды. Бұл ғимараттың құрылысына 4,2 миллиард АҚШ доллары жұмсалған. Ғажайып ғимаратқа қызығушылық танытқан миллиондаған адам таңғажайып өнер туындысының көрермені болып үлгерген. Көкпен таласқан «көк шатыр» табиғат апаттарына төзімді әйнекпен қапталған.

3. *World One*. Көкпен таласқан 117 қабатты World One ғимараты – әлемдегі ең биік тұрғын үй және Мумбайдағы ең биік ғимарат. Джорджио Арманидің дизайнымен салынған ғимаратта қызмет бабында пайдаланылатын 3-4 бөлмелі (әрқайсысы 1,5 млн АҚШ доллары тұрады) 300-ге тарта үлкен үй-жай қосымша салынған.

Е.Жұмабайұлы

А Мәтіннен тірек сөздерді табыңдар.

Ә Қай ғимарат ұнады? Ойларыңды дәлелдеп, аргументативті эссе жазыңдар.

Есте сақта!

Сөз байланысының түрлері

Сөз байланысының матасу, меңгеру, қабысу, жанасу деген түрлері бар. Қиысу нақты ойды білдіреді, сондықтан сөйлем болады.

¹ *Обсерватория* – астрономиялық, метеорологиялық және т.б. бақылау жүргізу үшін жабдықталған ғимарат.

2-тапсырма. Сөз тіркесі бола алмайтын қатарды табыңдар.

өткір пышақ	ашты, төкті	сабын сағыз	шексіз көкжиек
арсы-гүрсі	нәресте, сәби	жатып, құлап	бүгін-ертен
көп талапкер	сарабал сана	көрмей, білмей	тар бөлме
жұлдыз акты	алдаспан сабы	ақылгөй қария	жеңіл көлік
қыран бүркіт	кара торы	кеше жастық	

А Кім көп табады? Берілген үлгіге сүйене отырып, сай келетін мысалдармен толықтырыңдар.

Қиысу : Айғаным келді, ...

Қабысу : асыл мұра, ...

Меңгеру : қазынаға таласты, ...

Жанасу : ілгері жүріп кетті, ...

Матасу : дүкеннің наны, ...

Керек дерек!

Неологизмдер және олардың жасалу тәртібі

Тілге, сөйлеу процесіне енген жаңа атау және оның жаңа қолданыс екендігі аңғарылып тұратын лексика қабатын неологизмдер деп атайды. Неологизмдердің актив лексикадан өзгешелігі тек жаңашылдығымен өлшенбейді. Кей сөз пайда болысымен актив лексика қатарына өтіп, әлеуметтік сипат иеленеді. Енді бірі неологизм қалпын ұзағырақ сақтайды.

Жалпы, тілдегі неологизмдердің жасалу жолдары мынадай:

1) семантикалық тәсіл арқылы жасалған неологизмдер: *желі, ағын, жаһандану, нарық, ағза, үрдіс, кеден*;

2) аффикстік тәсіл арқылы жасалған неологизмдер: *зияткер, аяқдопшы, көсемсөзші, көшбасшы, кеденші, бітімгер*;

3) сөздердің бірігуі, тіркесуі, қосарлануы арқылы жасалған неологизмдер: *бейнетаспа, аңұран, елтаңба, әуежай, зілтемір, жөргекпұл*.

«Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» оқу-әдістемелік кешенінен

3-тапсырма. Үш топқа бөлініп, неологизмдердің үш түріне анықтама беріңдер. Мұғалімнің көмегімен ұтымды анықтаманы анықтаңдар.

А Кім көп табады? Неологизмдердің 3 түріне мысалдар келтіріп жарысыңдар.

7.2. ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІ

1-тапсырма. Берілген ақпараттың дұрыс-бұрысын анықтаңдар. Дұрыс жауабын беріңдер.

- Кесене Шымкент қаласында орналасқан.
- Бұл киелі мекенді «Кіші Медине» деп атайды.
- Ясауи кесенесінде және оның төңірегінде Жолбарыс хан, Есім хан, Абылай хан, Әмір Темірдің шөбересі Бабыр хан, Қаздауысты Қазыбек би, Жәнібек батыр т.б. белгілі адамдар жерленген.

- Кесенені салдырған – Бейбарыс сұлтан.
- Кесененің салынғанына VI ғасыр болған.

А Мәтінді оқыңдар. Маңызды тұстарын талдап жазыңдар.

Түркістан – түркі жұртшылығының астанасы. Діни және тарихи құндылықтар сақталған киелі қаланы «екінші Мекке» деп те атайды. Бұл қасиетті қалада ғұлама, ақын, философ, сопылық ілімді таратушы Қожа Ахмет Ясауи бабамыз жерленген. Сондай-ақ хандарымыз бен батырларымыздың, ақындарымыздың, билердің, әулие-әнбиелердің мазарлары ¹ да бар.

Ахмет Ясауи қайтыс болғаннан кейін, екі жүз жылдан соң қирап бітуге таянған кішкене ғана мазардың орнына атақты қолбасшы Ақсақ Темірдің әмірімен зор құрмет ретінде дүниежүзілік сәулет өнерінің белгілі ескерткіші салынған.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесін зиярат етушілер мен тамашалаушылар қатары жыл санап артуда. Сол себепті Түркістан қазірде – тарихи және туристік ірі қала.

Н.Юлдашева

Ә «Кубизм» әдісі бойынша мәтінге сұрақтар құрастырыңдар.

1. Кім ...?	4. Қалай ...?
2. Қашан ...?	5. Қанша ...?
3. Неге ...?	6. Не ...?

¹ Мазар – 1. Атақты, әулие адамның кәбірі үстіне тұрғызылған сәнді құрылыс нысаны, ескерткіш. 2. Зиярат ететін орын. 3. Мола, зиярат.

Есте сақта!**Сөйлем**

Сөз дайын тілдік бірлік болса, сөйлем әрдайым жаңадан құрылып отырады, сөйлеуде пайда болады. Сөйлем, негізінен, сөйлеу аясына жатады. Грамматикада сөйлемге біршама аяқталған ойды білдіретін сөздер легі деген анықтама беріледі. Сөйлем мәтін құрайды және сөйлеу әрекетін жүзеге асырады. Сөйлемдер айтылу мақсаты мен құрылымына қарай бірнеше түрге жіктеледі.

2-тапсырма. Еске түсіріңдер! Жай сөйлемнің түрлеріне мысал келтіріңдер.

Жақты: ...

Болымды: ...

Атаулы: ...

Жақсыз: ...

Болымсыз: ...

Толымды: ...

Жалаң: ...

Етістікті: ...

Толымсыз: ...

Жайылма: ...

Есімді: ...

А Венн диаграммасын толтырыңдар.

Сөзге тән белгілер

Ортақ
белгілері

Сөйлемге тән белгілер

Ә Кім тапқыр? Сөйлем мен мәтіннің айырмасын айтыңдар.

Б Мәтінді оқыңдар. Жай сөйлемнің түрлерін талдаңдар: жақты, жақсыз, жалаң, жайылма, болымды, болымсыз, етістікті, есімді, атаулы, толымды, толымсыз сөйлем.

Шұбар тайым табылды

Көкем алып келген қамыс құлақ шұбар тайым болатын. Шаң тиместің тұқымы. Өзі қойдан жуас. Күнде үсті-басын сипап, кешке өзім суарып тұрам.

Асқарбайдың ауылында бәдік¹ бар екен, біздің ауылдың бозбалаларын шақырған. Тайымды суарып, мен де бәдікке бармакпын.

Қап-қаранғы. Көзге түртсе көрмейсің. Тек аспанда жұлдыздар моншақтай жылтырайды. Тым-тырыс. Құздың етегінде бұлақ сылдырайды. Бұлаққа қиялап түсетін тар соқпақпен келе жатырмын. Екі жағым – құз. Үстіме төніп тұр. Бұл бір қорқынышты жер еді. Қорыққанымнан денем түршігіп кетті. Төменде судың толқыны тасқа соғылып шулап жатыр.

Бір уақытта астымдағы шұбар тай едірейіп, пысқырып, кейін шегінді. Көзім шарасынан шықты. Басым ду етті. Жүрегім балғамен ұрғандай тез соқты. Екі көзім алда. «Е, не де болса тез болса екен» деп өліп барам. Бір нәрсе қорс етті. Тайым мөңкіп қалды. Топ еттім. Басым шың ете түсті: жер қатты еді. Жамбасы м ауырып қалыпты.

¹ Бәдік – бұл жерде: ойын-сауық.

Мешел адамдай орнымнан зорға көтеріліп, кейін жүрдім. Әрі тайымнан айырылып, әрі бәдіктен қалғаныма ыза болып, жасымды тыя алмай үйге бардым, көрген-білгенімді айттым.

Ертеңіне тайыма ішім қазандай қайнады. Күні бойы іздедім – табылмады. Кеш болды. Қорықтым. Жаспын ғой. Бар бітіргенім – жылау. Қас карая үйге қайттым.

Келсем, тайым казыкка байлаулы тұр. Қуанышым қойныма сыймай кетті. Сұрастырсам, тайым өзі келіпті. Неткен ақылды! Сонан былай тайымды бұрынғыдан да жақсы көретін болдым.

Ж.Аймауытов

В Тілеуке Құлекеұлының өлеңін тындап, мазмұнын жай сөйлем түрлерімен жазып шығындар (22-аудио).

Керек дерек!

Өзге тілден енген неологизмдер

Тілдің сөздік құрамына жаңа ұғымдармен, жаңа заттармен, техникамен бірге басқа тілдерден жаңа атаулар енеді. Тіліміздің лексикалық құрамына орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілдерден көптеген жаңа сөздер енді. Мысалы: *ноутбук, онлайн, пиар, рейтинг, роуминг, скриншот, терминал*.

Калькаләу арқылы пайда болған неологизмдер: *ашық есік күні (день открытых дверей), сауда нүктесі (торговая точка), сенім телефоны (телефон доверия)* т.б.

«Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы»
оқу-әдістемелік кешенінен

3-тапсырма. Кірме сөздер мен басқа тілден енген неологизмдердің байланысы туралы айтындар.

А Басқа тілден енген тағы қандай неологизм білесіндер?

Ресми ісқағаздар стилі

ТАПСЫРЫС

Мекеменің атауы:	«_____» компьютерлік орталығы	
Мекенжайы:	Алматы қаласы, Абай даңғылы, 72	
Телефоны:	+7 _____	
Факс:	+7 _____	
1	Тапсырыс түрі	<i>сатып алу</i>
2	Тапсырыстың мәтіндік сипатталуы	<i>техникалық құрал-жабдық</i>

3	Тауардың атауы	<i>CANON сканер-принтері</i>
4	Тауардың бағасы	<i>17 мың теңге</i>
5	Тауардың саны	<i>15 дана</i>
6	Жеткізілім шарты	<i>сатып алушы өзі жеткізеді</i>
7	Төлем шарты	<i>қолма-қол, теңгемен төленеді</i>
8	Жеткізілім мерзімі	<i>20 __ жыл __</i>
9	Ұсынысқа қосымшалар	<i>жоқ</i>
№ __ орта мектеп директоры _____ <div style="display: flex; justify-content: space-around; width: 100%;">аты-жөніқолы</div> Мекенжайы: _____ Байланыс телефондары: +7 _____ Факс: +7 _____		

4-тапсырма. Тапсырыстың құрылымына қандай мәліметтер кіреді?

A Өздеріңе қажетті құрал-жабдықтың біріне тапсырыс үлгісін жазып көріңдер.

7.3. АСТАНА КЕЛБЕТІ

1-тапсырма. 3 топқа бөлініп, ауызекі стильдің монолог түрін қолданып, елордамыздың өздеріңе ұнайтын көрікті жерлерінің бірін шетелдік туристерге гид ретінде таныстырыңдар.

A Мәтінді оқыңдар. Мазмұнын ашатын 3 сөз жазып, постер қорғаңдар.

Есідің сол жағалауындағы «Бәйтерек» монументі жан-жағына нұрын төккен алып шарды биікке көтеріп, өмір мен бейбітшілік символын күллі әлемге паш етіп тұр. Төбесінде көк туымыз желбіреген Ақорданың киіз үй үлгісіндегі күмбезі баршамызды бейбітшілікке, ауызбіршілікке шақырады. Сондай-ақ Л.Гумилев атындағы еуразия ұлттық университеті, «Ел анасы» монументі, «Астана Арена» спорт кешені, Қазақстан Ішкі істер министрлігінің зәулім ғимараты, «Ханшатыр», «Керуен», «Мега» т.б. ойын-сауық орталықтары, «Бәйтерек», «Бейбітшілік және келісім сарайы», «Тәуелсіздік сарайы», «Конгресс Холл», «Астана Опера» мемлекеттік опера және балет театры бас қаламыздың сәнін келтіріп тұр.

Бүгінде елордамыз түрлі деңгейдегі халықаралық шараларды өткізетін орталыққа айналып үлгерді. 2010 жылы елордада ЕҚЫҰ саммиті ұйымдастырылып, өте жоғары деңгейде өткізілді. Сонымен қатар VII қысқы Азиада ойындары да жоғары талапқа сай ұйымдастырылды.

2017 жылы «ЭКСПО-2017» көрмесін өткізу құрметі де еліміздің бас қаласына берілді.

Міне, жастарымызды болашаққа бастайтын бас қаламыз, жас қаламыз өнер мен білімнің, мәдениет пен ғылымның ордасына айналуда.

А.Күльдикова

Ә Мәтінге байланысты қанатты сөздер құрастырыңдар.

Есте сақта!

Сөйлем мүшелері

Сөйлем құрауға негіз болатын бас (тұрлаулы) мүшелер, әсіресе баяндауыш ойды дұрыс құрастыруға арқау болады. Бас мүшелер болмаса, басқа мүшелердің болуы да мүмкін емес. Өйткені анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыштар алдымен сол екі бас мүшенің маңына топтанады және бірін-бірі анықтап, толықтырып, сөйлем құрамына енеді.

2-тапсырма. Бай мен кедей, байлық пен кедейлік туралы мақал-мәтелдер тауып, олардың бастауышы мен баяндауышын анықтаңдар.

А Әртүрлі қатынастарда тұрған сөз тіркестерін жазыңдар.

Үлгі . Анықтауыштық қатынас: дәулетті кісі ,

Ә Берілген сөздерді түрлендіріп (жұрнақ, жалғау, шылау арқылы), 5 сөйлем мүшесінің қызметіне қойып сөйлем құрастырыңдар.

Теңсіздік (теңдік), әлеумет, бай, кедей, жомарт, сараң, мол.

Үлгі . Теңсіздік белең алды – бастауыш.

Теңсіздіктің әсерінен болып отыр – анықтауыш.

Қоғамдағы теңсіздікке қарсы шықты – толықтауыш.

Ол теңсіздік заманында болған оқиға еді – пысықтауыш.

Бүгінгі басты мәселе – теңсіздік – баяндауыш.

Керек дерек!

Окказионализмдер

Жеке авторлық қолданыстағы жаңа сөздер де неологизмнің бір түрі ретінде қаралады.

Кейде көркем әдеби тіл нормасына ғана тән окказионализмдер тілдік нормамен үйлесім тауып, оған еніп те жататын кездері болады. 1957 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде І.Жарылғаповтың *көрермен*, *оқырман* деген өзіндік жаңа сөздері берілді. Бұл қолданыстар бүгінгі күні әдеби тілімізге қабылданып, одан орнықты орын алып отырған сөздердің бірі болып табылады.

«Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» оқу-әдістемелік кешенінен

3-тапсырма. «Керек дерек!» мәтіні қай стильде жазылған?

А «Көрермен, оқырман» тұлғасына ұқсас *-ман, -мен* қосымшалары жалғануы арқылы жасалған сөздерді тауып жазыңдар.

Ә Бүгінгі өмірімізге шеттен еніп жатқан сөздерге қазақша нұсқалар ұсынып көріңдер.

7.4. КИІЗ ҮЙДІҢ ТҮРЛЕРІ

1-тапсырма. Венн диаграммасы арқылы киіз үй мен көпқабатты үйді салыстырыңдар.

А Мәтінді оқып, стильдік ерекшелігін, тілдік құрылымын талдаңдар.

Киіз үйлер қадірлі қонағына, құрылысына орай бірнеше түрге бөлінген.

Орда – салтанатты, жоғары мәртебелі адамдар бас қосатын, елдік мәселе шешетін немесе аса құрметті хан, би, сұлтандар отыратын үй. Мұның да бірнеше түрі бар.

Алтын орда – 30 канаттан (керегеден) тұратын мәжіліс ордасы.

Алтын үзік – хан отбасы тұратын 24 канатты үй.

Ақ ала орда – дәулетті бай тұратын 8 канатты үй.

Ақ үй – дәулетті бай тұратын 6 канатты үй.

Боз үй, қоңыр үй – орта тұрмысты адамдар тұратын 4-5 канатты үй.

Қараиша үй – кедей үйі.

Оттау – жас жұбайлар үйі.

Жолым үй, абылайиша, жатпа – уақытша ғана отыратын шағын немесе жартылай тігілетін үйлер.

Күрке, қос – ауылда ас сақтайтын, далада малшылар тұратын немесе кедейлер үйі.

Киіз үйдің іші былайша бөлінген: *төр* – жоғарғы әрі қадірлі орын. Мұнда жүк жиналады, қонақтар орналасады. Жас келіндер бұл жерді баса бермейді; *сол жақ* (кіргенде оң жақ) – үй иесінің отыратын және жататын орны. Босаға жақта азық-түлік, ыдыс-аяқтар тұрады. Оны шимен жауып қояды; *оң жақта* (кіргенде сол жақ) балалар орналасады. Босаға жаққа қарай ер-тұрмандар, киімдер ілінеді; *от орны* қасиетті орын саналады. Мұнда от жағылады, қазан асылады.

Шаңырақ: Үй-тұрмыстық энциклопедиясынан

Ә Тірексызба арқылы «киіз үй» сөзіне анықтама беріңдер.

Б Мәтінге байланысты сұрақтар құрастырып, сұхбат ұйымдастырыңдар.

– Киіз үйдің әлеуметтік теңсіздікте алатын орны қандай?

– ...

Есте сақта!

Сөйлемнің түрлері

Сөйлем айтылу мақсаты мен интонациясына қарай хабарлы, сұраулы, бұйрықты және лепті сөйлем болып бөлінеді.

Хабарлы сөйлемнің айтылу мақсаты – хабарлау, суреттеу, баяндау.

Сұраулы сөйлем жауап алу мақсатында айтылады.

Бұйрықты сөйлем біреуге бұйыру, тілек-өтініш ету мақсатында айтылады.

Лепті сөйлем айтушының көңіл күйін (қуану, ренжу, зеку, өкіну т.б.) білдіреді.

2-тапсырма. Кім жылдам?! Берілген сөйлем түрлеріне 3 мысалдан келтіріңдер.

Хабарлы
сөйлем

Сұраулы
сөйлем

Бұйрықты
сөйлем

Лепті сөйлем

А Тиісті тыныс белгілерін қойып жазыңдар.

1. Ертегі уатпай ма баланы да
Сөз сиқыр ғой жазбай ма жараны да

Би Қанай «Бұ қалай» деп бастағанда
Абылай сұрайды одан «Баян қайда»

Жау десе жатпайтұғын Батыр Баян
Апырым-ай келмеуінің мәні қалай

М.Жұмабаев

2. – Қайран Тектім-ай Алпамсадай арысым едің Қанбақтай жеп-
женіл боп қаусап қалғаның-ау

– Бол шайынды болдыр жұмыс бар – деді

– Мұншалық қорлыққа жеткізді-ау Жалғыз рет тұяқ серіпкен қарсылығын Панасыздың көрері осындай итшілік күн болмай не болушы еді Енді сүйенетін кісі таппай болмас Қорған таппай тірлік жоқ болады ғой Барынды беріп құл болсаң да кешегі Сәлмен айтқан кеселден сақтап қалар біреудің қолтығына кірмеске лаж жоқ Сондай жауыз жаумен ұстасар менде не дәрмен бар еді Ойласам бойымнан артық жұмыс екен – деген

М.Әуезов

Керек дерек!**Ғылыми стильдің ерекшеліктері**

Ғылыми стильде ғылыми ой мен ақпарат мәтін ішінде жүйелі орналасып, олардың арасында тығыз мағыналық байланыс болады, ұғымдық бірлік сақталады.

Ғалымдардың тұжырымдауынша, ғылыми стильде тіл амал-тәсілдерінің дерексіз сипатта «ұғым» түрінде болуы ғылыми стильдің басты айырым белгісі болса, сөздің деректі сипат алып, оның образға көшуі көркем әдебиет стилінің басты айырым белгісі болып табылады.

Ал ғылыми стильге тән нормалық талаптар: айқындылық, дәлдік шарттарының сақталу мәнісі – ғылыми ой-пікірлердің түсінікті қабылдануы, нақтылы жеткізілуі, тілдік бірліктердің ешбір бояусыз тура мағынада қолданылуы.

Н.Уәли

3-тапсырма. Ғылыми стильге байланысты білетіндеріңді постер жазу арқылы қорғаңдар.

А Неологизмдер туралы түсінгендеріңді ғылыми стильде жазыңдар (4-5 сөйлем).

Ә С.Торайғыровтың «Шәкірт ойы» өлеңін тыңдаңдар (23-аудио). Өлеңдегі негізгі ойды үш сөйлемге сыйдырып айтыңдар.

7.5. ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ЕЖЕЛГІ КЕСЕНЕЛЕР

1-тапсырма. Төменде берілген суреттер бойынша 3 сөйлемнен тұратын хабарлама жазыңдар.

А Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар.

Қарахан әулеті билігі кезінде сәулет өнері барынша гүлденіп өсті. Қазақстан жерінде бұл кезеңнен Бабажы катын кесенесі, Қарахан күмбезі, Айша бибі кесенесі, Жұбан ана күмбезі, Тараз қаласындағы моншалар т.б. ескерткіштер біршама жақсы сақталған, кейбіреулерінің қалдықтары бар. Егер Бабажы катын кесенесі және Қарахан мазарының тек алдыңғы беттері кірпішпен өрнектелген болса, Айша бибі кесенесі түгел әсем, сан алуан геометриялық және көгеріс накышына құрылған әшекей тақталармен қапталған. Күн түскен кезде ғимарат қабырғалары алуан түспен құлпырып тұрады. Ескерткіш қабырғаларының құрылымы ерекше.

XV–XVIII ғасырларда Үстіртте, Маңғыстауда, Орал маңында салынған мазарлар Еуразияның көптеген көшпелі халықтарында кең тараған баспана-күймені еске түсіреді. Іргетасы жоқ бұл мазарлардың босағасы берік бекітіледі. Олардың ойықтары пердені немесе шымылдықты еске түсіреді. Күмбездерінің ұшы ойымшты сүмбі орнатылған цилиндр немесе шар тәрізді болып келеді. Барабандарға күмбездер орнату жиі кездеседі. Ішкі безендіруі де баспана-күймен сабақтастықты байқатады.

Қазақстан халқының көшіп-қону дәстүрінің біраз өзгеруіне байланысты күймелер бірте-бірте жойылып, оның орнына бұрын халық арасына онша тарамаған, орын ауыстыруға, қайта құруға неғұрлым қолайлы жиналмалы, алмалы-салмалы киіз үй қолданылды. Дәулетті адамдардың киіз үйлері тікпе немесе жапсырма әшекейлермен өрнектелген ақ киізбен (ақ түс бұрын шарапатты болып есептелді; ру, ауыл, тайпа басының белгісі болды) жабылды. Киіз үй өрнегінің құрылымы, сондай-ақ оның барлық композициясы белгілі бір жүйеге негізделді (шенберлі шаңырақ – күн, уықтар – күн сәулесінің тарам-тарам шапағы, аспалы желбау лар немесе бакандар – «өмір ағашы»).

Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясынан.

Ә Мәтіннен көнерген сөздерді теріп жазып, мағынасын сөздік арқылы анықтаңдар.

Б Мәтінді мазмұнына орай бөліктерге бөліп, әр бөлігіндегі ойды бір-бір сөйлеммен жеткізіндер.

Есте сақта!

Құрмалас сөйлем

Құрмалас сөйлем мен жай сөйлемнің ортақ жақтары да, өзіндік ерекше сапа қасиеттері де бар. Қызметі жағынан алғанда, құрмалас сөйлем де, жай сөйлем де сөйлеу бірлігіне жатады.

Ең алдымен құрмалас сөйлем мен жай сөйлем бір-бірінен құрылысы жағынан ерекшеленеді. Жай сөйлем бір ғана предикативтік бірлікке¹ ие болса, құрмалас сөйлем екі және одан да көп предикативтік бірлікке ие.

¹ *Предикативтік бірлік* – бастауыш пен баяндауыштың тіркесуі.

2-тапсырма. Қай сөйлемге тиесілі? Сәйкестендіріңдер.

ЖАЙ СӨЙЛЕМ

ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМ

Бір ғана ойды білдіреді.

Әр сөйлемнің аяқталғанына байланысты өзіндік айырымы бар дауыс ырғағымен айтылады.

Жеке сөздерден құралады.

Жеке сөйлемдер бір-бірімен байланысып тұрғандықтан, дауыс ырғағы әр сөйлемнің өз ынғайына қарай ерекшелене, бірақ ұласпалы түрде айтылады.

Жеке сөйлемге сай дауыс ырғағы да ықшам.

Екі жай сөйлемнен құралады.

Күрделі ойды білдіреді.

Баяндауыштары тиянақты.

А Өткен білімдеріңді еске түсіріп, жай сөйлем мен құрмалас сөйлем түрлерін сызба арқылы көрсетіңдер.

Ә Бұрынғы білетіндеріңді еске түсіріп, құрмалас сөйлем мен жай сөйлемнің айырмашылығын өз сөздеріңмен санамалап айтыңдар.

Керек дерек!

Ғылыми стиль түрлері

Ғылыми стильдің шағын үш түрі бар:

– таза ғылыми шағын стилі (белгілі бір ғылым саласының мамандарына арналған);

– ғылыми-көпшілік шағын стилі (қалың көпшілікті ғылым саласындағы жаңалықтар мен жетістіктер туралы хабардар ету);

– ғылыми-оқулық шағын стилі (нақты бір ғылымның теориялық негіздерін игерту, ғылыми түсінік қалыптастыру).

Ғылыми стильдің қазіргі жанрлық түрлері:

– академиялық (таза ғылыми) мәтіндер: *монография, мақала, диссертация, тезис, ғылыми есеп, баяндама, хабарлама, жарыссөз;*

– ақпараттық-ресми мәтіндер: *реферат, түйіндеме* т.б.;

– анықтамалық-энциклопедиялық ғылыми мәтіндер: *энциклопедия, анықтамалық, сөздіктер* т.б.;

– ғылыми-бағалауыштық мәтіндер: *рецензия, пікір, сараптама қорытындысы* т.б.;

– ғылыми-оқу мәтіндері: *оқулық, оқу құралдары, дәріс* т.б.;

– ғылыми-нұсқаулық мәтіндер: *нұсқаулық, әдістемелік құралдар, бағдарлама, ұсыныстар* т.б.;

– ғылыми-іскерлік мәтіндер: а) ғылыми және техникалық құжаттар: *авторлық куәлік, стандарт, техникалық талаптар* т.б.; ә) басқару мәтіндері: *акт, ұсыным, келісім, жоба, қаулы, шешім, жоспарлық құжат, есеп* т.б.

3-тапсырма. Сөйлеу әдебін сақтай отырып, «Керек дерек!» мәтініне пікір білдіріңдер. Маңыздылығы мен пайдасы туралы айтыңдар.

А Ғылыми стильдің өздеріңе ұнаған жанрлық түріне анықтама құрап жазыңдар.

Ә Ғылыми стильдің шағын түрлеріне берілген анықтаманы толықтырыңдар.

7.6. МЕШІТТЕР МЕН САРАЙЛАР СӘНІ – КАФЕЛЬ

1-тапсырма. Көненің көзі болып саналатын ескерткіштерге қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу орынды ма?

А Мәтінді оқып, ондағы ойды екі сөйлеммен қорытындылаңдар.

Мұсылмандардың сәулет өнеріне енгізген тағы бір пайдалы өнертабысы – кафель.

Беті жылтыр плиталар парсы жерінде б.з.б. кезде-ақ пайда болған. Кафель өндірісінің шарықтау кезені X–XI ғасырларға сәйкес келеді. Әшекейлі плиталармен мешіттердің, кесенелердің және сарайлардың сырты мен іші безендірілген.

Әшекейлі плиткамен безендірілген ең ежелгі сәулет туындылары деп XII ғасырда тұрғызылған Исфахандағы Сайда мешіті мен Казвиндегі Джами мешіттерін айта аламыз.

Халифат кезеңінде мұсылман елдерінің біртұтастығынан кафель Парсы жерінен Түркия, Солтүстік Африка, Испания және Орталық Азияға тез тарады. Әр аймақта плитадағы әшекей жергілікті халықтың дүниетанымына қарай өзгеріп отырды. Түркияда плиталарға көгілдір кобальт түсті гүлді өсімдіктер өрнегі салынса, Андалусия мен Мароккода ассиметриялық үйлесімділігі сақталған, бір-бірін толықтыратын түрлі түсті оюлармен боялған.

Испания жерінен Еуропаға өткен кафельді алғашында шіркеулерді безендіруге қолданған батыстықтар плита беттеріне Инжілдегі оқиғаларды бейнелеген.

Кафельдің мұсылман елдерінен шыққанын көбісі біле бермейді. Дегенмен көптеген интерьер әшекейлері әлі де болса өздерінің шығыстан үлгісінен өзгере қойған жоқ. Сондықтан да олар Ислам елдерімен байланысты рылады.

И.Жұмабекқызы

Ә Мәтін қай стильде жазылған? Өз ойларыңды дәлелдеңдер.

Б «Өнертабыс» сөзіне фонетикалық талдау жасаңдар.

Есте сақта!

Көпкомпонентті құрмалас сөйлем

Көпкомпонентті құрмаластардағы әрбір жай сөйлем – жеке-жеке тұрғанда өз алдына бір-бір дербес бірлік. Бірақ құрмаластың құрамында үлкен хабардың, күрделі бір ойдың құраушы бөліктері, басыңқыдағы айтылатын негізгі ойды толықтырушы, жан-жақты сипаттаушы элементтер болып табылады.

Күрделі құрмаластардың пайда болуына себепкер – айтушы. Әсіресе жазба тілде айтушы ойға қазық болатын бас пікірді жан-жақты толықтырып беру мақсатында үш-төрт сөйлемді қырларын келтіре отырып, ұлспалы интонациямен береді.

2-тапсырма. Сөйлем түрлерін ажыратыңдар.

1. Үміт пен қатер безбенге түсіп, кейде үміт, кейде қатер басып, Әбіштер ауылына жеткенше еңсе алмады (МӘ.). 2. Алғашқы бір қағысулар осымен өтіп, ойын арасында айтысқа тағы оралып келді. Қуандық ән айтты, терме де тартты (МӘ.). 3. Бұлар түн ортасы ауа үйге келсе, Балтабек ұйықтап қап, Айбала көйлек жамап отыр екен (ЖА.). 4. Оның дөңгелек көзі кірпігін қақпастан қадала қалатын әдеті бар еді, бұл жолы ол тесіле қараған жоқ, Әбдірахманның тұла бойын, жүзін шарлап қарады (МӘ.). 5. Қазан асылған соң, тезек мол жағылып, от қызуы үй ішін ысыта бастады. Ербол төреші болғандықтан, енді жұрттың бәрі жаттап алған төрттікті өзі тағы бір айтып, аз ойланып бас шайқ ады (МӘ.).

А Күрделі құрмалас сөйлем құраңдар.

бағыныңқы, басынқы, басынқы	
басынқы, бағыныңқы, басынқы	
бағыныңқы, бағыныңқы, басынқы, басынқы	
басынқы, бағыныңқы, бағыныңқы, басынқы	
бағыныңқы, басынқы, бағыныңқы, басынқы	

Ә А.Байтұрсынұлы бұндай құрылымдағы сөйлемдерді өрнекті сөйлемдер деп атап, оған мынадай анықтама береді: «Өрнекті сөйлем деп құрмалас сөйлемдердің бастары қосылып, кестелі болып құрылуын айтамыз. Ондай сөйлемдер нақ текеметке, яки кілемге салынған түр сияқты болмағанымен, өрнек-өрнегімен айтылады. Өрнекті сөйлемді айтқанда дауыс көтеріліп, төмендеп әнше оралып, қайырылып отырады. Сондықтан өрнекті сөйлеу оралым деп аталады».

3 топқа бөлініп, А.Байтұрсынұлының пікірін көпкомпонентті салалас, көпбағыныңқы сабақтас және аралас құрмалас болатындай 1 сөйлемге сыйғызып айтыңдар.

Керек дерек!**Ғылыми стильдің жазбаша және ауызша түрлері**

Ғылыми стильдің жазбаша түрлері: *монография, диссертация, оқулық, оқу құралдары, мақала, пікір, сыни пікірлер, мақала не баяндама тезистері, ғылыми есеп* т.б. Ал ғылыми стильдің ауызша түрлеріне *дәріс, баяндама, жиын, ғылыми конференциялардағы жарыссөздер, ғылыми сұхбат* т.б. жатады.

3-тапсырма. Ғылыми стильдің басқа стильдермен ұқсастығы және айырмашылығы туралы айтыңдар.

A Ғылыми стиль туралы сұрақтар құрастырып, сыныптастарыңнан жауап алыңдар.

Ресми ісқағаздар стилі**ӨМІРБАЯН**

Мен, _____, 1983 жылы 14 қаңтарда Алматы облысының Панфилов ауданына қарасты Үшарал ауылында тудым. Ұлым – қазақ. Алматы қаласының Бостандық ауданындағы №81 орта мектебін 2000 жылы бітірдім.

2001 жылы Қазақстан-Британ техникалық университетіне оқуға түстім.

Ата-анам бар: әкем – _____ циркте жұмыс істейді. Анам – _____, ауруханада жұмыс істейді. Мен үйленбегенмін.

Қазір осы жоғары оқу орнының 2-курсында оқып жүрмін. Мақсатым – жоғары білім алып, маман болып шығу.

Мекенжайым: Алматы қаласы, «Орбита-3» ықшамауданы, 26-үй, 48-пәтер, тел.: 29-48-56.

4-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Өмірбаянның мазмұндық-құрылымдық жүйесін айтып беріңдер.
2. Мемуар мен өмірбаян сөздері синоним бе? Неге? Дәлелдеңдер.

A Өз өмірбаяндыңды шағын әрі жүйелі етіп жазып, бір-бірлеріңе оқып, баға беріңдер.

7.7. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ БИІК ҮЙЛЕР

1-тапсырма. Ортағасырлық қалалардың қазіргі атауын сәйкестендіріңдер.

Испиджаб
Фараб
Шауғар (Яссы)
Баласағұн

Түркістан
Сайрам
Отырар
Шу өзенінің бойында Ақтөбе деген ауыл

А Мәтінді түсініп оқып, тірек сөздерін табыңдар.

Биік үйлер қазіргі заманның жетістігі болып саналады. Бірақ мұсылман сәулетшілері ерекше технология қолдану арқылы тігінен құрылыс салу ғылымын 1000 жыл бұрын игерген.

Йеменнің Хадрамаут ауданында қыш тастан салынған, әлемдегі ең ескі биік үйлері бар Шибам деген ерекше қала орналасқан.

Йеменде биік үйлер IX ғасырларда салына бастаса да, ғимаратты салу технологиясы сол кезеңнен әлі күнге көп өзгере қоймаған. Биіктігі 30 метрге жететін зәулім ғимараттар күйдірілмеген қыш кірпіштен тұрғызылған. Кірпіш сазбалшыққа туралған қамысты араластыру арқылы жасалады. Басқа ешбір қосынды жоқ.

Бұл ғимараттардың мықтылығы мен беріктігі құрылыс барысындағы кішкене ғана қулығында, қабырғалардың қалыңдығы биіктеген сайын жұқара береді. Мысалы, ең жоғары қабатындағы қабырғалардың қалыңдығы ең төменде орналасқан қабырғалардан бес есе жұқа.

Шибамда әртүрлі уақытта 500-ден аса биік үй салынған. Көпшілігінде қаланы әу баста құрғандардың ұрпақтары өмір сүруде. Ең ескі биік үйге 750 жыл болған.

Қыштан жасалған ғимараттар оюланған ағаш есік-терезелермен әсем делген.

И.Жұмабекқызы

Ә Мәтіннің пәнаралық байланысы туралы өз ойларыңды білдіріп, постер қорғандар.

Б «Іргетас» тақырыбында ғимарат пен адам арасындағы байланысты салыстыра дәлелдеп эссе жазыңдар.

2-тапсырма. 5 топқа бөлініп, сөздердің байланысу түрлеріне мысалдар табыңдар.

3-тапсырма. Шыңғыс Айтматовтың шығармасынан алынған сөйлемдерді дұрыс құраңдар.

4-тапсырма. Кім жылдам?

1. Зат есімнен жасалған баяндауышқа мысал келтіріңдер.
2. Атау септігінде тұрып, іс-оқиғаның несібін білдіретін сөйлем мүшесін атаңдар.
3. Жанама толықтауыштың сұрақтары қандай?
4. Бастауышы болмайтын сөйлемге мысал келтіріңдер.
5. Үстеулер, негізінен, сөйлемнің қай мүшесін жасаушы сөз табы?
6. Есімше тұлғасындағы сөз анықтауыш болатындай мысал келтіріңдер.
7. Еліктеуіштен жасалған пысықтауышқа мысал келтіріңдер.
8. Баяндауыш бола алатын сөз таптарын атаңдар.

5-тапсырма. Сөйлемдерді дұрыс топтастырыңдар.

Хабарлы
сөйлем

Сұраулы
сөйлем

Бұйрықты
сөйлем

Лепті сөйлем

- *Нәзіла* . У-у, неткен байлық! Ал біз Гауһар екеуіміз ақшаның жоқтығынан күні бойы тамақ та іше алмадық...
- *Омар* . Мен сіз қайтқалы тұрғаныңызды байқамаппын. Анғырттық дегеннің өзі адам өміріне көп кесірін тигізеді. Жүріңіз...
- *Нәзіла* . Әпке, сіз температурасы көтерілген адамды ғана ауру деп санайсыз ба? Махаббат та – ауру. Одан да адамның қызуы көтеріліп, қан қысымы жоғарылайды...

7-бөлім

- *Омар*. Айтайын. Бақыт дегенді әр адам әртүрлі түсінеді. Диалектикалық материализм тұрғысынан келетін болсақ, бақыт деген...
- *Қабен*. Бірнеше күн бойы жолынды тосқанымда, маған арнағаның осы бір-ақ сағат болғаны ма? Біраз жүре тұрсақ кайтеді?..
- *Әйел*. Тұу, Қамажай-ай, қызықсың-ау. Сенің орнында, басқаны кайдам, мына мен төзе аламын ба, жоқ па, білмеймін. Білсен де, қолымнан келмес-ау деп қорқамын...
- *Қамажай*. Неге? Олар келеді. Жұмыстан қолдары босаған бойы келеді. Бар, жуына ғой, тамақ ішеміз...

Д.Исабеков

Өзіңді тексер!

1. *Мен естідім*. Қандай байланыс түрі?
 - а) матасу; ә) жанасу; б) қнысу; в) менгеру.
2. Менгеруді тап:
 - а) суға түсті; ә) аман келді; б) біздің өлке; в) кең дала.
3. Сөздердің байланысу түрлеріне қатысты талдаудың қайсысы дұрыс емес?
 - а) *тоғыз адам* – қабысу; б) *кең бөлме* – жанасу;
 - ә) *оқуға лайық* – менгеру; в) *Алатаудың Жамбылы* – матасу.
4. Берілген ретіне қарай сөз тіркестерінің байланысу түрін анықта: *ағаштың бұтағы, хат алу, қалың орман*.
 - а) матасу, қабысу, жанасу; б) менгеру, қнысу, қабысу;
 - ә) қабысу, менгеру, жанасу; в) матасу, менгеру, қабысу.
5. Есімді тіркесті тап:
 - а) үлкен үй; ә) тағы да келді; б) он шакты; в) онға жуық.
6. Атаулы сөйлемді тап:
 - а) Ұлт мәдениеті.
 - ә) Таң атпай тұрып, жұмысқа кетеді.
 - б) Алтын күз.
 - в) Онға жуық.
7. Тура толықтауышы бар сөйлемді тап:
 - а) Ұзақ оқиғаны ерінбей әңгімелеп отырмын.
 - ә) Көк көлігімен келген екен.
 - б) Осы айда түссе игі.
 - в) Қалың қар екен деп, қалың киініп келдік.

Ғалым болам десеңіз...

1. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002.
2. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016 ж.
3. *Л.Дүйсембекова*. Қазақ тілі: Ісқағаздарын жүргізу. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010 ж.

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ САЯСАТ ЖӘНЕ ЖАҢАНДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

8.1. ӘЛЕМДІК САЯСАТ

1-тапсырма. Ауызекі сөйлеу стилінде «Әлемдік саясат» тақырыбына қатысты шағын мәтін құраңдар.

А Мәтінді мұқият оқып, стилін анықтаңдар. Мәтінде көтерілген мәселені талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

Адамзаттың дамуы демографиялық дағдарыс, экологиялық қыспақ, азық-түлік тапшылығы сияқты дәстүрлі қауіптер мен қайшылықтарға қосарласқан жаңа қауіптерге душар болуда. Олар – ядролық қарулардың және басқа да жаппай қыру қаруларының бақылаусыз таралуы, халықаралық лаңкестік, түрлі індет¹ ауруларының жаңа түрлері, адамдарды құлдыққа сату, жасырын миграция, аштық, экстремизм т.б. қауіптер мен қайшылықтар. Әлемдегі бейбітшілік пен тыныштықтың сақталуына зардаптарын тигізетін осы қауіпкерлерден келетін шығындарды азайтуға бағытталған тиімді де күшті саясатты басқа мемлекеттермен үйлестіре отырып жүргізуге әлемнің әрбір мемлекеті мүдделі.

¹ *Індет* – жұқпалы аурудың қалың көпшілік арасына (белгілі бір жерге, елге) жаппай тарауы, эпидемия.

8-бөлім

Қазіргі әлемдік саясатқа қатынасатын негізгі акторлар¹: егеменді мемлекеттер, мемлекетаралық ұйымдар, халықаралық үкіметтік немесе үкіметтік емес ұйымдар. Сонымен қатар қазіргі халықаралық қатынастардың белсенді акторлары, яғни қатысушылары түрлі мемлекет блоктары (НАТО, ОДКБ, СЕАТО, СЕНТО, АНЗЮС), интеграциялық топтар (ЕО, ТМД), мемлекетаралық бірлестіктер (ШЫҰ, БРИКС) т.б. халықаралық ұйымдар өздерінің мақсаттары мен тәуелсіздіктерін сақтай отырып, әлемдік саясатқа қатысады және жаһандық мәселелердің шешілуіне атсалысады.

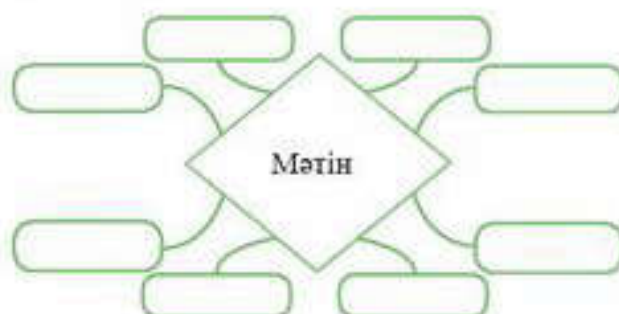
С.Борбасов

Ә Мәтінде кездесетін *демография, экология, экстремизм, миграция* сөздеріне анықтама беріңдер. Қысқарған ұйым атауларының мәнін ашыңдар.

Б Мәтін мазмұнының қандай пән немесе мамандықтармен байланысы бар? Кластер жасау арқылы көрсетіңдер.

В Қазыбек бидің сөзін тыңдап, онда айтылған негізгі идеялар туралы өз ойларыңды қарасөзбен жеткізіңдер (24-аудио).

Есте сақта!

Нүкте

Нүкте екі түрлі қызмет атқарады: 1) белгілі бір ойдың аяқталуына байланысты қойылады; 2) драмалық шығармаларда кейіпкер атынан кейін, қысқартылып алынған адам есімдері, кіші әріппен жазылған қысқартулардан кейін т.б.

2-тапсырма. Төмендегі сөйлемдердің тиісті жеріне нүкте қойып, көшіріп жазыңдар. Нүктенің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Тобықты ортасына Құнанбай айтты деген сөздердің, едәуір ойшыл адам айтарлық терең сөздердің мына сияқтысы бар: 1 Адамның қай мінезі өнері болса, сол мінезі айыбы болады 2 Кісі айыбын айтпақтан онай жоқ, өз айыбыңды өзің айтқаннан ауыр жоқ 3 Өткен істен онай жоқ 4 «Арымнан жаным садаға, жанымнан малым садаға» деген сияқты (М.Ә.) Күні-түні осылай мақтау-мадақтаудың өзара шайқасы өтіп жатты «Ей, балам, жыршылар сөз қуып, бірімен-бірі жарыса

¹ *Актор* – әлемдік саясатта болып жатқан үдерістерге ықпал ете алатын беделді қатысушы.

бастаса, жырдың да, сөздің де құны қашады. Ақырында олар жыршыдан жырдың жауына айналады (Ш.А.) Көзің ауырса, қолыңды тый. Ішін ауырса, аузыңды тый (мақал)

А Кестені толтырыңдар. Тыныс белгілерін дұрыс қоя отырып, сұраулы сөйлемді хабарлы сөйлемге айналдырыңдар.

Сұраулы сөйлем	Хабарлы сөйлем
Ендігі жылы 8-сыныпты қалай оқисың?	
Ат-шанаға бес-алты шақырым да сөз болып па?	
Сағай, атты сонша қынап керегі не еді?	
Қарғайып өлетініңді, одан кейін еш уақытта тірілмейтініңді ойлайсың ба?	
Жаңа артымыздан менің атымды атап біреу сонша айқайлады, сен емессің бе?	
Сөйтіп, ендігі жылы бірге оқимыз ба?	

Өзіңді тексер!

1. Пунктуация термині қай тілден алынған және қандай мағына береді?
2. Нүкте қандай жағдайда қойылады? Мысалмен түсіндіріңдер.
3. Көп нүкте қандай жағдайда қойылады? Мысалмен түсіндіріңдер.
4. Үтір қандай сөздер мен сөйлемдердің арасына қойылады? Мысалмен түсіндіріңдер.
5. Сұраулы сөйлем қалай жасалады? Мысалмен түсіндіріңдер.
6. Тыныс белгілерінің ойды жеткізудегі рөлі қандай? Мысалмен түсіндіріңдер.

Ғылыми стиль

Сөйлемде жиі қолданылатын синтаксистік категориялардың бір тобына оқшау сөздер (қаратпа сөздер, қыстырма сөздер мен қыстырма сөйлемдер, одағай сөздер және оқшау мәнде жұмсалған *иә*, *жоқ* сөздері) жатады. Аталған сөздердің кірістірілуімен мағынасы әртүрлі, құрылысы жағынан бір типтес күрделі сөйлем құрылымдары түзіледі. Мұндағы үтірлердің қойылуы оқшау сөздердің сөйлемдегі орын тәртібіне байланысты: оқшау сөз сөйлемнің алдында және соңында келсе, бір жағынан, сөйлем ортасында келсе, екі жағынан да үтірмен бөлінеді.

Тура желілі сөйлемнің бір компонентіне қатысты түсіндірмелі сөйлем (немесе дербес мәнді сөздер мен сөз тіркестері) бөлуші жақша арқылы ерекшеленеді.

«Қазақ пунктуациясының теориялық және практикалық мәселелері» кітабынан

3-тапсырма. «Ғылыми стиль» мәтінінде берілген тұжырымдарға сәйкес мысал құрастырып жарысыңдар.

А Мәтінді сызба арқылы сызып, бір-біріңе түсіндіріңдер.

Ә Қаратпа сөздер, қыстырма сөздер, қыстырма сөйлемдер, одағай сөздерді қолдана отырып, диалог құрастырыңдар. Көпшілік алдында сөйлеу әдебін сақтаңдар.

8.2. ӘЛЕМДІК САЯСАТ КАТЕГОРИЯЛАРЫ

1-тапсырма. Ұлы тұлғалардың «Саясат – адамдарды алдау арқылы басқару өнері» деген сөзі бар. Осы сөзбен «келісемін...», «келіспеймін...», «менің пікірімше...» деп жалғастырып, өз ойларыңды ортаға салыңдар.

А Мәтінді түсініп оқыңдар. Мәтіндегі негізгі ақпаратты ғаламдық мәселелермен байланыстырыңдар.

Қазіргі әлемдік саясаттың түрлі деңгейлері – макро, мега, микро деңгейлері өзара байланысып, біріне-бірі күшті ықпал жасап отырды. Ұлттық мемлекеттер шеңберінен тысқары жүргізілетін, әлемдік мәселелерді реттеуге немесе оларға ықпал етуді мақсат тұтатын саясат келесідей категориялардан тұрады.

1. *Сыртқы саясат* – мемлекеттің немесе жеке халықтың сыртқы саладағы қызметі. Бұл саясат мемлекеттің басқа мемлекеттермен байланыс жасау немесе жасамау деңгейін сипаттайды. Сыртқы саясат мемлекеттің өмір сүруіне қолайлы сыртқы жағдайларды жасауды көздейді. Әлемдік қауымдастықтан ұлттық мемлекеттің орнын табуына ықпал етеді.

2. *Халықаралық саясат* мемлекеттердің халықаралық аренада бірлескен қызметі болып табылады. Саясаттың бұл саласы мемлекеттерге ортақ мәселелерді бірлесіп, келісімдер арқылы шешу жолдарын көрсетеді. Халықаралық саясаттың елдер мен халықтар арасындағы өзара тәуелділік шешімін табу үшін халықаралық әріптестікті талап ететін мәселелердің көбеюіне байланысты маңызы арта түседі.

3. *Мемлекетаралық саясат* жекелеген мемлекеттердің арасындағы қатынастар жүйесін белгілейді. Бұл саясат мемлекет органдарының, қызметтерінің және өкілдерінің (Президент, парламент, үкімет, Сыртқы істер министрлігі, кеден т.б.) екі мемлекетке ортақ мәселелерін өзара келісіп шешулерінің жолдарын анықтайды.

4. *Ұлттық мемлекет үстіндегі саясат* жекелеген мемлекеттердің кейбір егеменді құқықтарын өз еріктерімен халықаралық ұйымдарға беруімен сипатталады. Мысалы, мұнай бағасын халықаралық нарықта реттеу құқығы.

5. *Мультиұлттық саясат* – бірнеше немесе одан көп мемлекеттен құралған біріккен саясат субъектілерінің халықаралық қатынастарға ықпал етуі (ЕҚЫҰ, ЕО, ШЫҰ, БРИКС). Бұл саясаттың субъектілері ұлттық мемлекеттер болып табылады.

6. *Трансұлттық саясат* – мемлекеттік емес саясат акторлары мен субъектілерінің (партиялар, кәсіподақтар, әлемдік діндердің ұйымдары, халықаралық үкіметтік емес ұйымдар, трансұлттық корпорациялар т.б.) халықаралық аренада қызмет етуі.

С.Борбасов

Ә Мәтіндегі үш сөйлемге синтаксистік талдау жасаңдар.

Б Мәтіндегі неологизм, термин сөздерді теріп жазып, мағынасына мән беріңдер.

Есте сақта!

Сұрау белгісі

Сұрау белгісі – сұраулы сөйлемнің соңына қойылатын таңба. Сұраулы сөйлем деп жауап алу мақсатында жүзеге асатын сөйлемді айтады. Сұраулы сөйлем екі түрлі жолмен жасалады: 1) грамматикалық белгілер арқылы; 2) интонация арқылы.

Сұрау белгісінің қойылатын орны			
Сұраулы сөйлемдерден кейін	Бірыңғай жеке сөздер не сөз тіркестері сұрау интонациясымен айтылғанда	Жауап қайтаруды тілейтін таза сұраулық мәні бар, амаңдасқанда айтылатын толық сөйлемдерден кейін	Сөйлемдегі бір сөздің мәні екіұшты болып, күмән тудырғанда жақшаға алынады
Бала бұл жағын білмейтін, шынында, балаға мұндайды біліп керегі не? (Ш.А.)	Шауып ала ма? Сотқа бере ме? Өлтіріп жібере ме? Өртеп жібере ме? Қайта не бірін, не бәрін істеуге елдің беті түзелді (Ж.А.).	– Е, Жаңбырбай, малжан аман ба? – деп Жылтыр ұшып түрегеліп, шұрқырай кетті (Ж.А.).	Мені білмейді деймісің (?)

2-тапсырма. «Үшбу хат» әдісі бойынша бір партада отырған екі оқушы бір-біріңе хат жазыңдар. Хат ішінде міндетті түрде пунктуацияға байланысты сұрақтар болуы тиіс. Мысалы, сұрау белгісі қандай жағдайларда қойылады? Интонация арқылы қойылған сұрау белгісіне мысал келтір.

А Мәтіндегі сөздердің тыныс белгілеріне назар аударып, сұраулы сөйлемдердің қалай жасалып тұрғанын түсіндіріңдер.

1. Уәде беру оңай болғанмен, сонау таудың ұшар басындағы құшак жетпес қарағайды қырқып, төменге жеткізу оңай ма?
2. Осының барлығы Оразқұлдың хайуандығынан, ақыр беретін дүниесі болған соң, тым болмаса бір ай бұрын кесіп, шамалы дегдітпей ме?
3. Жаман айтпай, жақсы жоқ, ертең өзі көз жұмса, маңында жанашыр ешкім қалмаса, бұл бейбақтың ¹ күні не болмақ?
4. Мына жұмысқа араласуға Оразқұл рұқсат бере ме, жоқ па? (Ш.А.)

¹ Бейбақ – байғұс, бейшара, мүсәпір.

Публицистикалық стиль

Ротокас тілі 11 әріптен тұрады. Бұл әлемдегі ең қысқа әліпби болып есептеледі. Ең ұзақ әліпби 72 әріптен құралған. Ол – кхмер тілі.

Қытай тілінде шамамен 50 мыңнан астам иероглиф бар. Газет-журналды еркін оқи алу үшін кемінде 2000-нан аса иероглиф білу керек.

Араб графикасына негізделген жазуды қазақ мәдениеті VIII ғасырдан бастап (ұйғыр жазуынан кейін) ХХ ғасырдың басына дейін қолданды. Оған дейін түркі жұрты руника жазуын пайдаланған еді.

Араб тілінің өзінде 34 дыбыс (28 дауыссыз, 6 дауысты) 28 әріппен таңбаланады. Әріптердің 22-сі төрт көріністе (сөз басы, сөз ортасы, сөз аяғы және жекеше түрде), 6-ауы екі көріністе жазылады.

Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесі араб жазуында 3 таңбамен берілді. Ол фонемалардың ашық, қысаң, дифтонг белгілеріне қарап топтастырылды: фатхамен <a>, <ә>, <e>; кесрамен <ы>, <i>, <e>; даммамен <o>, <ө>, <ұ>, <ү>.

1912 жылы А.Байтұрсынұлы араб әліпбиін қазақ жазуына ыңғайлады. Ахаңның әліпбиінде 28 дыбыс болды. Онымен қабілеті орташа бала хат тану үшін төрт апта жеткілікті болды.

1926 жылы 26 ақпан мен 5 наурыз аралығында Бакуде өткен түркітанушылардың съезінен кейін 6 наурызда қазақ жазуын латын графикасына көшіруді қолға алу тапсырылады.

Әліпбиде қазақ тілінің өзіне тән 9 дауыстысы мен 20 дауыссыз фонемасына әріп арналды. <қ>, <ғ>, <к>, <г> дыбыстарының жеке таңбасы болды. Ы <ы> таңбасы орыс әліпбиінен алынды, ъ <ъ>, џ <ж>, џ <ң> таңбалары болды және одағайларда ғана қолданылатын шығыс кірме сөздерінде жазылатын һ <һ> дыбысының әрпі бар. Ол әліпби А.Байтұрсынұлы әліпбиінің жай латын нұсқасы ғана болды.

Қ.Күдерінова

3-тапсырма. Қазақ халқының тарихында қолданыста болған жазулардың қайсысы ұлт үшін пайдалы болды? Өз ойларыңды білдіріңдер.

Көне түркі жазуы (руника)

Ескі түркіге ортақ араб жазуы

А.Байтұрсынұлы әліпбиі

Латын жазуы

Кирилл жазуы

А Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазіргі қазақ (кирилл) әліпбиінде неше таңба бар?
2. Түркі халықтарының арасында қай елдер латын графикасын пайдаланады?

3. Қазақ жазуы тарихында араб графикасына негізделген жазу қалай аталды?

4. Қазақ тілінің төл дыбыстары қанша?

Ә. Ғ.Қалиевтің лингвистикалық түсіндірме сөздігін пайдаланып, *графика, шрифт, әліпби, таңба* ұғымдарына тілдік анықтама беріңдер.

Ресми ісқағаздар стилі

ТҮЙІНДЕМЕ

Аты-жөні: _____

Туған жылы, күні, жері: 1974 жылы 4 сәуірде Талдықорған қаласында тудым.
Мекенжайы: Алматы қаласы, Н.Тілендиев көшесі, 21-үй.

Үй тел.: 241-00-43.

Мамандығы: заңгер, тарихшы.

Саласы: жоғары оқу орнының оқытушысы, мемлекеттік аппарат қызметкері.

Білімі мен қызмет жолы туралы мәлімет:

1991–1995 жж. – Ілияс Жансүгіров атындағы Талдықорған университетінде
Тарих және құқық факультетінің студенті.

1995–1997 жж. – Ілияс Жансүгіров атындағы университетте Тарих факульте-
тінің оқытушысы.

1997–2000 жж. – Қазақ мемлекеттік заң университетінің аспиранты.

Негізгі мәліметтер: Қазақстан тарихы, құқықтану мәселелерімен айналысып, зерттеу жұмыстарын жүргіздім. «Әлихан Бөкейханның саяси-құқықтық көзқарастары» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғадым. Республика, қала, жоғары оқу орындары ауқымында өткен конференцияларда баяндама жасадым. Жоғары оқу орнында жұмыс істеген тәжірибем бар. Қоғамдық жұмыстарға белсене араласамын.

Қосымша мәліметтер: ана тілім – қазақ тілі. Ағылшын және орыс тілдерін жетік білемін. Компьютермен жұмыс істей аламын. Туристік сапармен Түркия, Қытай, Корея мемлекеттерінде болдым. Жеңіл мәшине жүргізе аламын. Көпшілікпен жұмыс істегенді ұнатамын. Ұйымдастырушылық қабілетім бар. Тапсырған іске жауапкершілікпен қараймын.

Әуестіктері: театрға, спорт жарыстарына барғанды, кітап оқығанды ұнатамын.

Кепілдеме туралы мәлімет: Қазақ мемлекеттік заң университетінің Мемлекеттік құқық кафедрасының меңгерушісі берген кепілдеме қосымша беріліп отыр.

4 наурыз, 2000 жыл

қолы

аты-жөні

4-тапсырма. Қалай ойлайсындар, «түйіндеме» деген термин сәтті аударылған ба? Неге? Дәлелдеңдер.

А Түйіндеме үлгісін құрылымдық жағынан талдаңдар.

Ә Өз түйіндемелеріңді жазыңдар.

8.3. ХАН АБЫЛАЙДЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

1-тапсырма. Төмендегі кластерді толтырыңдар.

А Мәтінді түсініп оқыңдар. Абылай ханның ұстанған саясатына өз бағаларыңды беріңдер.

Қазақ елінің тарихында Абылайдың сыртқы саясаты ікемділігімен және ымырашылдығымен сипатталады. Оның Ресей мен Қытай сияқты күшті мемлекеттермен қатынастарының Орта Азия мемлекеттерімен қатынастарынан едәуір айырмашылығы болды. Отаршыл империялардың күш-қуатын өте жақсы ұғынған хан, бір жағынан, Ресей протекторатын ¹ танудан бас тартпай, екінші жағынан, өз иеліктерінде екі державаның да ықпалы күшеюіне жол бермей, олармен қатынастарда барынша ікемділік көрсетуге тырысты.

Абылай көреген саяси қайраткер бола отырып, калмақтармен аса ауыр соғыстардан қалжыраған елінің есін жиғызу үшін дипломатиялық жолдарды да тиімді пайдаланды. 1740 жылы тамызда Орта жүз ханы Әбілмәмбет 120 старшынмен бірге Орынборға келіп, орыс өкіметінің «қамқорына» кіруге келісімін білдірді. Сонымен бір мезгілде қазақ халқының тұтастығын сақтау мақсатында Цинь империясымен де қарым-қатынасын суытпады. Петербор мен Бейжіңге елшіліктер аттандырды (1757–1777 жж. Бейжіңге 10 елшілік жіберген). Ол Ресей мен Қытай империяларының өзара қайшылықтарын Қазақ хандығы мүддесіне пайдаланып отырды. 1745 жылы Қалдан Серен дүние салғаннан кейін, Жонғарияның билеуші топтарының тақ таласынан әлсіреп, бұрынғы әскери қуатынан айырыла бастауын және жонғар-қытай соғысын Шығыс Түркістанмен іргелес өңірдегі ойраттардың уақытша билігінде қалған қазақ жерлерін қайтаруға, елдің дербестігін толық қалпына келтіруге пайдалану үшін Абылай барынша

¹ Протекторат – бір мемлекет екінші мемлекеттің қорғауында болатын мемлекетаралық қарым-қатынас формасы.

күш салды. Абылай қазақ елінің тәуелсіздігіне нұқсан келтіретін жағдаяттармен аянбай күресіп, дербес сыртқы саясат ұстанып өтті.

Қ.Еңсенов

Ә Кім жылдам? Мәтіннен көсемше формасындағы етістіктерді теріп жазыңдар.

Б Абылай ханға алғысхат жазыңдар.

В Хан, ер, ел, бірлік туралы мақал-мәтелдерді тыңдап, мәнін түсіндіріңдер (25-аудио).

Есте сақта!

Леп белгісі

Леп белгісі – лепті сөйлемнен кейін қойылатын таңба. Лепті сөйлем деп адамның көңіл күйін, түрлі сезімін білдіретін сөйлемді айтамыз.

Леп белгісінің қойылатын орындары

Лепті сөйлемдерден кейін	Ұран, үндеу мәнді сөйлемдерден кейін	Одағай, қарапта сөз сөйлем басында келіп, көтеріңкі дауыспен айтылса	Бұйрық, тілек, өтініш мәнді бұйрықты сөйлемнен кейін	Ішінде сұраулы сөйлем жасайтын элементтері бар, бірақ ерекше бір сезіммен айтылған сөйлемдерден кейін	Ма, ме, ба, бе, па, пе шылаулары бар, сәлемдескенде айтылатын сөйлемдерден кейін
Шіркін, дәлосындай жігіт болып өсер ме еді! (Ш.А.)	Жасын бірлік, бейбітшілік!	Оны естігенде Бекболат: – Е, бәрекелді! Япыр-ай! Түгел түсіп пе? – дейді (Ж.А.).	Төлеген әнтек қипалақтап тұрып: – Кәне, жолдас-тар! Тамаққа жүріңдер! – деді. (Ж.А.)	Көзі тостағандай, терең тұңғыық қандай тамаша десеніңші! (Ш.А.)	Сәлеметсіз бе! – деді оған бейтаныс біреулер (Ш.А.).

2-тапсырма. Ойсергек. Өзіңді таны. Екі топқа бөлініп, бірінші топ өздеріңнің топтарыңа хабарлы сөйлемдермен сипаттама беріңдер. Екінші топ бірінші топтың сипаттамасына таңғалу, мақтау сөздерін пайдалана отырып, өз топтарыңа баға беріңдер. Ортаға спикерлер шығып жұмыстарын қорғайды. Мысалы: *Біздің тобымыз өте алғыр, білімді, жан-жақты. Ой, жарайсыңдар! Неткен ұйымшыл топ!*

А Көркем шығармалардан лепті сөйлемнің әр түріне үш мысалдан теріп, кестені толтырыңдар.

Лепті сөйлемдерден кейін	Ұран, үндеу мәнді сөйлемдерден кейін	Одағай, қарапта сөз сөйлем басында келіп, көтеріңкі дауыспен айтылса	Бұйрық, тілек, өтініш мәнді бұйрықты сөйлемнен кейін	Ішінде сұраулы сөйлем жасайтын элементтері бар, бірақ ерекше бір сезіммен айтылған сөйлемдерден кейін	Ма, ме, ба, бе, па, пе шылаулары бар, сәлемдескенде айтылатын сөйлемдерден кейін

Ә Қ.Мырза Әлі туындыларынан лепті сөйлемі бар шумақтарды өз беттеріңмен іздеп табыңдар. Леп белгісінің не себепті қойылғанын анықтаңдар.

Ғылыми стиль

Айқындауыш – қазіргі қазақтың әдеби тілінде жиі қолданылатын анықтауыштың ерекше бір түрі. Айқындауыш – өзінің анықтайтын сөзімен тең грамматикалық байланыста тұратын сөйлемнің шартты мүшесі. Айқындауыш анықталатын сөздің жетегінде кейде қосарланып, кейде оңашаланып айтылып, өзінің алдындағы сөздің мазмұнын ашып, дәлдеп, анықтап тұрады. Сөз табы жағынан өзін айқындайтын сөзге орайлас жасалып, тұлға жағынан өзінің алдындағы анықталатын сөзбен түрлес болады да, мазмұн жағынан алдындағы жалпы ұғымның біреуін дәлелдеп көрсетіп тұрады.

«Қазақ грамматикасы» кітабынан

3-тапсырма. Айқындауыштың түрлерін естеріңе түсіріп, дәлел ретінде мысалдар келтіріңдер.

A Өз білімдеріңе сүйеніп, анықтауыш пен айқындауыштың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын атаңдар.

Ә «Ғылыми стиль» мәтініне сілтеме жасай отырып, «Айқындауыш мүше» деген терминге өз беттеріңше анықтама беріп көріңдер.

8.4. ЖАҒАНДАНУ: ПАЙДАСЫ МЕН ЗИЯНЫ

1-тапсырма. Екі топқа бөлініп, тақырыпқа байланысты пікірталас ұйымдастырыңдар (5 мин.).

A Мәтінді түсініп оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Тақырып бойынша қосымша мәліметтер келтіріңдер.

Жаһанданудың жағымды нәтижелеріне мыналар жатады: неғұрлым жылдамырақ экономикалық даму, өмір деңгейінің жоғарылауы, техникалық жаңалықтар мен басқару дағдыларын жеделдетіп енгізу және тарату, жекетұлғалар үшін де, ел үшін де жана экономикалық мүмкіндіктер туғызу. Жаһандану тұңғыш рет біртұтас ақпараттық кеңістік арқылы әлемдік экономиканың барлық құрамдас бөлігін – өндірісті, ғылымды, қаржыларды, тұтынуды – біріктіруде. Олардың қазіргі өзара тәуелділігі соншалықты, ұлттық және аймақтық нарықтардың әлемдік нарықтан кез келген окшаулануы ұлтты немесе аймақты құлдырауға ұшыратады. Жаһандану кері айналмас сипатқа не болып, экономикалық дамудың шартына айналуда.

Жаһандану үрдістері әртүрлі әлеуметтік және экономикалық даму деңгейіндегі дамушы елдерге және халықтарға алуан түрлі әсер етеді. Дамушы елдерге жаһандану дамуға жаңа мүмкіндіктер жасайды. Сонымен қатар осы елдер үшін аса үлкен қиындықтар да туғызады. Мысалы, дамыған елдермен салыстырғанда, дамушы елдердің артта қалу деңгейі күн санап арта түседі. Ғаламдық нарықтық экономикаға

ену үшін дамушы елдерден өз әлеуметтік-экономикалық құрылымын түбегейлі өзгертіп, барынша күш-жігер салуын талап етеді.

Жаһандық мемлекеттік жүйе – қазіргі мемлекеттердің әлемдік жүйесі. Бүгінгі таңда ұлт әлемнің қоғамдық ұйымдасуының негізгі бірлігі болып табылады, ал ұлттық мемлекет – оның саяси ұйымдасуының негізгі өлшемі. Бұл екі бірлік те – қоғамдық және саяси – бір-біріне сәйкес келеді, ал бұл олардың мәнін, маңыздылығын, шынайылығын және олардың бірінсіз-бірінің күні жоқ екендігін білдіреді. Бұл ереже ұлт пен ұлттық мемлекетке легитимділік¹ көзі мәртебесін береді. Билікке қол жеткізу және оны ұстап тұру үшін саясаткерлер мен оны қолдаушылар ұлт мүддесі үшін қызмет етуі керек. Ал мұндай қызмет тек бір ұлт қана өмір сүретін ұлттық мемлекет аясында ғана жүзеге асырылуы мүмкін.

Саяси түсіндірме сөздіктен

Ә Мәтінде кездесетін кірме сөздерге фонетикалық талдау жасаңдар.

Б Мәтін бойынша сұрақтар құрастырып, сынып ішінде өзара сұхбат жүргізіңдер.

В М.Шахановтың «Өркениеттің адасуы» атты романынан «Компьютербасты жарты адамдар» үзіндісін тыңдаңдар (26-аудио). Жаһандану туралы өз пікірлеріңді білдіріп, дәлелді эссе жазыңдар.

Есте сақта!

Көп нүкте

Көп нүкте – белгілі бір себептермен ойдың аяқталмай қалғандығын немесе асығып-аптығып сөйлеуге байланысты айтылмақ ойдың толық айтылмағандығын білдіру үшін қойылатын тыныс белгісі.

Көп нүктенің қойылатын орны	Мысалы
Алынған дәйексөздің арасынан сөйлем не сөздер қалдырылған жағдайда	Қ.Өмірәлиев бір мақаласында: «Әдеби тіл – поэзия тілі» десе, тағы бірде оны одан да анығырақ айтамын деп «Әдеби тіл дегеніміз – әдебиеттің өзі», – дейді, енді бірде «Әдеби тіл... – өнер сөздің өзі», – деп пайымдайды (М.Б.).
Жазушы айтып келе жатқан оқиғаның жалғасын сөзбай тоқтатқан жағдайда	Кім біледі, бұл түнгі жортуылдар әлі қаншаға созылар еді, егер де мына бір жағдай болмаса... (Ш.А.)
Айтып келе жатқан ойға кенеттен тосын не алшақ жатқан нәрсе қосылып кетсе, оның алдынан қойылады	Сол жылы қызылшадан көп өнім алдық... Жарықтық балажан еді ғой.
Сөйлеушінің белгілі бір себептермен (ентігу, тұтығу, асып-сасу т.б.) сөздерін бөліп айтқанда	Ж-ж-жоқ... өзім барам... А... с... с... қар, – деді Ботагөз талықсыған дауыспен (С.М.).

¹ Легитимділік – қандай да бір құқықтың немесе өкілеттіктің заңдылығын мойындау, қуаттау, заңды деп тану және оның заңдылығын растайтын құжаттар.

8-бөлім

2-тапсырма. Сөйлемдердегі көп нүктенің қойылу себебін түсіндіріңдер.

1. Қайырып берген зеренді де алмай, ұршық ұстаған қолы тізесіне түсіп, отырып қалды... (Ә.Н.)
2. Тек бір-ақ рет Шораға деген сезіміне шек келтірді, бірақ оған көбінесе Танабай кінәлі еді... (Ш.А.)
3. Құлыным, Қайырлым... қайда жоғалып кеттің... – деп әлсіз ғана шыққан дауыс естіледі (Ғ.М.).
4. Гүлсары сонда таныс соқпақ жолға түсіп, сонау өзен сыртындағы жайлауға тартып бара жатады... (Ш.А.)
5. Бағзы бір замандарда барымтаны осылай алып қашып, жаралы батырларды жау қолына түсірмей, қауіп-қатерден осылай қаумалап алып шыққан болар-ау... (Ш.А.)

А Көп нүктеге қатысты кестенің әр бағанын екі мысалдан толтырыңдар.

Қойылатын орны	Мысалы
Алынған дәйексөздің арасынан сөйлем не сөздер қалшырылған жағдайда	
Жазушы айтып келе жатқан оқиғаның жалғасын сөзбай тоқтатқан жағдайда	
Айтып келе жатқан ойға кенеттен тосын не алшақ жатқан нәрсе қосылып кетсе, оның алдынан қойылады	
Сөйлеушінің белгілі бір себептермен (енгізу, тұтығу, асып-сасу т.б.) сөздерін бөліп айтқанда	

Публицистикалық стиль

Дүниежүзінде халық та, соған орай тіл де көп.

1980 жылы Герман Федеративтік Республикасында жарияланған мағлұматтарға қарағанда, 5661 тіл бар екен.

Қазір дүниежүзінде 2796 түрлі тіл қолданылады. Қолданатын жан саны 50 миллионнан асатын тіл – 13. Егер бұл тілдерді қолданатын жан санының аз-көптігіне қарай тізсек, реті мынадай болады: қытай тілі, хинди тілі, ағылшын тілі, испан тілі, итальян тілі және т.б. Бұл тілдер 65 мемлекетте мемлекеттік тіл ретінде қолданылады.

Дүниежүзінде ресми тіл саны – 6: қытай тілі, ағылшын тілі, орыс тілі, испан тілі, француз тілі, араб тілі.

3-тапсырма. Мәтіндегі сандарды сөйлетіңдер.

А Қажетті клишелер¹ мен лексикалық құралдарды² қолданып, «Қазақ тілін дүниежүзінің ресми тілі қатарына қалай қосса болады?» деген тақырыпта өз ойларыңды дәлелдеп эссе (дискуссивті) жазыңдар.

¹ *Клише* – коммуникативтік жағдаятқа сай, дайын, тұрақты қалыптасқан, қысқарып қолданылған сөздер мен сөз тіркестері.

² *Лексикалық құралдар* – лексикалық бірліктер.

Ә Шет тілдерінің қайсысын үйренгің келеді? Неге?

Б Кім көп табады? Тіл туралы мақал-мәтелдер келтіріп, мәнін ашыңдар.

8.5. БҮКІЛӘЛЕМДІК ЖАҒАҢДАҢУ

1-тапсырма. 5 минуттық эссені толықтырыңдар.

Түсінік .

Меніңше, жаһандану ... білдіреді.

Жаһандану үрдістерін білу қажетті мәселеге айналды, себебі ...

Жаһандық мәселелер ретінде ... есептеймін.

Жаһандық мәселелер ... басты әсер етеді.

Қазақстанға әсері .

Әлемдік жаһандану Қазақстанға келесі жолдармен, яғни ... әсер етті (өткен шақ).

Әлемдік жаһандану Қазақстанға келесі жолдармен, яғни ... әсер етуде (осы шақ).

Әлемдік жаһандану Қазақстанға келесі жолдармен, яғни ... әсер етеді (келер шақ).

А Оқылым стратегияларын жүйелі қолданып, мәтінді оқыңдар. Тезистік жоспар құрыңдар.

Бүкіләлемдік мәселелер:

- *әлеуметтік-саяси сипаттағы мәселелер* : ядролық соғыстың өртің өшіріп, қарулану үдерісін ауыздықтау, мемлекетаралық, ұлттаралық және аймақтық шиеленістерді бейбіт жолмен шешу, халықтар арасында өзара сенім мен сыйласым дәстүрін орнықтырып, қауіпсіздік жүйесін нығайту, ақпараттық ағымдарды игілікті пайдалану;

- *әлеуметтік-экономикалық сипаттағы мәселелер* : артта қалуды, кедейшілікті жою, энергетикалық, шикізаттық, ішіп-жемдік, демографиялық дағдарыстарды реттеп, олардан шығу жолдарын бірлесіп іздеу;

- *әлеуметтік-экологиялық мәселелер* : қоршаған ортаны, табиғатты күтімге алып, ұқыпты пайдалану;

- *адам мәселесі* : әлеуметтік, экономикалық, саяси құқықтар мен бостандықтарға өміршеңдік сипат беру, надандықтың жолын кесіп, рухани дамуға жол ашу, қасіретті аурулармен тізе қосып күресу.

Бүгінгі таңда дүниенің өзара жауласқан, антагонистік ¹ саяси - экономикалық екі жүйеге бөлінуі ыдырады. Екіпөлүсті текетірес көппөлүсті қарым - қатынасқа негізделген адамзат қоғамының қауымдастығына ығысып орын берді. Әлемдік маңызы бар саяси

¹ *Антагонизм* – бәсекелестік, бақталастық, қарсыластық.

8-бөлім

мәселелерді шешуге барлық мемлекет өз үлестерін қосатын болды. Жер шарының бір түкпірінде бой көрсеткен шпеленіс болса, оған бүкіл дүниежүзі елең етіп, жауапкершілікпен қарайтын болды. Бұл ретте халықаралық ұйымдардың, әсіресе Біріккен Ұлттар Ұйымы мен арнаулы мекемелерінің (ЮНЕСКО, МАГАТЭ т.б.) аткарып отырған игілікті әрі ықпалды іс-әрекеттерін ерекше атаған жөн.

«Саясаттану» оқу-әдістемелік кешенінен

Ә Мәтінде берілген мәселелердің қайсысы біздің ел үшін ең маңызды? Өз ойларыңды ортаға салыңдар.

Б Термин сөздерді тауып, мағынасын түсіндіріңдер.

В Мәтін бойынша негізгі ақпаратты іріктей отырып, түртіп жазу арқылы постер қорғаңдар.

Есте сақта!

Тыныс белгілерінің қабаттасуы

Кей кезде сөйлемнің айтылу ерекшелігіне қарай тыныс белгілері қабаттаса қойылады.

Тыныс белгілерінің қабаттаса қойылуы				
Сұраулы сөйлем лептік интонациямен айтылғанда, сұрақ басым болса, сұрау белгісі бұрын, көңіл күй екпіні басым болса, леп белгісі бұрын қойылады.	Сұраулы не лепті сөйлемдегі ой аяқталмаған жағдайда сұрау не леп белгісі, сосын көп нүкте қойылады.	Жалғаулықсыз қарсылықты салалас құрмалас құрамындағы жай сөйлемдер арасына үтір, сызықша қойылады.	Төл сөз бен автор сөзі арасына сызықша үтірмен, леп белгісімен қабаттаса келеді, сондай-ақ тырнақша мен үтір, көп нүкте, сұрау, леп белгілері қабаттаса қойылуы мүмкін.	Драмалық шығармаларда ремаркалар келсе, ол жақшаға алынып, жақшаның ішіне не сыртына нүкте қойылады.
Шіркін, сол есіктің ар жағындағы дүние қандай екен?! (Ш.А.)	Мүмкін, сонда бала осы бұзаумен бірге мектепке барар ма еді, қайтер еді?.. (Ш.А.)	Сөз бергенге ерме, – бөз бергенге ер (мақал).	Қалқам-ау, саған не болды? – деді баланы тоқтатып.	Сазамбай (ұшып түрегеліп). Кім, кім, не дейді? (Ж.А.)

2-тапсырма. Берілген сөйлемдердегі тыныс белгілерінің қабаттаса қойылу себептерін түсіндіріңдер.

1. Анау Есембайдың жырасын білесің ғой!.. Ұры жатады.. – деді. (М.Ә.)
2. – Көз алдында сайрап жатқан жолдан адасып қара басты ма?! (С.Мұр.)
3. Адам көңілі ғажайып үндерге, ғажайып сырларға тұнып

тұрған нәзік перне сияқты емес пе?! (С.Ш.) 4. Қызык, неге ешкім сүймейді екен? Қай жігіттен кем?.. (С.М.) 5. Құдайдың құдіретімен дәрі-дәрмектің шипасы деген, міне, осы!.. (Ш.А.) 6. Апыр-ау, сағына күткен сол ертен кашан келер екен десенші!? (С.Ш.)

А Көркем шығармадан қабаттаса қойылған тыныс белгілерінің әр түріне үш мысалдан теріп, кестені толтырыңдар.

Тыныс белгілерінің қабаттаса қойылуы	Мысалы
Сұраулы сөйлем лептік интонациямен айтылғанда	
Сұраулы не лепті сөйлемдегі ой аяқталмаған жағдайда	
Жалғаулықсыз қарсылықты құрмалас сөйлемде	
Төл сөз бен автор сөзі арасында	
Ремаркамен келген драмалық шығармаларда	

Ә Ойсергек. Мадақтау. Екі топқа бөлініп, әр топ бір минут ішінде қарсы топ пен оның мүшелеріне мақтау сөздерден құралған бес сөйлемнен жазыңдар. Сөйлем ішінде міндетті түрде қабаттаса қойылған тыныс белгілері болуы тиіс.

Керек дерек!

Тыныс белгілерін меңгеру

Тыныс белгілерін жете меңгеру үшін, біріншіден, қандай грамматикалық заңдылықтарға байланысты қандай тыныс белгілерінің қойылатындығын және соған байланысты ережелерді, екіншіден, қандай тыныс белгілерінің мағынаға байланысты қойылатындығын, үшіншіден, қандай тыныс белгілерінің интонацияға ғана негізделетінін білу қажет.

«Қазақ пунктуациясының теориялық және практикалық мәселелері» оқу-әдістемелік кешенінен

3-тапсырма. Төмендегі диаграмма бойынша мысалдар келтіріңдер.

8.6. ӘЛЕМДІК САЯСАТТЫҢ КӨШБАСШЫЛАРЫ

1-тапсырма. Мына мемлекеттердің президенттерін білесіңдер ме?

Ресей	Қазақстан	Беларусь
Тәжікстан	Өзбекстан	Қырғызстан
Түркия	Түрікменстан	Моңғолия

А Мәтінді оқыңдар. Мәселені талдап, негізгі ойды анықтаңдар.

Әлемдік саясат жаһандық тәртіптерді реттеуші ерекше саясат түрі болып табылады. Әлемдік саясат принциптерінің жалпылық сипаты бар. Бірақ оларды орындауға әрбір мемлекет міндетті емес. Халықаралық нормалар мен құқықтарын белгілейтін құжаттарға қол қойған мемлекеттер ғана өз міндеттерін әлемдік қауымдастық алдында орындап отыруға міндеттеме алады.

Әлемдік саясаттың күнделікті мақсаты – әлемдік тәртіпте бейбітшілікті, тұрақтылықты, демократияны сақтау. Сонымен қатар оның көздегені – әлемдік саясатқа қатысушы субъектілердің барлығының мүдделері тоғысатын халықаралық орта жасау. Мүдделердің ортақтығы, адамзатты сақтауға деген зәрулік көптеген мемлекеттердің жалпы-адамзаттық мүдделердің басымдылығын мойындауына әкеліп отыр.

Сонымен қатар әлемдік саясатты тартыстардан, әрбір елдің өздеріне тән геосаяси күрестерінен, түрлі бәсекелестіктер мен мүдделер қайшылығынан тысқары алып қарастыруға болмайды. Әлемдік саясатта АҚШ, Қытай, ЕО, Ресей сияқты алпауыт¹ мемлекеттердің үстемдігі байқалады. XX ғасырдың 50–90-жылдары, мысалы, әлемдік саясатта екі басым полюс АҚШ пен Кеңес Одағы болды. Кеңес Одағы күйрегеннен кейінгі XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басы бірполюсті әлемдік саясат болды. Ол АҚШ-тың басым болуымен сипатталады. Ал 2005–2010 жылдардан бастап әлемдік саясатта көпполюсті қатынастар басым болуда. Әлемдік қатынастарды айқындаушы күштер қатарына жоғарыда аталған мемлекеттермен қоса Үндістан, Жапония, Бразилия сияқты жылдам дамушы елдер ықпалы арта түсуде. Әлемдегі өзгерістер – үздіксіз үдеріс. Онда ұдайы жаңа, табиғаты күрделі құбылыстар пайда болуы – заңдылық. Әлемдік саясат субъектілері осы әлемдік өзгерістерді, мәселелерді, қайшылықтарды танып білуге және оларды шешу ісіне немесе қауіптерді азайту шараларына әлем мемлекеттерін жұмылдырып отыруға міндетті.

С.Борбасов

Ә Мәтін мазмұнымен *келісемін, келіспеймін, толықтыру енгізгім* келеді деген 3 тармақтың бірін таңдап, 3 сөйлеммен өз ойларыңды білдіріңдер.

¹ *Алпауыт* – саяси және экономикалық билікке ықпалы бар, қолында ірі капитал шоғырланған.

- Б** Берілген мәтінге жоспар құрыңдар.
- В** Мемлекет атауларын теріп жазып, фонетикалық талдау жасаңдар.

Есте сақта!

Үтір

Үтір – ең көп қойылатын тыныс белгі. Ол бірыңғай мүшелердің арасына, қаратпа, қыстырма, оңашаланған айқындауыш сөздер мен құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдердің аражігіне қойылады. Үтірді қойғанда, тыныс белгілерін қолданудың үш принципін толық есте ұстау керек.

Үтірдің қойылатын орындары				
Бірыңғай сөйлем мүшелерінің арасына	Қаратпа, одағай сөздерден кейін	Қыстырма сөздерден кейін	Оңашаланған айқындауыштардан кейін	Құрмаластағы жай сөйлемдердің аражігіне
Екі арада күрес, сайыс, жамбы ату, теңге ілу сияқты ойындар жүріп жатты (Ш.А.).	Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат (Абай).	Мүмкін, онда момын шал дәл мұндай көрінгеннің айдауында жүрмес еді (Ш.А.).	Қонақүйде, дөңгелек үстел үстінде, қызғылт, күңгірт сәулесі бар тас шам жанып тұр (М.Ә.).	Сонша жерден әдейі жаяу келген соң, сол астықтан азырақ жырмалап берейін (Ж.А.).

2-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқып, үтірдің және қабаттаса қолданған тыныс белгілерінің қойылуына назар аударыңдар. Ережесін түсіндіріңдер.

Қазынам бар,
 Біреуге берсем бе екен?!
 Өкпелейді -ау бермесем,
 Берсем, бөтен.
 Бар байлықты қойныма тығып алып,
 Әлде мына құмдардай өлсем бе екен!?

Қазынам бар.
 Біреуге қисам ба екен!?
 Ренжиді-ау қисам,
 Қисам, бөтен.
 Әлде мына даладай бар байлықты
 Бір өзім иемденіп, жисам ба екен?!
 Қазынам бар.
 Тәуекел, сатсам ба екен?!
 Өзіндікін өзгеге сатсаң, бөтен.
 Әлде мына таулардай бүркеніп ап,
 Бүк түсіп, теріс қарап жатсам ба екен?..

М.Мақатаев

А Мәтінді тиісті тыныс белгілерін қойып жазыңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себептерін түсіндіріңдер.

8-бөлім

Өстіп отырғанымызда желе жортып Нұғыманның келе қалғаны
 – Ал балалар хал қалай
 – Түске дейін жақсы істедік Өне аралап тексеріп көріңіз Ал енді істеуден бас тартып отырмыз деді Әжібек
 – Иә не боп қалды Себебі не
 – Себебі біріншіден мен ашпын
 – Неге
 – Байдалы маған көже бергізбеді Екіншіден көженің ішінде түйірдей де ет жоқ
 – Қалайша Сендердің тамақтарыңа деп қойдың бір санын бергізіп ем ғой.
 – Сенбесеңіз сұраңыз мыналардан
 Біз тұс-тұстан
 – Рас рас
 – Көженің ішінде түйірдей де ет жоқ дедік шуылдап
 – Жарайды оны мен өзім анықтаймын Әжібек кәне сен менің артыма мінгес Ал сендер балалар жұмысқа кірісе беріңдер
 Әжібек бастықтың артына көзді ашып-жұмғанша мінгесіп те алды Әл-гіндегі мұнаюдың жылаудың ізі де қалған жоқ жүзінде жайраң қағады
 – Дабай жұмысқа кірісіңдер деп бұйырып қойды бізге
 Айналасы бірер сағаттың ішінде қайтып оралды Әжібек
 – Көжеге де тойдым Байдалыны да орнынан түсіртетін болдым деді масайрап – Біздің тамаққа деп берілген етті өзі жеп қойған екен Бастық әлгінде бүкіл пішеншілердің алдында маскаралап желкесінен шығарды Бүгін нен бастап біргәдірліктен босатам деді өзін

С.Мұратбеков

Ә Ойсергек. Өздеріңнің есімдеріңнің бастапқы әріптерінен сөйлем құраңдар. Сөйлем ішінде міндетті түрде үтір болуы тиіс. Екінші оқушы үтірдің қойылу себебін анықтайды.

Публицистикалық стиль

Жалпы адамның ойлау қабілеті сол ұлттың тілі арқылы ғана алғашқы мүшелде, яғни 13 жасқа дейін қалыптасады. Жас баланың бойындағы ген арқылы тұқым қуалап келе жатқан ойлау жүйесін сол негізде ана тілі арқылы әрі қарай жалғастырса, ол баланың ойлау қабілеті тез жетіледі. Ал енді ойлау жүйесі әлі қалыптаса қоймаған жас балаға өзінің бойында бар ген арқылы келе жатқан ойлау жүйесіне сәйкес келмейтін тілді оқытса, ол баланың бұрыннан тұқымында келе жатқан ойлау жүйесі бұзылып, жаңа тілге негізделген жаңа ойлау жүйесі пайда бола бастайды. Сондықтан да А.Байтұрсынұлының «Бала, ең алдымен, өз ана тілінде ойлауы, сөйлеуі, білім алуы шарт», «әр бала өзінің ана тілінде 4-сыныпқа дейін оқуы керек, содан кейін барып басқа тілдерді оқуына болады» деп қадап тұрып айтып кеткенін барлық уақытта да естен шығармаған абзал.

Д.Ысқақұлы

3-тапсырма. Мәтіндегі «Әр бала өзінің ана тілінде 4-сыныпқа дейін оқуы керек, содан кейін барып басқа тілдерді оқуына болады» деген пікір бойынша ой өрбітіп, болжам жасаңдар.

A 13 жасқа қатысты тағы қандай мәлімет білесіңдер?

Ә Өткен сабақтардағы Алаш қайраткерлерінің айтқан сөздерінің арасынан мәтін мазмұнымен сәйкес келетіндерін тауып, талқылаңдар.

Ресми ісқағаздар стилі

Алматы қаласы №21 жалпы орта білім беретін мектептің 10 «А» сынып оқушысы

МІНЕЗДЕМЕ

_____ 1990 жылы 15 ақпанда туған. 1996 жылдан бастап №21 жалпы орта білім беретін мектепте оқиды. Оқу барысында өзін жақсы жағынан көрсете алады. Сабақты «4» пен «5»-ке оқиды. Математика пәнінен қалалық олимпиадаға, оқушылар арасында өтетін ғылыми конференцияларға қатысып, жүлделі орындарға ие болды. Өзінің терең білімін, ғылыми-зерттеу жұмысқа деген қабілетін көрсете алды.

_____ мектептің тәрбиелік іс-шараларына үнемі қатысады, сонымен қатар өз сыныбының старостасы. Жергілікті баспасөз басылымдарына шыққан мақалалары бар.

Мінезі ашық, іскер, ұйымдастырушылық қабілеті жоғары. Өз жұмысына, сабаққа ынталы, адамдармен тез тіл табыса білетін _____ мұғалімдер мен сыныптастарының арасында сыйлы және олардың зор ықыласына бөленген.

17.12.2006 ж.

Мектеп директоры

_____ қолы

_____ аты-жөні

мөр

Сынып жетекшісі

_____ қолы

_____ аты-жөні

4-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мінездеме не үшін беріледі?
2. Мінездеме құрылымына қандай мәліметтер кіреді?

A Бір-біріңе сынып жетекшісі атынан мінездеме жазыңдар.

8.7. ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

1-тапсырма. Кім жылдам? Мына кестені толтырыңдар.

Ішкі саясатқа не жатады ?	Сыртқы саясатқа не жатады ?

А Мәтінді оқып, ондағы мәліметтерді өз сөздеріңмен баяндаңдар.

Қазақстанның сыртқы саясатының басты бағыттарының бірі Ресеймен қарым-қатынас болып табылады. Бұл мемлекетпен біздің ел көп жылдар бойы тығыз қарым-қатынаста болып келеді. Өзара бөлісіп жатқан мемлекеттік шегара ұзындығының өзі 7 591 шақырымға созылып жатыр. Мемлекетаралық достастық екі ел президенттерінің және екі ел халқының өзара тығыз байланысы арқасында дамып отыр. Қазақстан мен Ресей арасында отын-энергетикалық кешен, көлік және коммуникация, әскери-техникалық және қорғаныс өнеркәсібі салалары бойынша байланыс орныққан. Қазақстан-Ресей қарым-қатынасының біртұтас спектрі көптеген екіжақты құжаттар және келісімдермен реттелуде. Екіжақты қарым-қатынаспен қоса екі бірдей мемлекет аймақтағы әскери-саяси және экономикалық сипаттағы көптеген аймақтық ұйымдар шеңберінде өзара белсенді әрекеттесуде. Олар: Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, Еуразиялық Экономикалық Қауымдастығы, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы және Ұжымдық қауіпсіздік туралы келісім ұйымдары. 2012 жылы Қазақстан мен Ресей өзара дипломатиялық қарым-қатынас құрғанының 20 жылдығын атап өтті.

Біздің мемлекетіміздің тағы да бір көршілес елмен қарым-қатынасы серпінді даму үстінде. Бұл – Қытай Халық Республикасы. Жыл сайын екі ел арасындағы тауар айналымы өсіп, экономика, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық салаларында көптеген ірі жобалар жүзеге асырылып отыр.

Қазақстан . Ұлттық энциклопедиясынан

Ә «Кубизм» әдісі арқылы мәтінге байланысты сұрақтар құрастырыңдар.

Кім... ?

Неге... ?

Қанша... ?

Қашан... ?

Қалай... ?

Не... ?

Б «Егер мен саясаткер болсам...» деген сөйлемді өз сөздеріңмен аяқтап, ойларыңды 5 сөйлеммен түйіндеңдер.

В Кім тапқыр? *Саясат* сөзінен шығатын сөздерді жазыңдар. Бір рет кездескен әріпті екі рет алуға болмайды.

2-тапсырма. Сұраулы, хабарлы сөйлемдерді лепті сөйлемге айналдырындар.

1. Бұғы ана бауырына басып жылытпаса, ертелі-кеш сүтін беріп асырамаса, бұлардың күні не болар еді? (Ш.А.) 2. Жадағай шананың өн бойын алып тенкіп жатқан бір алаша бидайды қалай көтермек? (С.Ш.) 3. – Басқалар әзір шатасқан жоқ па? – деді Есілбай баласына (F.Мус.). 4. Бейсенбі, Әбділдә Жігітектің малды, әлді ауылдарынан атқамінер атаулыны жинап алып ақылдасты (М.Ә.). 5. Қар басқан кең дала қыбырсыз, ұзақ жота үнсіз де момын тыныштықта (М.Ә.). 6. Ал ендеше істің артына, аяқталуына ғана қараса, сол Базаралының әрекеті ел көпшілігін өкіндірер іс болған жоқ па? (М.Ә.)

А «Тыныс белгілері – шығарма ажары» тақырыбына ғылыми мақала жазындар.

Ә Т кестесі арқылы тыныс белгісі дұрыс не бұрыс қойылған сөйлемдерді бөліп көрсетіндер.

Дұрыс		Бұрыс
	1. Артқы тракторлардың жарығынан жұрт енді ғана шамалады, әр трактордың артында кішігірім үйдей боп, ұбақ-шұбақ, сүйретілген бірдемелер келеді (С.М.). 2. Құмның ыси бастауынан қашып, аң біткен Бетпақтың даласына қарай өтіп кетсе керек, таңертеннен бері не бір қарақұйрық, не бір кнiк кездеспеді (С.Мұр.). 3. Құнанбай күзеуден ерте қайтып, кеткен соң, өзге елдің бәрі де дағдыдан тыс күземді ерте алып көшіп еді (М.Ә.). 4. Құрымбайдың оқуға кетуі шын болса, ол өз ісін ойламаған жерден істеген екен (Б.М.). 5. Әрқайсысы ашылған кітаптың аумағындай, алты кнықтан майлы себелеп, қыс күнінің шуағы төгілді де, артынан-ақ бұлт бүркене ме, бозамықтанып сейіліп кетеді (С.С.).	

3-тапсырма. Тест тапсырмаларын орындаңдар.

1. *Тобықты ішіне ең алғаш келген арба осы Зеренің, Құнанбайдың кәрі шешесінің, көк арбасы десе де болады* деген сөйлемдегі үтірдің қойылу себебі:

- а) қаратпа сөз;
- б) одағай;
- в) оңашаланған айқындауыш;
- г) бірынғай мүше.

2. *Орыс халқының бай мәдени мұрасының бір саласы – оның тамаша мақалдары, мәтелдері – қазақ халқына аудармалар арқылы таныс болып, халық игілігіне айналып келді* деген сөйлемдегі сызықшаның қойылу себебі:

- а) қаратпа сөз;
- б) одағай;
- в) оңашаланған айқындауыш;
- г) бірынғай мүше.

8-бөлім

3. Белгілі бір себептермен ойдың аяқталмай қалғандығын немесе сол ойдың ар жағында айтылмай қалған тағы бір ойдың бар екендігін, не болмаса асығып-аптығып сөйлеуге байланысты айтылмақ пікірдің толық айтылмағандығын білдіру үшін қойылатын тыныс белгі:

а) көп нүкте;	в) тыныс белгі қойылмайды;
ә) нүктелі үтір;	г) үтір.
б) сызықша;	

4. Бірыңғай мүшелердің алдынан жалпылауыш немесе жалпылауыш мәнді сөздер келсе, жалпылауыш сөздерден кейін қандай тыныс белгісі қойылады?

а) көп нүкте;	в) нүкте;
ә) сұрау белгісі;	г) үтір.
б) кос нүкте;	

5. Баяндап отырған мәселеге автордың көзқарасын, өзіндік пікірін, сезімін аңғарту үшін қолданатын сөздер:

а) қаратпа сөз;	в) онашаланған айқындауыш;
ә) қыстырма;	г) бірыңғай мүше.
б) одағай;	

6. Сөйлем мағынасын айқындауға қатысы бар, бірақ өзге мүшелерімен грамматикалық байланысқа түспейтін сөз:

а) қаратпа сөз;	в) онашаланған айқындауыш;
ә) қыстырма;	г) бірыңғай мүше.
б) одағай;	

7. Жауап күту мақсатымен айтылған сөйлем:

а) сұраулы;	в) хабарлы;
ә) бұйрықты;	г) дұрыс жауабы жоқ.
б) лепті;	

8. Сөйлемнің бірыңғай мүшелерін жинақтау, оның мәнін ашып тұжырымдау мақсатындағы сөздер:

а) бірыңғай мүшелер;	в) айқындауыштар;
ә) жалпылауыш сөздер;	г) дұрыс жауабы жоқ.
б) окшау сөздер;	

9. Біреудің ойлаған ойын, пікірін, топшылауын білдіретін сөздер мен сөйлемдер:

а) автор сөзі;	в) окшау сөз;
ә) төлеу сөз;	г) диалог.
б) төл сөз;	

10. «Пәлі-ай Мақұл-ақ Ал ендеше мен нені айттым !?» деген сөйлемде қойылатын тыныс белгісі:

а) көп нүкте;	в) нүкте;
ә) сұрау белгісі;	г) үтір.
б) леп белгісі;	

Өзіңді тексер!

1. Осы тарауда өткен тыныс белгілерін атаңдар.
2. Көп нүктенің қойылатын орындарын естеріңе түсіріп, мысал келтіріңдер.
3. Қаратпа, одағай сөздерден кейін келетін үтірге мысал келтіріңдер.
4. Тыныс белгілерінің қабаттаса қойылу себебін түсіндіріңдер.
5. Айқындауыштарға қатысты тыныс белгілерін атаңдар. Мысал келтіріңдер.
6. *Саясат* сөзін ашатын мақал-мәтелдер тауып айтыңдар.
7. Жаһандану дегенді қалай түсінесіңдер?
8. «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл» деген ойды 3 сөйлеммен пайымдаңдар.
9. Түйіндеме деген не?
10. Егер саясаткер болсаң, қоғамның қай саласына баса көңіл бөлер едің?

Ғалым болам десеңіз...

1. *Р.Сыздық*. Қазақ тілінің анықтағышы. Елорда, 2000.
2. Қазақ тілінің орфографиясы мен пунктуациясы. Оқу құралы/ Қ.С.Ерғалиев. Павлодар: ПМПИ, 2014.
3. *Л.Дүйсембекова*. Қазақ тілі: Ісқағаздарын жүргізу. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010.
4. Қазақ тілі. Ресми қарым-қатынас тілі. Ісқағаздар тілі. Алматы: Рауан, 2000.

СӨЗ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ШЕШЕНДІК ӨНЕР

9.1. ШЕШЕНДІК ӨНЕР ТАРИХЫ

1-тапсырма. «Галереяға шолу» әдісімен суреттерді таныстырыңдар.

А Мәтінді оқып, ондағы негізгі ойды анықтаңдар.

Шешендік сөздер – ғасырдан-ғасырға ұласып, халық игілігіне жарап келе жатқан ұлттық мұрамыздың бірі. Қысқа да нұсқа, бейнелі, мағынасы терең, шымыр, қисынға құрылған бұл сөздер тыңдаушының көңілінен шығып, оны сөзсіз иландырады.

Шешендік өнерге ерте замандардан-ақ үлкен мән берілген. Ежелгі Грекияда, Римде шешендік өнерді «риторика»¹ деген атпен жеке пән ретінде оқыған. Дүниежүзіне әйгілі ерте заман шешендері Протагор, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан сияқты өз заманының мемлекет қайраткерлері, ел аузына қараған ойшылдары болған. «Риторика» ғылымы өнердің падишасы ретінде ерекше бағаланған. М.В.Ломоносовтың 1748 жылы басылып шыққан «Шешендікке қысқаша басшылық» атты еңбегі бұл өнердің Ресейде дамып, қалыптасуына түрткі болды.

Қазақтың шешендік сөз тарихы Майқы би мен Аяз билерден басталып (XII–XIII ғғ.), Жиренше шешен, Асанқайғы (XIV–XV ғғ.) есімдерімен қатысты қалыптасып, өркендей түсті. Шалғез, Бұқар (XV–XVIII ғғ.), Шортанбай, Дулат, Мұрат, Төле, Қаздауысты Қазыбек, Әйтекелерге жалғасты. Шешендік өнердің кенінен дамып биіктеген кезеңі – XV–XVIII ғасырлар. Бұл кез қазақ халқының жонғар, калмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, тәуелсіздігін қорғау жолындағы күрес жылдары еді.

¹ *Риторика* – шешендік өнер туралы ғылым.

Шешендік сөздердің алғашқы үлгілерін халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз-әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан ұшыратамыз. Осы сөз өнерінің кең қанат жайып, орнығып дамуында тапқырлық пен шешендіктің тамаша нұсқалары – жыраулар толғаулары, айтыста р мен мақал-мәтелдердің орны ерекше.

А.Қайытбаева

Ә Мәтіннің қандай үлгіде жазылғанын анықтаңдар (баяндау, суреттеу, пайымдау).

Б Алғашқы азатжолдағы етістіктерді қалау рай формасына алмастырып оқыңдар.

В Билердің сөзін тыңдаңдар. Ұнаған үшеуін жатқа айтып, мәнін түсіндіріңдер (27-аудио).

Есте сақта!

Нүктелі үтір

Нүктелі үтір – құрмалас сөйлемнің құрамындағы жай сөйлемдердің арасына қойылатын тыныс белгі. Онда сөйлемнің құрылысы мен мағынасы негізге алынады.

Нүктелі үтірдің қойылатын орындары	
Баяндауыштары тұлғалас сөйлемдер бірін-бірі толықтырып тұратын болса	Кісіге біліміне қарай болыстық қылады; татымсызға қылған болыстық өзі адамды бұзады (Абай).
Баяндауыштары тұлғалас, мағыналары теңдес, санамаланған сөйлемдер жалпылауыш мәнді сөйлемнің мағынасын ашып тұрса	Жаңағы әңгімеден соң Әсия реңі өзгеше; жүзінен шуақ есіп, мойнынан ғаламат бір ауыр жүк түскендей сергек, жеңілденгені сезіледі; үлкен кісіге ғана тән биязылық, ұстамдылық та мұнар шалған жанарынан аңдалады (М.Сүнд.).
Мазмұны әуендес болып келетін бірыңғай сөйлемдерден кейін	Ақыл менен білімнен Әбден үміт үзіппін; Айла менен амалды Меруерттей тізіппін; Жалмауыздай жалаңдап, Ар, ұяттан күсіппін ¹ (Абай).
Баяндауыштары тұлғалас, мағыналары жағынан жақын, өзара теңдес келетін құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдер арасында	Марқакөлдің суын ішіп, отын жеген сарықарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт сорғалап, сүт емес-ау, құт сорғалап, көнек-көнек лықылдайды; қара саба еміздіктеп, қою, салқын, сары қымыз, быжылдаған дәрі қымыз шара-шара шыпылдайды (Ж.А.).
Рет-ретімен әріптер не цифрлар арқылы санамаланып айтылатын сөйлем не сөздерден кейін	Ертегілер іштей бірнеше жанрға бөлінеді: 1) қиял-ғажайып ертегілер; 2) хайуанаттар туралы ертегілер; 3) шыншыл ертегілер (М.Ә.).

¹ Күсу – кету. Ар, ұяттан кетіппін.

9-бөлім

2-тапсырма. Сөйлемдердегі нүктелі үтірдің қойылу мәнін түсіндіріп, көшіріп жазыңдар.

Аншылық құру, бәйгеге ат апарып қосу; палуан апарып күрестіру; қаршыға, лашын салғызу; жүйрік ат пен мықты жігіт сақтап, ұры түсіру; қасқыр соққызу; акын, әнші, күйшіні сақтап, өнерді қызықтау сияқтының барлығын да өзі де көрді, бала-інілеріне де толық көрсетті (М.Ә.). Қатар қонған екі ауыл, кейде үш ауылдың үлкендері қонаққа шақырысып, ана жақта келелі кеңес құрылып жатса, мына жақта суға барған қатындар құдық басында шұркырасып, ымы-жымы ынғайласып, ыдыс-аяқтар араласа бастар еді; жастар жағы бәрінен бұрын жол тауып, күнде-күнде күн батқанын асыға күтер еді де, қалай қас қарайды, солай ауыл сыртындағы жазғы таң сары белден ағарып атқанша ақсүйек ойнап, алтыбақан теуіп, ән шырқап, ұлы түрсіл салар еді (Ә.Н.).

А Сөйлемдерді қажетті тыныс белгілерін қойып, көшіріп жазыңдар. Қойылу себебін анықтап, ережесін еске түсіріңдер.

1. Дауыс жер астынан шыққандай селк етіп зәресі зәндемге кетті жығылып барып оянды (Ж.А.). 2. Ұзын сапты ақ балтасын жарқылдатып құлаштай соғып құлатылған қарағайларды бұтарлайды да жатады үнемі сөзбен де ісі жоқ әкем сияқты үндемейтін бір пенде (С.Ш.). 3. Өздерінің сиырларын суарам ғой деп барып еді Қартқожаның ол ойы болмады ауылдың сиыры қаптап кетті (Ж.А.). 4. Ін үстіне мүйіз тұяқтар тасырлап дүбірлеп келді айқай-дабыр молайды (М.Ә.). 5. Күнікей күліп отырып томсарып қалады томсарып отырып күліп жібереді біресе апасымен шартпа-шұрт келіп қалады біресе жайдарымсып апасының мойнынан құшақтайды бір сағаттың ішінде күзгі күндей қырық құбылады (Ж.А.).

Ә Пунктуация сөзін негізге ала отырып, сөзжұмбақ құрастырыңдар.

П	У	Н	К	Т	У	А	Ц	И	Я
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Керек дерек!

Көркем әдебиет стилі

Әдеби тілдің кемелденіп, даму, жетілу үдерісінде көркем әдебиет стилінің орны айрықша. Көркем әдебиет стилінде айтылатын ой мен сезім әртүрлі образдар арқылы беріледі. Жазушы, сөйлеуші оқырманға ойын жай баяндай салмай, әсерлі, көркем көріністер, бейнелер арқылы әсер етеді. Сондықтан тілдің эстетикалық қызметі басты рөл атқарады, бұл – өзге стильдерден көркем стильдің өзіндік даралық ерекшелігін көрсетеді.

«Қазақ тілі стилистикасының негіздері» кітабынан

3-тапсырма. Көркем әдебиет стилінің өзге стильдерден айырмасын бір сөйлемге сыйдырып айтыңдар.

Көркем әдебиет стилі

Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде ғибратлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер бір кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер.

Абайдың отыз бірінші қарасөзі

4-тапсырма. Көпшілік алдында сөйлеу әдебін сақтай отырып, Абай бабамыз айтқан ой кеселдерін толықтырып, бүгінгі заманмен байланыстыра баяндаңдар.

A Мәтіндегі сызықшалардың қойылу себептерін түсіндіріңдер.

9.2. ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

1-тапсырма. Екі топқа бөлініп, мына қанатты сөздердің авторларын тауып жарысыңдар.

Атадан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі.
Өзіне келер ұятын
Өзі біліп тұрса игі.
Жаудан бұққан немені
Ортасынан қуса игі!

Бір бала бар –
Атаға жете туады.
Бір бала бар –
Атадан өте туады.
Бір бала бар –
Кері кете туады!

Өткен күн, кеше – тарих,
Келер күн, ертең – сыр,
Ал бүгінгі күн – үлкен сый.

Қай істің болсын өнуіне үш шарт бар: ең әуелі – ниет керек; одан соң – күш керек; одан соң – тәртіп керек.

А Мәтінді оқындар. Әр азатжолға атау беріп, ондағы ақпараттың орналасуына көңіл аударындар.

Шешендік сөздер нұсқаларын академик В.В.Радлов (XIX ғ.) зерттеп жинаған болатын. Ол: «Қазақтар ... мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Ойын дәл, айқын ұғындырады. Ауызекі сөйлеп отырғанның өзінде сөйлеген сөздер ұйқаспен, ырғақпен келетіндігі соншалық, бейне бір өлең екен деп таңғаласын», – деп көрсете отырып, әсіресе қазақ тілінің тазалығы мен табиғилығын дұрыс аңғарып, қазақтардың сөзге тапқырлығы мен шешендігі өзіне ерекше әсер еткенін жазған.

Сондай-ақ қазақтың шешендік, тапқырлық, нақыл сөздерін жинап жариялағандардың бірі – Ыбырай Алтынсарин. Ол халық даналығының жасөспірімдерді тапқырлыққа, өткірлікке, адамгершілікке баулитын тәрбие құралы екенін жете танып, өз еңбектеріне орнымен енгізіп, пайдалана білді.

Шешендік сөздерді алғаш зерттеушілердің бірі – М.Әуезов. «Қазақ әдебиеті тарихы» еңбегінде «Билер айтысы» деген арнаулы тақырыппен шешендік сөздердің кейбір түрлеріне мысалдар келтіреді. Ауыз әдебиетінде алатын орны мен халықтық сипатына дәлелді ғылыми тұжырымдама береді.

Ауыз әдебиеті мұраларын зерттеп, жинап, ерекше еңбек сіңірген ғалым-лингвист А.Байтұрсынұлы шешендік өнерді жеке алып қарастырып, құнды пікірлер білдірді. Шешен сөз, көсемсөз, дарынды сөз деп үш топқа бөліп, әрқайсысын қолданыс орнына қарай (саясатқа қатысты, сотта сөйлеу, қошемет сөздер, ғалымдардың ғылыми тақырыптағы сөзі, діни уағыз сөздер) іштей тағы беске бөліп, әрқайсысына қысқаша түсініктер, тың анықтамалар берген.

Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр логикаға құрылады. Халық макалдарында «Таяк еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Қылыш жарасы бітеді, тіл жарасы бітпейді», «Аталы сөзге арсыз ғана тоқтамайды» деп сөзді айтушыға да, оған құлақ қоюшыға да биік талап қойған. Демек, шешеннің ең негізгі құралы – сөз. Ол тыңдаушының жүрегіне жетіп, ерекше сезімге бөлеген.

О.Жиренишин

Ә Құрмалас сөйлемдерді тауып, сызба арқылы пунктуациясын түсіндіріндер.

Б Кешенді фонетикалық талдау жасаңдар.

Шешендік сөз

Тапқырлық

Нақыл сөз

В 4 топқа бөлініп, берілген сөздердің мағынасын өз сөздеріңмен түсіндіріңдер.

Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді .

Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ .

Қылыш жарасы бітеді, тіл жарасы бітпейді .

Аталы сөзге арсыз ғана тоқтамайды .

Г Мәтінді тыңдап, «Сөздің күдіреті» деген тақырыпта әңгіме жазыңдар (28-аудио).

Есте сақта!

Жақша

Мағынаға негізделіп қойылатын тыныс белгілерінің бірі – жақша. Жақша ішіндегі және сыртындағы сөздер өзара грамматикалық байланысқа түспейді. Жақшаға алынатын сөздер сөйлем ішіндегі бір ойды не жеке бір сөзді түсіндіреді, автордың белгілі бір нәрсе жайында көзқарасын білдіреді.

Жақша қойылатын орындар	
Сөйлемдегі белгілі бір сөздің мағынасын, негізгі ойды айқындап, қосымша түсінік беру үшін қолданылатын қыстырма мәнді сөздер	Таңбалар – жеке ұғымдардың (тілдік жағынан қарағанда жеке сөздердің, тіркес оралымдардың) шартты белгілері ғана (С.И.).
Үзінді, мысал, нақыл сөздің шығу дерегін, кімнен алынғанын көрсететін түсініктер	Қазақ тілі – әрі бай, әрі көркем тіл (М.Ә.).
Драмалық шығармалардағы ремаркалар (автор түсіндірмелері)	<i>Ынтықбай.</i> Шәрба ағам арбасын жекті ме екен? Тысқа шығып келші. (Кетеді.) (Ж.А.)
Мәтіндегі кей сөздің мәні екіұшты, күмәнді болып келсе, сол сөзден кейін қойылатын сұрау, леп белгісі	Еңбек – кеме, матрос – мен кемеде, Оны сүймек – сыбаға пешенеме (!?) (Қ.Шаңғ.)
Белгілі сөздерді түсіндіруде оның аудармасы, синонимі, екінші бір тілдегі баламасы	1900 жылдың желтоқсанында шетелдік «Искра» («Ұшқын») газетінің бірінші нөмірі шықты.

2-тапсырма. Сөйлемдерді тиісті жеріне жақша қойып көшіріп жазыңдар. Жақшаның қойылу ережесін түсіндіріңдер.

1. Мектептегі баладан басқа мектеп бағдарламасынан тысқары жолмен кара халықты оқыту, қырға шығатын мұғалімдердің қыр

9-бөлім

халқымен жақындасып, қалаған ігілік жұмыстарын жұрт құлағына тез сіңіруіне үлкен себеп болатын нәрсе – қара халықты оқыту үшін мұғалімдердің жоғары курстағы оқитын сабақтары: 1 халыққа қысқаша лекция, сөйлеудің жөні, жақсы кітаптар, газет-журналдар оқып, түсіндірудің жөні; 2 ел арасында кітапхана ашудың жөні; 3 театр жасаудың жөні һәм басқалар болу керек (МӘ.). 2. Салжігіттен Темірбекті ол Салжігіт дейтін еді неге қалдым? Несі – Әбіл әйелге бұлайша еркек атын коюды бірінші естуім дейтін жесір әйел (С.М.). 3. Бірақ мені мен Раушанның Рауза деп бірге оқитын жолдас-тары атап кеткен көрінеді оқысында үлкен айырма бар екенін сезгендеймін (М.И.).

А Биопозма. Өздерің туралы сұрақтарға жауап беріңдер. Жауаптарыңның ішінде жақшамен берілген сөйлемдер болуы тиіс. Әрқайсысың өз жауаптарыңды оқып, жақшаның қойылу себепін түсіндіріңдер.

1. Есімім.
2. Мен қандаймын (өзінді сипаттайтын үш сын есім келтір)?
3. Сүйікті іс-әрекеттерім (хобби).
4. Неден қорқамын, сескенемін (қорқыныш пен қауіптерің)?
5. Өмірлік қағидам (кредо).

Ә Блиц ойыны. Шындық детекторы. Үш оқушы тақырыпқа байланысты, яғни жақшаның қойылу ережесіне он мысал даярлаңдар. Он мысалдың біреуі қате, яғни ережеге сай емес жазылған болуы керек. Қалған оқушылар қате берілген мысалды табуы тиіс.

Б Көркем шығармадан үш мысалдан тауып, кестені толтырыңдар.

Сөйлемдегі белгілі бір сөздің мағынасын, негізгі ойды айқындап, қосымша түсінік беру үшін қолданылатын қыстырма мәнді сөздер	Үзінді, мысал, нақыл сөздің шығу дерегін, кімнен алынғанын көрсететін түсінік	Драмалық шығармалардағы автор түсіндірмелері

Керек дерек!

Көркем әдебиет стилінің қалыптасуы

Көркем әдебиет стилі – тарихи тұрғыдан ерте қалыптасқан стильдің бір түрі. Оның пайда болуына ықпал еткен негізгі арналары: XV–XIX ғасырлар аралығындағы **ақын-жыраулар поэзиясы, фольклор тіліне тән өлең-жырлар, лирикалық эпостар тілі, халықтың сөйлеу тілі, Абай, Ыбырайдан басталған жаңа көркем әдебиет тілі.** Көркем әдебиет стиліне проза, поэзия, драматургия салаларында жазылған көркем шығармалар жатады.

«Қазақ тілі стилистикасының негіздері» кітабынан

3-тапсырма. Көркем әдебиет стилінің қалыптасуына негіз болған шығарма түрлері (қарамен берілген) туралы кеңірек баяндаңдар.

Көркем әдебиет стилі

Ұлы іс Отанға деген сүйіспеншіліктен, халыққа деген құрметтен, осы екеуі үшін еткен еңбек пен ерліктен туады.

Жастарымыз отаншыл болсын. Отаншылдық – әр адамға керекті ең ұлы қасиет. Ал отаншылдық өз үйінен басталады. Кімде-кім ата-анасын ардақтаса, бірге туған бауырларымен тату болса, өзінің өскен ауыл, қаласын, туған ұлтын сыйлап, қадірлесе, сол адам отаншыл болады. Өйткені өз әке-шешесін ардақтамаған – өзгенің ата-анасын құрметтемейді. Өз ауылының тасын сыйламаған – өзге ауылдың тауын қадірлемейді. Өз ұлтын жақсы көрмеген – өзге ұлттарды ұнатпайды. Мұны ұлтшылдықпен шатастырмау керек. Екеуі аспан мен жердей.

Намыс – азаматтың алтын туы. Әке-шешесін сыйлаған балада намыс болады. Ер жігіттің елі – ата-анасы. Отаны – өз үйі. Елді, жерді, Отанды сүйетініңді сөзбен емес, іспен дәлелде. Ата-анасын сыйлаған шәкірт, студент сабағын да жақсы оқиды, тәртібін де дұрыс ұстайды, шаруақор, адал, әділ болып өседі. Іс деген – осы. Патриотизм осыдан басталады.

Б.Момышұлы

4-тапсырма. Мәтіннен диаграммадағы үтірге сәйкес келетін сөйлемдерді ажыратып жазыңдар.

А Мәтіндегі үтірлердің қойылу себептерін түсіндіріңдер.

Ә Мәтіннен жалпы халыққа түсінікті болмауы мүмкін сөздерді тауып, түсіндірме беріңдер.

Ресми ісқағаздар стилі**ХАТТАМА**

Есік қаласы № _____

5.05.2010 ж.

Есік қаласындағы Қ.Сәтбаев атындағы орта мектептің 11-сынып оқушыларының жиналысы

Төрағасы _____

аты-жөні

Хатшысы _____

аты-жөні

Қатысқаны – 28 оқушы (қатысқан, қатыспағандардың тізімі қоса беріледі)

Күн тәртібінде:

1.

2.

1. Тыңдалды:

Сынып жетекшісі _____ (-ның/-нің, -дың/-дің,

аты-жөні

-тың/-тің) күн тәртібіндегі мәселелер бойынша жасаған баяндамасы тыңдалды. Баяндаманың мәтіні қоса тіркеледі.

(Егер қаралатын мәселелер бойынша жеке-жеке адамдар баяндама жасаса, сөйлесе, онда әрқайсысы жеке жазылады).

Сөйлегендер:

(Сөздің қысқаша мазмұны түсіріледі).

1. _____

сөйлеушінің аты-жөні

2.

3.

Қабылданған қаулы

1 – 1

1 – 2 мақұлдансын

2. Тыңдалды:

Сөйлегендер

Қаулы

Төрағасы _____

қолы

аты-жөні

Хатшысы _____

қолы

аты-жөні

5-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Хаттаманың құрылымына қандай мәліметтер кіреді?
2. Хаттаманың күн тәртібінде не жазылады?

А Бәрің бірігіп сынып ішінде «Адам еңбегімен қадірлі» тақырыбына өткен тәрбие сағатына хаттама жобасын жазыңдар.

9.3. ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ ПӘН РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

1-тапсырма. Блиц-сауалнама сұрақтарына жауап беріңдер.

1. Би деген кім?
2. Қазақтың үш биі? Олардың басқа билерден айырмашылығы қандай?
3. Шешендік сөздер дегеніміз не?
4. Қазақ тарихында билердің рөлі қандай болған?
5. Билер соты дегенді қалай түсінесіңдер?
6. Билерге тән басты қасиеттер қандай?
7. «Тура биле туған жоқ, туғанды биле иман жоқ» деген қанатты сөзді қалай түсінесіңдер?

А Мәтінді оқып, мәліметтер мен пікірлерді өздеріңе белгілі мәліметтермен толықтырыңдар. Логикалық және стильдік түзетулер енгізіңдер.

Шешендік өнерге тән көптеген элемент сонау Цицерон заманынан бастап күні бүгінге дейін қалыптасу үстінде. Шешен адам үшін сөзге шебер болу жеткіліксіз. Қандай да болмасын шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, бейнелі сөзге, тапқыр логикаға құрылады.

Шешендік өнердің зерттеліп, ғылыми жүйеленуі ерте замандардан басталған. Мәселен, көне Грек, Рим дәуірінде бұл өнердің жеке пән ретінде оқытылып, теориялық тұрғыдан зерттеле бастағанын көреміз. Шешеннің сөйлеу барысындағы нандыру амалдарын қарастыра отырып, Аристотель өзінің «Риторика» еңбегін үш бөлімнен түзеді. Бірінші бөлімде шешеннің тындаушыларын тындауға мәжбүр ететін принциптері сараланады. Екінші бөлімде шешеннің тындаушы сеніміне кіріп, мақсатқа жетуі үшін қажетті жекебас қасиеттері мен ерекшеліктері сипатталады. Үшінші бөлімде Аристотель шешендік өнердің техникалық жақтарын, сөйлеу үдерісінде пайдаланатын ойды жарыққа шығарудың амалдарын, сөйлеу мәтіндерінің құрылысын қарастырады. Ол сөйлеудің алғы сөз, әңгіме, дәлелдеме, қорытынды секілді төрт түрлі бөлшегін бөліп көрсетіп, әрқайсысының нандыруға, сендіруге қажетті маңызын жан-жақты негіздейді.

Шешендік өнер көне Римде үлкен күшке ие болды. Цицеронның мәлімдеуінше, Римде сөз күдіретіне ие болған адамға Тәңіріндей табынған. Олар «адамды данққа бөлейтін екі қасиетті өнер бар: бірі – қолбасылық, екіншісі – шешендік» деп білген. Рим мемлекеттік істерді халық жиындарында, сенатта, сотта ерікті әрбір азаматтың сөйлеу мүмкіндігіне ие болатындай жағдайда қараған. Сондықтан Римде әрбір азаматтың шешен сөйлеудің қыр-сырына қанығып өсуі мемлекеттің істеріне араласу талабынан туындаған. Республикалық Рим

9-бөлім

үшін қоғамдық қарқынды өмір, сөз бостандығы шешендік өнердің кеңінен өрістеуіне жол ашты.

«Ұлттық шешендік өнер ғылымының тарихы, әлбетте, «Шығыстың Аристотелі» атанған отырарлық оқымысты Әбу Насыр әл-Фарабиден басталады. Ол «Риторика» атты күрделі трактатында ғылыми-теориялық топшылауларын алдымен кәдімгі тәжірибелік іс-мақсаттан, қолдану аясынан туындатады», – деп жазады шешендік өнер қақында жүйелі еңбек жазған ғалым С.Негімов.

Қазақ қоғамында шешендік өнердің, билердің рөлін пайымдау мақсатымен жазылған XIX ғасыр шеніндегі Ш.Уәлиханов еңбектерін атап өткен орынды. Ш.Уәлиханов «Сот реформасы жайындағы жазбалар» дейтін еңбегінде аталмыш өнер аясының билік-кесім айтылатын дау-дамайда туындайтынын дұрыс пайымдай келе, бұл өнердің бүтіндей бір елдің билік жүйесін атқарып тұрған заңдық күші бар көшпелі өмірге мейлінше лайықталған қасиетті өнер екендігін айтады.

С.Жиренов

Ә Берілген мәтінге жоспар құрыңдар.

Б Мәтінде жиі қайталанған сөздерді тауып, жиі қайталану себебін түсіндіріңдер.

В Шешендік сөзді тыңдап, шешеннің сөзіндегі салыстыру құралдарын көрсетіңдер (29-аудио).

Есте сақта!

Қос нүкте

Қос нүкте – сөйлемнің синтаксистік ерекшеліктері мен мағынасына байланысты қойылатын тыныс белгі.

Қос нүктенің қойылатын орындары	
Бірыңғай мүшелердің алдынан келген жалпылауыш не жалпылауыш мәнді сөзден кейін	Осындай сырт ажарында дағдылы тірлік белгісі жоқ, суық қабақ жабырқау ауылға үш салт атты келді. Бұлар: Абай, Ербол, Дәрмен (М.Ә.).
Жалғаулықсыз салаласқан жай сөйлемдердің алдыңғысының мағынасы соңғы жай сөйлемдер арқылы айқындалса	Өзге қостар да тұрса керек: далада шүлдірлескен сөздер молайып, жақындай бастады (Ж.А.).
Төл сөздің алдынан келген автор сөзінен кейін	Ақбала бір кітапты қолына ұстап тұрып: – Ей, мынада Каутский де бар ғой, – деді (Ж.А.).
Әрі қарай санамалап кететін бірыңғай сөздердің сөйлемдердің алдынан келетін жалпылауыш мәнді сөйлемнен кейін	Тәуелді қалыпта екі рет бар: 1) анайылық рет; 2) сыпайылық рет (А.Б.).
Бірыңғай мүшелерден бұрын келген мысалы, атап айтқанда деген қыстырма сөздерден кейін	Шартты рай дегеніміз – істің істелуіне шарт көрсететін сөздің түрі. Мысалы: Берсең – аларсың ексең – орарсың (А.Б.).

2-тапсырма. Сөйлемдерді тиісті жеріне қос нүкте қойып көшіріп жазыңдар.

1. Сол болашақ жайнаң қағып көз алдында тұрды қайғысыз өмір, бала-шаға қамы, шаруашылықтың көп күйбені, үй тұрғызып баспана салу, не керек, тіршілік ету керек. 2. Колхоз кассасында ақша атаулы болмайды өткізілген астық та, сүт те, ет те шығынның есебіне кетеді. 3. Бірақ алда әлі екі кара қатарласып жанұшырып барады бірі кара көк, бірі жирен. 4. Шылбыр ауланың төбесіндегі белағашка байланғандықтан, жата алмайды басы төмен салбырай берсе-ақ ауыздық езуін жыртып кете жаздайды. 5. Қазір қорыққан жоқ оттың жылуы мен түтініне сүйсініп жатыр (Ш.А.).

А Менің арманым. Өздеріңнің армандарыңды бес сөйлемге сыйдырып жазыңдар. Сөйлем ішінде ережеге сай етіп қойылған қос нүкте болуы тиіс.

Ә Көркем шығармадан үш мысал тауып, кестені ережеге сай толтырыңдар.

Жалпылауыш сөздерден кейін, бірыңғай мүшелердің алдынан қойылған қос нүкте	Бірінші жай сөйлемнің мазмұны екіншісінде анықталып, ашылып берілген түсіндірмелі салалас аралығындағы қос нүкте	Жалғаулықсыз себеп-салдар мәнді сөйлемнен кейін қойылатын қос нүкте

Б Қос нүкте қойылған шумақтары бар өлеңдер тауып, себебін түсіндіріңдер.

Керек дерек!

Көркем әдебиет стилінің ерекшеліктері

Көркем әдебиет стилінің өзіне тән ерекшеліктері бар. Соның ең бастысы – тіл байлығы, сөздік құрамының молдығы. Авторлық баяндаудың құрылымына, кейіпкерлердің іс-әрекет, болмысына қарай тілдің бар байлығы қолданылады: **кәсіби, диалект сөздер, этнографизмдер, қарапайым сөздер мен жаргондар, сирек қолданылатын сөздер, тарихи, көнерген сөздер, окказионализмдер** т.б.

М.Қанабекова

3-тапсырма. Қарамен берілген лингвистикалық терминдерге түсініктеме беріңдер.

Көркем әдебиет стилі

Әйтеке бидің сөздері

1. Атаң қазақ атты түсіне қарап таниды, ерді ісіне қарап таниды.
2. Атасы бас имеген жерге тізе бүккен ерді ер емес, ез деп біледі.
3. Ел ағасы ақымақ болса, елін жау түгіл жолаушы тонар.
4. «Құс жаманы ұясына саңғиды» демекші, ондай ерлер ел басқарса, өз елін жаумен бірге тонаудан шімірікпейді.

9-бөлім

5. Ақыл мен мінез – бірге туған егіз. Ақыл – тамыр, мінез – жапырақ, жаман мінез – Жаратқанның ақылсызға берген жазасы.

6. Жақсы адамның серігі – ақыл, қанағат, әдеп, төзім, сабыр, үміт, татулық, бірлік.

7. Ер жігітке төзім – тірек; сабыр – қамал; ақыл – әл-қуат; ар – абырой; қазына, қанағат – асыл тас; бата – мұра; әдеп – сән; жалған сөз – дерт; ақиқат – ем; үміт – көңіл азығы.

8. Төле би мен Қазыбек би Әйтекеден: «Жігіттің жақсысы қандай болады?» – деп сұрапты. Әйтеке: «Дұрыс сөзге тоқтай білген, басқаны сөзіне тоқтата білген», – деп жауап беріпті.

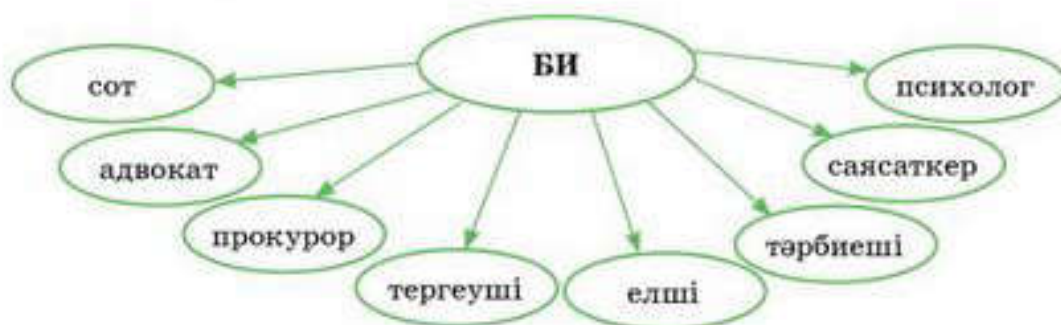

4-тапсырма. Мәтіндегі негізгі ойды бір сөйлемге сыйдырып жазыңдар.

9.4. ТУРА БІЛЕР

1-тапсырма. Ортақ қасиеттері қандай?

А Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Мәліметтер мен пікірлерді өңдеп, толықтырыңдар.

Би – халықтың көкейіндегісін айтқан, ойын жарыққа шығарған әділет жокшысы. Қазақтың атақты билері Төле, Қаздауысты Қазыбек, Әйтекеден қалған сөз дәстүрі ғасырлар бойы үзілген емес. Ш.Уәлихановтың: «Би атағын беру қазақта халық тарапынан бір сайлау арқылы немесе халықты билеп отырған өкімет тарапынан бекіту арқылы болған емес, тек сот ғұрыптарына әбден жетік, сонымен қатар тілге шешен қазақтар ғана бұл құрметті атаққа өз бетімен ие болған. Би атағын алу үшін би болам деген қазақ өзінің заң ісіне жетіктігі және шешендік қабілеті бар екендігін халық алдында сан рет дәлелдеген. Ондай адамдардың атағы бүкіл қазақ даласына тез жайылып, олардың аты жұрттың бәріне мәлім болып отырған», – деген сөздерінен би халықтың көкейіндегісін айтқан, жарыққа шығарған әділет жокшысы екенін танымыз. Кезінде Ахмет Байтұрсынұлы: «Әділ билердің қолындағы билік қазақтың неше түрлі дертін жазатын жақсы дәрі еді», – деді. Демек, бұл қастерлі мұра – шешендікпен айтылған билер сөзі ұмытылмайды, қай кезде болса да халық жадында.

О.Жиренишин

Ә Мәтін қандай үлгіде (баяндау, суреттеу, пайымдау) жазылған?

Б Мәтінге байланысты қанатты сөздер құрастырыңдар.

В Қосымша әдебиеттерді пайдалана отырып, «Би-шешендердің сөздері – тәлім-тәрбие құралы» деген тақырыпта зерттеу мақаласын жазыңдар.

Есте сақта!

Тырнақша

Тырнақша – кідіріске, интонацияға немесе сөйлемнің құрылысына байланысты емес, мағынаға негізделіп қойылатын тыныс белгі.

Тырнақша қойылатын орындар	
Сөйлем ішінде келген мақал-мәтелдер, афоризмдер	Жүсіп біздің ауылдағы сондай «айдағаны бес ешкі, ысқырығы жер жаратын» кішкене «диктатор» еді (С.Ш.).
Дәйексөз, төл сөздер	– «Сұлу – сұлу емес, сүйген – сұлу» депті ғой. Әркім өз сүйгенін мақтайды да, – деп қойды жантайып жатқан бір жігіт (Ж.А.).
Нысан етіп алынған жеке сөйлемдер, сөздер не сөз тізбектері, әріптер, буындар т.б.	Қазіргі қазақ тілінде егер-дің «г» дыбысы түсіп қалғанда, сөз еер болу орнына ер болып ықшамдалған (Ә.Х.).
Кекету, ажуалау және кері мағынада қолдану үшін айтылған сөз	Жас күнінде әйгілі Садақ ақынмен айттысып «Бала ақын» деген ат алып, сол Садақты өлең, сөзде мүдірткен осы Қадырбай болатын (М.Ә.).
Зауыт, комбинат, фабрика, мәшине маркасы, ұшақ т.б. қойылған аттар	Жұмысқа берілгендігі сонша, анадай жерде «Газик» келіп тоқтап, ішінен екі адам шыққанын да байқамай қалыпты (Ш.А.).
Газет, журнал, кітап, шығарма, кино т.б. аттары	Осы түнде ас піскенге шейін Барлас «Қобыланды батыр» жырын жырлады (М.Ә.).
Кейбір ойын, салт-дәстүр аттары	«Орамал тастау», «Хан жақсы ма», «Мыршым», «Белбеу соқ», «Ләппай тутала» сияқты күлдіргі ойындар да тегіс ойналды (М.Ә.).

2-тапсырма. Сөйлемдерді тиісті жеріне тырнақша қойып, көшіріп жазыңдар. Қойылу себебін анықтап, ережесін еске түсіріңдер.

1. Өзен жағасына өскен бұта, шөптерге де Сүйкімді, Ашушан, Қорқак, Батыр неше түрлі аттар қоятын (Ш.А.). 2. Алтыбақан қасындағы ән мен ойын тағы біразға созылып барған соң, Ербол тың ойын бастады.

9-бөлім

Онысы – Ақсүйек, содан кейін Серекқұлақ еді (МӘ.). 3. Ал жанағы мықыр мойын сияқты жанашылдар соның байыбына барып, мынасы дұрыс, мынасы бұрыс деп саралап жатпайды (С.Ш.). 4. Мен, сөйтіп, бір Волгаға отырдым да, айналып жүретін жаңа тасжолды тастап, бұрын бала шағымда талай рет шырлап өзім жүрген ескі жолмен төте тарттым... (С.Ш.) 5. Бұрын мұндай жың ортасында дос деген атпен Байсал, Қаратай, Бөжей, Сүйіндік, Түсіп сияқты кісілер отырушы еді (МӘ.).

А Көркем шығармалардан тырнақшаның әр түріне бес мысалдан теріп, кестені толтырыңдар.

Тырнақша қойылатын орындар	Мысалы
Сөйлем ішінде келген мақал-мәтелдер	
Нысан етіп алынған жеке сөйлемдер, сөздер не сөз тізбектері, әріптер, буындар	
Кекету, ажуалау және кері мағынада қолдану үшін айтылған сөз	
Зауыт, комбинат, фабрика, мәшине маркасы, ұшақ т.б. атаулары	

Ә Биопозма. Өздерің туралы төмендегідей сұрақтарға жауап беріңдер. Жауап ішінде міндетті түрде тырнақша қойылған сөйлемдер болуы шарт.

1. Есімім .
2. Мен қандаймын (өзінді сипаттайтын бес сөйлем жаз)?
3. Сүйікті іс-әрекеттерім (хобби).
4. Неден қорқамын, сескенемін?
5. Өмірлік қағидам (кредо).

Б «Мақал – сөздің атасы» тақырыбына шағын эссе жазыңдар. Эссе ішінде тырнақшаға алынған сөз бен сөйлемдер болуы керек.

Керек дерек!

Көркем әдебиет стиліне тән белгілер

Көркем әдебиет стилінің басты белгісі – тілдің лексикалық қабаттарының барлық түрлері (экспрессиялы-эмоциялық бояуға бай тұрақты сөз тіркестері, **фразеологизмдер, синонимдер, ауыспалы мағыналы, көпмағыналы сөздер, антонимдер, антитезалық құбылыстар, мақал-мәтел, қанатты сөздер**, көріктеу тәсілдері) қолданылады.

«Қазақ тілі стилистикасының негіздері» кітабынан

3-тапсырма. Қарамен берілген сөздерге мысал келтіріңдер.

Көркем әдебиет стилі

Аурудан аяған күштірек

Сейіт орам¹ үстінде жүгіріп бара жатқанда, бір арбалы келіп, аңдаусыз соғып кетіп, аяғын сындырыпты. Ойбайлап жылап жатқан баланы көріп, шошынғаннан шешесі есінен танып қалыпты. Мұны көрген соң Сейіт жыламақ түгіл, сынған аяғын орнына салып, таңып жатқанда да дыбысын шығармай, қабағын да шытпай жатты. Сонда сынықшы кісі:

– Аяғың ауырмай ма, қабағыңды да шытпайсың? – деп сұрады.

Сейіт шешесі шығып кеткен соң демін алып, сынықшыға сыбырлап:

– Ауырмақ түгіл жаным көзіме көрініп тұр, бірақ менің жанымның қиналғанын көрсе, шешем де қиналып, жүдемесін деп, шыдап жатырмын, – депті.

Ы.Алтынсарин

4-тапсырма. Мәтінде көтерілген мәселеге баға беріңдер.

А Қос нүктенің қойылу себебін түсіндіріңдер.

9.5. ШЕШЕНДІК СӨЗ ТУРАЛЫ

1-тапсырма. Мақалдар жарысы. 3 топқа бөлініп, берілген мақалдардың жалғасын табыңдар.

Түйенің бурасы жақсы, ...

Сөйлеген соң – өзіне сөзін қожа.

Мал шөпке, ...

Сөзде – қанқу жаман.

Жақсы сөз жан сүйіндірер, ...

Үндемеген есті артық.

Сөйлегенше – сөзіне өзін қожа, ...

Пәле тілден жұғады.

Ат айналып несін табар, ...

Шешен сөзінен сынады.

Ауруда – шаншу жаман, ...

Адам сөзге тоқтайды.

Байлауы жоқ шешеннен ...

Жаман сөз жан күйіндірер.

Іне көзінен сынады, ...

Сөз айналып жүйесін табар.

Қотыр қолдан жұғады, ...

Таяқ еттен өтеді.

Сөз сүйектен өтеді, ...

Сөздің турасы жақсы.

¹ Орам – бұл жерде: көше.

А Мәтінді оқыңдар. Азатжолдағы ақпараттың жүйелі орналасуын сипаттаңдар.

Шешендік өнер – көрген-білгенді көкейге тоқып, көп үйреніп ізденудің арқасында талай айтыс-тартысқа түсіп, жалықпай жаттығу арқылы жетілетін өнер. Шешендік өнердің қиындығы туралы Бұқар жырау:

...Көш бастау қиын емес –
Қонатын жерде су бар.
Қол бастау қиын емес –
Шабатын жерде жау бар.
Шаршы топта сөз бастау қиын –
Шешімін таппас дау бар, –

деп дұрыс аңғартады.

Нағыз шешен үшін сөзге шебер болу жеткіліксіз. Ол табан астында тауып сөйлейтін тапқыр, топ алдында тайсалмай, мүдірмей¹ сөз бастайтын батыл, сөз сайысында саспайтын сабырлы болуы қажет.

Жалпы, қазақ сөз қадірін жете ұғынған, оған өз өмірінде мейлінше мән берген, айрықша бағалаған. Сөз өнерін дертке балаған ел «Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады» деп сөз құдіретіне табынған, оның уытты күшін «Таяк еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді» деп бағалай білген. Мән-мағынасыз, қалай болса солай сөйлеуге болмайтындығын ескертіп, «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі», «Іріген ауыздан шіріген сөз шығады», «Жақсы сөз – жарым ырыс» деп тыйым айта отырып, жүйесін тауып сөйлей білгенге «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деп қошемет көрсетіп отырған. Әлемдік өркеннетте ең бай да құнарлы тілді менгерген Қазақ елінің «Жүйелі сөз жүйесін табар, жүйесіз сөз несін табар» деп сөйлеудің мәдени нормаларын да белгілеп, тіл білудің соншалықты қиын өнер екенін айтқандығы халқымыздың даналығын танытса керек.

О.Жиренишин

Ә Бұқар жыраудан басқа тағы қандай жырауларды білесіңдер?

Б Берілген сөздердің мағынасын бір-бірлеп постер қорғау арқылы түсіндіріңдер.

Артық сөйле, кем сөйле,
Таразылай тең сөйле.

Аңдамай сөйлеген ауырмай
өледі.

Жақсы сөз – жарым ырыс.

В Көпшілік алдында сөйлеу әдебін сақтай отырып, «Шаршы топта сөз бастау қиын» деген тақырыпта диалог құрыңдар.

¹ Мүдірмеу – сөзден тосылмау, жауап табу, жаңылмау.

Есте сақта!

Сызықша

Сызықша – мағынаға, интонацияға сөйлемнің синтаксистік ерекшелігіне байланысты қойылатын тыныс белгі.

Сызықшаның қойылатын орындары					
Бастауыш та, баяндауыш та бір сөз табынан болса	Жалпылауыш сөздің алдынан	Оңашаланған айқындауыштың екі жағынан	Салалас құрмалас сөйлемдерден кейін	Төл сөзбен автор сөзі, диалогте	Сөйлемді ықшамдап қолдануға байланысты
Абайдың көзін оған көп тартатын бір нәрсе – мұның бітікше-леу келген көздері (М.Ә.).	Ортасында Құнанбай, Бөжей, Байсал, Қаратай, Сүйіндік, Майбасар – бәрі бар (М.Ә.).	Үшіншісі – бұл ауылдың кенжесі, осы үлкен үйдің иесі, жас, толық, орта бойлы, ақшыл қызғылт, сұлу жүзді жігіт – Мұсабай (М.Ә.).	Бардым, – жолыға алмадым. Айтудай-ақ айттым – көнбеді.	– Әй, осымынаның өнері жоқ па екен, ән салғаны әжептәуір ғой, – деді Арын (Т.К.).	Жақсы тәжірибе – көпке ортақ (мақал).

2-тапсырма. Сөйлемнің тиісті жеріне сызықша қойып, көшіріп жазыңдар. Қойылу себебін анықтаңдар.

1. Жанағы қараны жыққан Байсал, септі бұзған¹ Сүйіндік, енді мынау тұл атты² бауыздаған Байдалы үшеуі де кейін «жол» алады (М.Ә.).
 2. Бұл баланың өмірінде көрген, іштей сенген жалғыз адамы Оразқұлға шамасы келер, бар қылмысын көзіне шұқып айтар осы Құлбек қана (Ш.А.).
 3. Кемпір де, Бекей апай да, Гүлжамал да, ең ар жағы Момын атай да бәрі қосылып Мүйізді Бұғы ананың етін мақтады (Ш.А.).
 4. Ортасындағы Абайдың үлкен енесі, Алшынбайдың әйелі, семіз, қара бәйбіше (М.Ә.).
 5. Бақанас, Байқошқар бұл өңірдегі Тобықтының ең үлкен өзені (М.Ә.).
 6. Үлкендер тобына бір жақтан, әкеден төмен отырып, телміре қараған Абай болса, дәл осы тәрізденіп, барынша бой салып, қарап отырған ана шеттегі жас жігіт Жиренше. Бұл Көтібақ ішінде Байсалдың жақын туысқаны Шоканның баласы (М.Ә.).

А Өлеңді мәнерлеп оқыңдар. Сызықшаның өлеңді оқу мәнеріне әсерін түсіндіріңдер.

Ақ сәуле, күміс жүзді, құндыз кабак,
 Сен гүлсің піс шашқан, жарып сабак.
 Болғанда көзің – жақұт, етін – торғын,
 Көзің – ай, шашың – жібек, мамық тамақ.
 Көзің – нұр, сөзің – алма, аузың – алтын,
 Самород қоспасы жоқ нағыз балқын.

¹ Септі бұзу – марқұмның буылып-түйілген киім-кешектері мен жеке заттарын жылы толғанда немесе асын бергенде құрметті, сыйлы адамның ашу рәсімі.

² Тұл ат – қаза болған адамның құйрық-жалы күзелген аты.

Шомылған сұңқар бойың нақ гауһардай,
Бұрқырап нұр төгілсін, маған талпын.

С.Торайғыров

Ә Өз есімдеріңнің бастапқы әріптерінен сөйлем құраңдар. Сөйлем ішінде міндетті түрде сызықша болуы қажет. Ережеге сай сызықшаның қойылу себебін түсіндіріңдер.

Б Шындық детекторы. Үш топқа бөлініп, бір-біріңе алты сұрақтан дайындаңдар (тақырыпқа байланысты). Екінші топ екі сұраққа әдейі қате жауап беріп, үшінші топ қате жауапты табуы керек.

В Кестеде көрсетілген ережелерге сәйкес көркем әдебиеттен бес мысал теріп жазыңдар.

Сызықша қойылатын орындар	Мысалдар
Жалпылауыш сөздің алдынан	
Онашаланған айқындауыштың екі жағынан	
Салалас құрмалас сөйлемдерде	
Сөйлемді ықшамдап қолдануға байланысты	

Керек дерек!

Көркем әдебиет шығармаларының аясы, мақсаты, сипаты

1. Қарым-қатынас аясы (қолданылатын орны): көркем шығармаларда (жазбаша түрі), көпшілік алдында, сахнада айтылатын әңгіме, өлең т.б. жанрларда.
2. Қарым-қатынас мақсаты: ақиқат шындықты, өмірдегі зат, құбылыстарды суреттеу, бейнелеу арқылы оқырман сезіміне әсер ету.
3. Стильдік сипаты: сөз деректі, образды эмоционалды-экспрессивті мәнде т.б.

М.Қанабекова

3-тапсырма. Көрсетілген үш мақсатты анықтамаға айналдырып жазыңдар.

Көркем әдебиет стилі

Қазағым, қақтықпа, қамалма!
Ел болар қамыңды амалда!
Кетті түн, атып таң, шығып күн,
Сал малды, сал жанды, аянба!

Мал баққан, жай жатқан ел едік,
Бейнетті көп тартқан ер едік.
Қаны жат, тілі жат, діні жат
Жат елден таяқты жеп едік.

Жатқа жем бай едік, кен едік,
Бағың жоқ биліктен кем едік.
Партия сұрқия, қым-қиғаш,
«Басы аман» көп надан сен едің,

Ұран

Зарыққан, талыққан шағыңа
Тап болды бостандық бағыңа!
Ұйымдас, ұрандас, жағалас!
Сен де мін бабаңның тағына!

Құның жоқ, қорлықта өшіп ең,
Терезең төремен болды тең.
Намыстан, қайраттан, қатарға ен!
Басқадан кем болған сенің нең?

Ұраным, қорғаным – сен, Алаш!
Жолыңа құрмалдық – мал мен бас!
Өнер тап, өрге шап, қару ат,
Аллалап алға бас, ал, Алаш!

Ж.Аймауытов

4-тапсырма. Өлеңді мағыналық бөліктерге бөліп, әр бөлігіндегі ойды бір сөйлеммен қорытып жазыңдар.

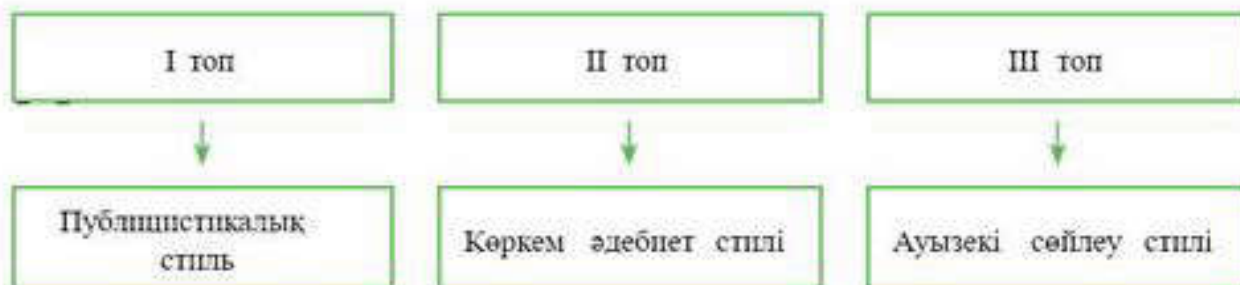

А Көркем әдебиет шығармасына бір сөйлемге сыйдырып анықтама беріңдер.

9.6. СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ

1-тапсырма. 3 топқа бөлініңдер. Әр топ «Жігіттің жақсысы: дұрыс сөзге тоқтай білген, басқаны сөзіне тоқтата білген» (Әйтеке би) деген тақырыпта шағын мәтін құраңдар (5 сөйлем). Мәтінді стиліне қарай мәнерлеп оқып шығыңдар.

А Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтінге логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялап көріңдер.

Сөйлеу мәдениеті дегенге тек сыпайы сөйлеу деген ұғым қалыптаспауы керек. Сыпайылықтың да жөні, жосығы бар. Сыпайылықты бүгінде тым қарабайыр түсіну де қоғамдық пікірде нық орнықты. Ынжықтық¹, өз ойын кесіп айта алмаушылық, кібіртіктеу, орынсыз ұялу, дер кезінде сөйлей білмеу секілді қасиеттер сыпайылықпен бірге қоныс теппейді. Сыпайылықтың ауылы биік өреде.

Қажет жерінде қайсарлық таныту, сөзді кібіртіктемей жалындап, жайнап сөйлеу, жарқырай көріну секілді қасиеттер төл тіліміздің сөйлеу мәдениетімен қабысса, нұр үстіне нұр. Осындайда халқымыздың «Қолынан да, сөзінен де іс келеді» деген мақтанышқа толы тағылымды даналығы ойға оралады. Сөйлеу мәдениетінің қалауы да – сол. Ал қазақ тілі – айнадай жарқыраған, сәуле шашар, керек кезінде айбынданып, айбарланып, қуатты күшке айнала алатын құнарлы да нәрлі тіл.

Сөйлеу мәдениетін дамытуда ауыз әдебиеті, жазба әдебиеті нұсқалары мейлінше пайдаланылса, оның әсері де мол. Ертегі тындаған, әдет-ғұрып, жөн-жосық үлгілерін көріп өскен, уызында жарыған ұрпақ төл тілдің қадірі мен қасиетін сезініп өседі. Бұлардан мақұрым қалған пенде алапат та анайы сезімге тап келеді. Ақылға бастар аялы сөздің орнын ашу-ызаға бөктіретін арзан сөздер басып алады. Төпелеген сел мен даудың астында қалу, мінекі, осыдан бастау алады.

¹ Ынжықтық – бағылы жоқтық, жасықтық.

9-бөлім

Сөйлеу мәдениеті елге, елдік мұраттарға қызмет етеді. Бірлікті, ынтымақ пен жасампаздықты меже еткен, тағылымды тірлікті толғауы тоқсан өмірдің токетері санаған ел мен жер осын ау биік міндеттің төбесінен көріне алары хак. Ата-бабалар тағылымы осыны меңзейді. Ата тарих, ана тіл солай деп тәмсіл етеді.

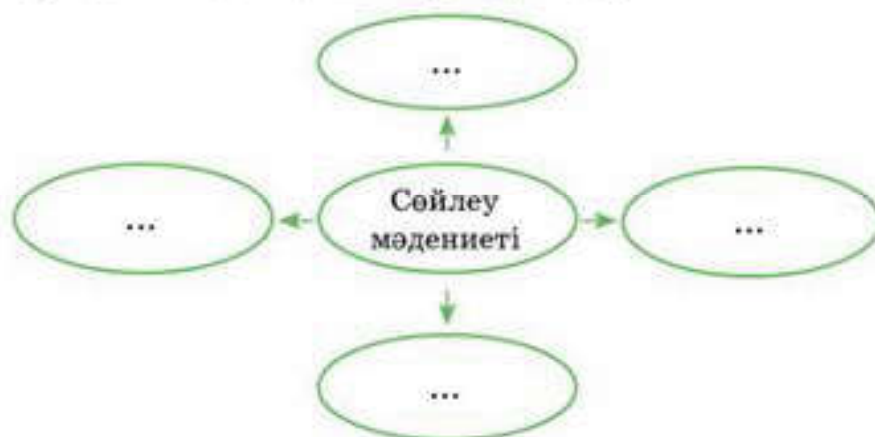
А.Қайырбекова

Ә Берілген мәтінге жоспар құрыңдар.

Б Сөйлеу мәдениеті дегенді қалай түсіндіресіңдер?

В Ертегі тыңдаған, әдет-ғұрып, жөн-жосық үлгілерін көріп өскен, уызына жарыған ұрпақ төл тілдің қадірі мен қасиетін сезініп өседі. Ал егер олай болмаса, қандай болып өседі? Қалай ойлайсыңдар?

Есте сақта!

Төл сөз бен автор сөзі

Төл сөз бен автор сөзінің тыныс белгілері олардың орналасу тәртібіне, синтаксистік ерекшеліктеріне, интонациялық және мағыналық айырмашылықтарына байланысты қойылады.

2-тапсырма. Төл сөздің тиісті тыныс белгілерін қойып, көшіріп жазыңдар.

Сырым Нұралыға наразы болып жүргенде Аз бен көпті, ақ пен қараны, нашар мен мықтыны теңгере алмадың, біреу-біреуді шауып жеп жатыр, оны басқара алмадың деп өкпелепті. Нұралыға бір кез келгенде Сырым амандаспай жүре береді. Сонда Нұралы:

– Батыр қайырылып сәлем бергің келмейді тасып жүрсің-ау депті. Сонда Сырым

– Хан, тасып жүргенім жок, алты алаштың басын қоса алмай сасып жүрмін депті.

А Мәтіннің бұрыс қойылған және түсіп қалған тыныс белгілерін дұрыс қойып, жаттығуды орындаңдар.

Қаздауысты Қазыбек би Әнет бабадан сөз үйреніп : кеңес сұрап ; ақыл алу үшін көшіп келіп қатар қонып, екі-үш жыл іргелес жүріпті. Әнет баба бірде Қазыбек биден .

- Би, сен бұл дүниеде кімге қарыздарсың ! – деп сұрапты.
- Аллаға қарыздармын деп жауап беріпті Қазыбек би.
- Сосын кімге қарыздарсың?
- Сосын анама. Ол мені жарық дүниеге әкелді ;
- Сосын кімге қарыздарсың :
- Атама. Ол мені тәрбиеледі өсірді оқытты.
- Тағы кімге қарыздарсың .
- Халқыма. Ол мені қадіріме жетіп көтере білді.
- Тағы кімге қарыздарсың
- Әнет баба сізге қарыздармын. Сіз менің көп нәрсеге көзімді аштыңыз, деп жауап беріпті Қазыбек би.

«Ел аузынан» кітабынан

Ә Жақсы тілек. Жаныңда отырған сыныптасыңмен бірге бір-біріңе жақсы тілектер тізбегін диалог арқылы жазыңдар. Диалог ішіндегі тыныс белгілерге баса назар аударылуы тиіс.

Б Көркем шығармалардан төл сөз бен автор сөздеріне байланысты қойылатын тыныс белгілерінің әр түріне үш мысалдан теріп жазыңдар.

В Төменде берілген сөйлемдердің тыныс белгілерін дұрыс қойып, көшіріп жазыңдар.

1. Кешігіп қалдыңдар деп Шаймерден шай үстінде сөз бастады Жыл мезгілін күннің көзіне даланың шөбіне қарап ажыратуды қазақ қашан қояр екен. 2. Болды болды жетеді деді Сафура күйеуін өзінен сәл ғана ітеріп Смағұл сен неге селтіп қалдың үйге жүр (Д.И.). 3. Шіркін-ай сөзді сатып алған ба көбірек жазса қайтер еді деді ол тамсанып. Тегі ол бар ғой әуелден осылай токетерін айтады да қош болмен аяқтай салады (Д.И.). 4. Қандай аяулы жан дедім Мария туралы Жас болса да нағыз ана ғой мейірімді ана ғой ол (Д.И.).

Керек дерек!

Көркем әдебиет стилінің тілдік ерекшеліктері

1. Лексика-фразеологиялық: ауыспалы мағынадағы сөздер, суреттемелік, көркемдеуіш құралдар (теңеу, метафора, эпитет, антитеза т.б.), бейәдеби бірліктер, синонимдер мен антонимдер, бейнелі сөз орамдары т.б.

2. Морфологиялық: одағай, шылаулар, қыстырма, қаратпа сөздер т.б.

3. Синтаксистік: риторикалық сұраулы сөйлемдер, қайталамалар, парцелляцияланған¹ құрылымдар, инверсия және т.б.

«Қазақ тілі стилистикасының негіздері» кітабынан

3-тапсырма. Көркем әдебиет стиліне тән тілдік ерекшеліктерді бір сөйлемге сыйдырып, ереже түрінде жазыңдар.

¹ Парцелляция – стильдік экспрессивтік мақсатта сөйлемді ерекше екіп арқылы жеке бөлшектерге бөліп айту әдісі.

Көркем әдебиет стилі**Жолда**

(үзінді)

...Ауылда жүргенде қысы-жазы дөң басында өтетін кеш қазір тағы да бір өзгеше боп серпілтіп, өз қуатын айрықша білдіріп, Абайға қатты әсер етеді...

Өзі салмаса да, Абай қаршыға салған үлкендердің қасына өткен жазда көп еріп еді. Сонда ымырт жабыла бергенде, апақ-сапақта, кеш қараңғылығы қоюланған сайын, көк қаршыға, өрттей қаршыға, секунд санап жалындай шалқып, жайнай беруші еді... Абай өз ойын, өз көңілінің күйін мына кеште дәл сол шабыттағы беті қайтпас қаршығадай сезді. Бүгін біртүрлі сергектік, сезімділік бар...

Өзге күндерден дәл бүгінгі күннің уақиғалары әлдеқайда бөлек. Күндізгі әкелер, әлгі Шөже, жаңағы Бөжейлер... Бір Қарқаралы қаласының алақандай аясының ішінде болғанмен, осы адамдар арасы соншалық кереғар. Тіпті дүниенің төрт бұрышындай алшақ жатыр. Бір жерде – күш, бір жерде – өнер, бір жерде – мінез... Аралары және бітімсіз боп, әр салада жатқаны несі!.. Бәрі бір орынға жиылып, ынтымақпен бір арадан табылса не етер еді?..

Бұл ой Абайға ең алғаш келген ой еді де... және, тіпті өз ойы сияқты көрінді. Анығында: «ақыл, қайрат...», «ақыл мен бақыт, байлық» дегендердің өзара дауы, таласы деген «парсы, түрік» тіліндегі кітаптардан былтырлар бір оқыған нақыл әңгімесі бар-ды.

М.Әуезов. «Абай жолы»

4-тапсырма. Мәтіннен көркемдегіш құралдарды тауып, жасалу жолына мән беріңдер.

А Мәтіннен риторикалық сұраулы сөйлемдерді жазып, постер қорғау арқылы ойларыңды дәлелдендер.

Ресми ісқағаздар стилі**ХАТТАМАДАН ҮЗІНДІ**

_____ атындағы _____ мектебі
мәжілісінің №1 хаттамасынан

ҮЗІНДІ

Алматы қаласы _____ 20__ ж. _____

КҮН ТӘРТІБІ:

1. _____ атындағы _____ мектептің
10-сынып оқушысы _____ (-ды/-ді, -ты/-ті, -ны/-ні) қазақ тілі
пәнінен «Ақберен» республикалық байқауына қатысуға ұсыну туралы.

ҚАУЛЫ:

1. _____ атындағы _____ мектептің
10-сынып оқушысы _____ қазақ тілі пәнінен «Ақберен»
республикалық байқауына қатысуға ұсынылсын.

Оқу ісі жөніндегі меңгеруші _____

Хатшы _____

аты-жөні

қолы

аты-жөні

қолы

5-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Бұл құжат неге хаттамадан үзінді деп аталады?
2. Көрсетілген құжаттың хаттамаға ұқсас жақтарын көрсетіндер.

А Аудан бойынша 10-сынып арасында М.Мақатаев оқуларының байқауы болады. Сол байқауға сыныптарыңнан бір оқушының қатысатыны туралы хаттамадан үзінді жазыңдар.

9.7. СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

1-тапсырма. Мына сөздерге қысқаша анықтама беріп жарысыңдар.

А Мәтінді оқып, көтерілген мәселеге баға беріңдер.

Сөз мәдениеті – әдеби тілдің ауызша түрлеріне тән нормаларын игеру, тілдік амал-тәсілдерді айтылатын ойдың мақсатына сай орнымен қолдана білу, сөйлеуде мәдениеттілік, әдептілік таныту.

Сөз мәдениеті қазіргі әдеби тілдің жұртшылық таныған, үлгі тұтқан нормаларын жеке адамдардың сақтауын талап етеді. Сөйлеуде диалектизмдерді, қарапайым, дөрекі сөздерді, варваризмдерді қолдану, орынсыз көп сөйлеу, бір пікірді қайталай беру, өзіне-өзі сілтеме жасау, асқақтап сөйлеу, дене қимылдарын араластыра беру сөз мәдениетіне жатпайды. Кірме сөздерді орынсыз жұмсай беру, сіреспе құрылымдарды қолдану сөз мәдениетіне нұқсан келтіреді. Сөз мәдениеті *сөйлеу әдеби* деген ұғыммен ұштасып жатыр.

9-бөлім

Сөз мәдениеті теориясының дамуында лексикография, әсіресе нормативті түсіндірме сөздіктер, орфоэпиялық, орфографиялық, синонимдік т.б. арнаулы сөздіктер маңызды орын алады.

Қазақ тіліндегі сөз мәдениетінің дамуына ауыз әдебиетінің өкілдері және Абай, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов т.б. шығармаларының ықпалы зор болды. Қазақ тіл білімінде сөз мәдениетінің мәселелерін А.Байтұрсынұлы, М.Балақаев, Р.Сыздықова т.б. ғалымдар зерттеді. Кеңестік орыс тіл білімінде сөз мәдениетінің теориялық мәселелерін Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, Г.О.Винокур, Р.И.Аванесов, С.И.Ожегов, Ф.П.Филин т.б. зерттеді.

Қ.Ашимова

- Ә Көпмағыналы сөз болса анықтап, мағыналарын түсіндіріңдер.
- Б Мәтін мазмұнына сай мақал-мәтел айтыңдар.
- В Күрделі сөйлемдерді тауып, сызба арқылы пунктуациясын түсіндіріңдер.
- Г Мәтіннің тірек сөздерін анықтап, морфологиялық талдау жасаңдар.
- Ғ Сөйлеу мәдениетінің зерттелуі туралы реферат жазыңдар.
- 2-тапсырма. Өлеңді тыңдап, түртіп алу әдісімен тыныс белгілерінің санын айтыңдар (30-аудио).
- А Бүгінгі көңіл күйлеріңді одағай сөздерді пайдалану арқылы сипаттап жазыңдар. Сөйлем ішіндегі тыныс белгілерінің ережеге сай қойылуын қадағалаңдар.
- Ә Т кестесі арқылы тыныс белгісі дұрыс қойылған сөйлемдер мен бұрыс қойылған сөйлемдерді бөліп жазыңдар.

Дұрыс	<p>1. Отаншылдық – әр адамға керекті ең ұлы қасиет.</p> <p>2. Кімде-кім ата-анасын ардақтаса; ата-анадан бірге туған бауырларымен тату болса; өзінің өскен ауыл, қаласын туған ұлтын сыйлап, қадірлесе, сол адам отаншыл болады.</p> <p>3. Намыс – азаматтың алтын туы.</p> <p>4. Өз ұлтын жақсы көрмеген; өзге ұлттарды да ұнатпайды.</p> <p>5. Патриотизм – «Отаным сені сүйемін. Сен үшін құрбан болуға әзірмін» деп құрғақ сөзді айта беру емес.</p> <p>6. Елді, жерді, Отанды сүйетіндігінді сөзбен емес, іспен дәлелде.</p> <p style="text-align: right;"><i>Ә.Нұршайықов</i></p>	Бұрыс
-------	---	-------

Б Екі топқа бөлініңдер. Бірінші топ пунктуацияға байланысты сұрақтар дайындаңдар. Екінші топ пунктуация тақырыбына шағын эссе жазыңдар.

3-тапсырма. Тест сұрақтары.

1. «Қазақ тілінің анықтағышы» кітабының авторы кім?

а) Н.Оралбай;	в) К.Аханов;
ә) Ф.Мұсабекова;	г) Ә.Қайдар.
б) Р.Сыздық;	

2. Біреудің ойлаған ойын, пікірін, топшылауын білдіретін сөздер мен сөйлемдер:

а) автор сөзі;	в) окшау сөз;
ә) төлеу сөз;	г) диалог .
б) төл сөз;	

3. Баяндауыштары тұлғалас сөйлемдер бірін-бірі толықтырып тұратын болса, ондай салалас құрмалас сөйлемдердің арасына қандай тыныс белгілері қойылады?

а) үтір;	в) қос нүкте;
ә) нүкте;	г) нүктелі үтір.
б) көп нүкте;	

4. Түйген ойды, қағидаларды, ережелерді дәлелдеу мақсатымен алынған сөйлемдердің алдында *мысалы* деген сөз қолданылатын болса, одан кейін қандай тыныс белгі қойылады?

а) үтір;	в) қос нүкте;
ә) нүкте;	г) нүктелі үтір.
б) көп нүкте;	

5. Жалғаулықсыз салаласқан жай сөйлемдердің алдыңғысының мағынасы соңғы жай сөйлемдер арқылы айқындалып тұратын болса, мұндай жай сөйлемдердің арасына қандай тыныс белгі қойылады?

а) сұрау белгісі;	в) қос нүкте;
ә) нүкте;	г) нүктелі үтір.
б) көп нүкте;	

6. Бірыңғай мүшелердің алдынан жалпылауы ш не жалпылауыш мәнді сөздер келсе, қандай тыныс белгі қойылады?

а) сұрау белгісі;	в) қос нүкте;
ә) нүкте;	г) үтір.
б) көп нүкте;	

7. Белгілі бір себептермен ойдың аяқталмай қалғандығын немесе сол ойдың ар жағында айтылмай қалған тағы бір ойдың бар екендігін, не болмаса асығып-аптығып сөйлеуге байланысты айтылмақшы пікірдің толық айтылмағанын білдіру үшін қойылатын тыныс белгі:

а) сұрау белгісі;	в) қос нүкте;
ә) нүкте;	г) үтір.
б) көп нүкте;	

9-бөлім

8. Тіл білімінің тыныс белгілерді зерттейтін саласы:
а) морфология;	в) психолінгвистика;
ә) пунктуация;	г) синтаксис.
б) лексикография;	
9. Тыныс белгісі дұрыс қойылған сөйлемді көрсетің дер:
- а) Жүзінде қайғы да жоқ, қасірет те жоқ, – қорқыныш қана бар.
 ә) Жүзінде қайғы да жоқ, қасірет те жоқ, – қорқыныш қана бар?
 б) Жүзінде қайғы да жоқ, қасірет те жоқ, қорқыныш қана бар.
 в) Жүзінде қайғы да жоқ қасірет те жоқ, қорқыныш қана бар.
 г) Жүзінде: қайғы да жоқ, қасірет те жоқ, – қорқыныш қана бар.
10. Тыныс белгісі дұрыс қойылған сөйлемді көрсетің дер:
- а) Садақ деген сөздегі «са» буыны ашық буын.
 ә) Садақ деген сөздегі -са буыны – ашық буын.
 б) «Садақ» деген сөздегі «са» буыны – ашық буын.
 в) «Садақ» деген сөздегі -са буыны – ашық буын.
 г) «Садақ» деген сөздегі -са буыны ашық буын.

Өзіңді тексер!

- Нүктелі үтір қойылатын орындарды естеріңе түсіріңдер. Мысалдар келтіріңдер.
- Қос нүкте қай кезде қойылады?
- Хаттама дегеніміз не?
- Тура билер деген кімдер? Бұлай аталудың себебі неде?
- Жақшаның қойылатын орындарын естеріңе түсіріңдер.
- Риторика деген не?
- Сөйлеу әдебі мен тыңдай білу әдебін естеріңе түсіріңдер.
- Сызықша қойылатын сөйлемдерге мысал келтіріңдер.
- Қазақтың шешендік сөз тарихы кімдерден бастау алады?
- «Сөйлеу мәдениеті қызыл сөзден қуырдақ қуыру емес» деген ойды өрбітіңдер (3 сөйлеммен).

Ғалым болам десеңіз...

- Р.Сыздық. Қазақ тілінің анықтағышы. Елорда, 2000.
- Қазақ тілінің орфографиясы мен пунктуациясы. Оқу құралы/ Қ.С.Ерғалиев. Павлодар: ПМПИ, 2014.
- Л.Дүйсембекова. Қазақ тілі: Ісқағаздарын жүргізу. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010.

ТЫҢДАЛЫМҒА АРНАЛҒАН МӘТІНДЕР

1-аудио

Алаш ұраны

Алаш туы астында,
Біз алаштың баласы.
Күніміз туып көгерді,
Сарыарканың даласы.
Кұрт аурудай жайлаған,
Кұртпаққа бізді ойлаған,
Қанымызға тоймаған,
Қолымызды байлаған,
Ерімізді айдаған,
Елімізді лайлаған,
Жерімізді шмайлаған,
Өшті залым қарасы.
Жасасын, алаш, жасасын!
Алаш туы астында,
Қолдайтын алаш бабамыз,
«Туысқандық», «теңдік» деп,
Туын қолға ап шабамыз,
Берілгенде тілектер,
Жарылмай ма жүректер?!
Заң жасайтын орынға
Жұртпен бірге барамыз!
Қатардан орын аламыз!
Жасасын, алаш, жасасын!
Алаш туы астында,
Қуә болсын арымыз,
Көркейтуге алашты,
Құрбандық біздің жанымыз!
Былай тұрсын малымыз,

Алаш деген ел үшін,
Сарыарканың жері үшін,
Бостандық берген ер үшін,
Тегілісін біздің қанымыз!
Аятмасын жанымыз!
Жасасын, алаш, жасасын!
Алаш туы астында,
Өлсек, бірге өлдік біз!
Не жақсылық, не қайғы,
Көрсек, бірге көрдік біз!
Ішкі жанжал, таласты,
Күншілдікпен қарасты
Мына жерге көмшік біз!
Жасасын, алаш, жасасын!
Алаш туы астында,
Күн сөнгенше сөнбейміз,
Енді ешкімнің алашты
Қорлығына бермейміз!
Адамшықтың жолына,
Бастаған ерлер соныңда,
Басқаға көңіл бөлмейміз,
Қандай шайтан келсе де,
Алдауына көнбейміз,
Өлер жерден кеттік біз,
Бұл заманға жеттік біз!
Жасайды алаш, өлмейміз!
Жасасын, алаш, жасасын!

С.Торайғыров

2-аудио

1. Руза, намаз, зекет, хаж – талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бөрің тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей соңғы төртті,
Қылғанменен татымды бермес жеміс.

2. Ақылға сыймас ол Алла,
Тағрипқа тілім қысқа аһ!
Барлығына шүбәсіз,
Неге мәужүт ол қуа.

Ақыл мен хауас барлығын
Білмейдүр, жүрек сезедүр.
Мүтәкәллімнің, мантикінің
Бек ер босқа езедүр.

3. Кеше бала ен, келдің ғой талай жасқа,
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!

А.Құнанбайұлы

3-аудио

Қазақ тілі

Күш кемші, айбынды ту құлады,
Кеше батыр — бүгін қорқақ бұғады.
Ерікке ұмтылған ұшқыр жаны кісенде,
Қан суынған, жүрек солғын соғады.

Қыран құстың қос қанаты қырқылды,
Күндей күшті күркіреген ел тынды.
Асқар Алтай — алтын ана есте жоқ,
Батыр, хандар — асқан жандар ұмытылды!

Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ, ардың,
Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың...
Алтын Күннен бағасыз бір белгі боп,
Нұрлы жұлдыз, бабам тілі, сен қалдың!

Жарық көрмей жатсан да ұзақ, кен тілім,
Таза, терең, өткір, күшті, кен тілім,
Тарап кеткен балаларыңды бауырына
Ақ қолыңмен тарта аларсың сен, тілім!

М.Жұмабаев

4-аудио

Адамдық диқаншысы

Адамдық диқаншысы қырға шықтым,
Көлі жоқ, көгалы жоқ құрға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көгертуге құл халықтың.

Қор болған босқа кетіп енбек, бейнет,
Құлдарға құлдықтан жоқ артық зейнет.
Оттай бер, жануарым екі аяқты,
Адамдық хайуанға қанша қажет?!

Жаратқан малды Құдай не керекке —
Мінуге, сою, соғу, жүндемекке.
Жорта бер қамыт кпіп, қамшыңды жеп,
Бұйрық жоқ ұрасың деп үндемекке.

Таякка еті үйренген қойшы жайлап,
Көк есек қозғала ма түрткенге айдап?
Есептен алданғандай болғандар көп,
Жасы қты асыл ма деп білмей қайрап.

А.Байтұрсынұлы

5-аудио**«Қазақ» газеті**

«Қазақ» газеті – ХХ ғасыр басындағы сақара елінің күллі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани тыныс-тіршілігін, салт-санасын, әдет-ғұрпын, тіл байлығын қаз-қалпында айнаға түскендей бейнелеп берген энциклопедиялық басылым.

Газет жұмысын Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Әліхан Бөкейхан сынды күрескер үш алып кеменгер ынтымағы жарасып бірге атқарды.

«Қазақ» газеті атына заты сай тұңғыш рет ана тілінің табиғатына лайық төл емлесімен жарық көрді... Халықтың өз атымен дүниеге таралған сәттен газеттің ұстанған басты бағыт-бағдары, сара жолы ұлтшылдық ұранын көтеріп, ұлт мүддесін көзшеді. «Қазақ» газеті ұлт мүддесіне байланысты қай мәселені болмасын батыл көтерді. Әсіресе ана тілінде білім беру мен оқыту әдістемелік бағдарламасы, әліпби мен емтеге көзқарас хақындағы ұсыныстары һәм ұстанған үрдісі күні бүгін де өзінің мән-маңызын жойған жоқ.

«Қазақ» газеті – ғасыр басындағы қоғамдық өмірдің барлық саласында өз із-бедерін қалдырған, ана тілінің қолданыс мәдениетін жоғары сатыға көтерген, әдеби тілдің жөндігіп, өріс аясының дамуына үлес қосқан мерзімді баспасөз.

Б.Әбілқасымов, А.Мехмет-тегі

6-аудио

Ақыл айтсаң біреуге
Ішін еріп, егіліп,
Ұялмас ақы тілеуге,
Бермесен қалар түніліп.
Ақы беріп тыңдатқан
Сөз көкейге қонар ма?
Құлағын сатқан тәңірі атқан
Оңдырар ма, оңар ма?
Күйесің, жүрек, күйесің,
Күйгеніннен не пайда?
Дүниеде нені сүйесің,
Өмір қайд а, дос қайд а?

А.Құрманбайұлы

7-аудио

Әбу айтты:
– Менде де бар бір арман,
Маздап жанып, қол бұлғайтын шынардан.
Ұлы баба, бірақ менің арманым
Парыз бенен махаббаттан құралған.
Шамын жақсам ғылым менен өнердің,
Елімді зор мерекеге бөлермін.
Бұл сапарым азапты да шығар-ау,
Не де болса пешенемнен көрермін.

Мейлі, мәңгі жарымайын киімге,
 Мейлі, түйір нан қалмасын үйімде,
 Мейлі, ұлының еңбек етіп арымен
 Жүргендігін ұғынбасын қалың ел.
 Қарлы боран қыран жолын бөгер ме?!
 Өнеріммен тасып толам кемерге.
 Мен өзіме риза емеспін, елімнің
 Сүйеніші бола алмасам егер де...

М.Шаханов

8-аудио

Бойы бұлған

Бойы бұлған,
 Сөзі жылман
 Кімді көрсем, мен сонан.
 Бетті бастым,
 Қатты састым,
 Тұра қаштым жалма-жан.

Өз ойында,
 Тұл бойында
 Еш міні жоқ пендесіп,
 Түзде мырзаң,
 Үйде сырлаң,
 Сөзі қылжаң еркесіп...

Сөз қыдыртқан,
 Жұрт құтыртқан,
 Антың, арын саудалап,
 Бұтты-шатты,
 Үй санатты,
 Байдан атты алмалап.

Кедейі – ер,
 Кеселі зор,
 Малшы байдан сорлы жоқ.
 Аш көмектің,
 Жемдемектің,
 Босқа әлектің орны жоқ.

Ел қағынды,
 Мал сабылды,
 Ұрлық, өтірік гу де гу.
 Байы – баспақ,
 Бәні саспақ,
 Әулекі аспақ сыпыра ку...

Абай

9-аудио

Түркістан

Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған
Түріктің Тәңірі берген несібесі ғой.

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,
Басынан көп тамаша күндер кешкен.

Тұранның тарихы бар отты желдей,
Заулаған қалың өрттей аспанға өрлей,
Тұранның жері менен суы да жат,
Теңіздей терең, ауыр ой бергендей.

Тұранның егі-шексіз шөлі қандай,
Теңіздей кемері жоқ көлі қандай!
Тұранның дария аталған өзендері
Тасыса, шөлді басқан селі қандай!

Тұранның таулары бар аспанға асқан,
Мәңгіге басын ашпақ шаштар басқан.
Бауырында ерке бұлақ салады ойнақ,
Жаралып таудан аққан салқын жастан...

Тұранға жержүзінде жер жеткен бе?
Түрікке адамзатта ел жеткен бе?
Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,
Тұранның ерлеріне ер жеткен бе?!

Тұранда түрік ойнаған ұқсап отқа,
Түріктен басқа от болып жан туып па?
Көп түрік енші алысып тарасқанда,
Қазақта қара шанырақ қалған жоқ па?

М.Жұмабаев

10-аудио

Он бірінші сөз

Осы елдің үнем қылып жүргені немене? Екі нәрсе. Әуелі – ұрлық, ұры ұрлықпен мал табам деп жүр. Мал несі артылтып алып, тағы да байшымын деп жүр. Ұлықтар алып берем деп, даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр. Қарапайым жұрт ұрлық айтып мал алам деп, ұрыға атымды сатып пайдаланам деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр. Екінші – бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең кеп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр...

Ұлықтар пәлі-пәлі, бұл табылған ақыл деп, мен сені бүйтіп сүйеймін деп, ананы жеп, сені бүйтіп сүйеймін деп, мынаны жеп жүр. Қара халық менің сонша үйім бар, сонша ауыл-аймағыммен соғайын, дауынды айтайын деп, қай көп бергенге

партиял ас боламын деп, құдайға жазып, жатпай-тұрмай салып жүріп басын, ауылын, қатын-баласын сатып жүр. Осы бір ұры, бұзақы жоғалса, жұртқа ой да түсер еді, шаруа да қылар еді. Бай барын бағып, кедей жоғын іздеп, ел секілденіп талапқа, тілеуге кірісер еді. Енді жұрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ, мұны кім түзейді? Анттын, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме? Ұрыны тыю да онай болар еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретұғын, азатұғын байларды кім тыяды?

А.Құнанбайұлы

11-аудио

...Апасы киізді таза жерге жайып тастады. Шәутен апасына:

– Апа, шәркейім енді болды ма? – деді. Апасы:

– Жоқ, балам, енді пісіреміз, – деді. Қайтадан қайта-қайта білектелді. Шәутен апасына:

– Апа, шәркейім енді болды ма? – деді. Апасы:

– Жоқ, балам, тағы да кепсін, – деді. Апасы киізді тағы далаға жайып қойды.

Шәутен апасына:

– Апа, шәркейім енді болды ма? – деді. Апасы:

– Жоқ, балам, пішемін, – деді.

Апасы қайшымен екі шәркей пішіп алды. Шәркейлердің желкесі қыжырайып, басы ақ марқаның кішкене күніндегі сықылдана қалды. Шәутен жымың етті. Шәутен апасына:

– Шәркейім енді бітті ме? – деді. Апасы:

– Жоқ, балам, жүн шүйкелеймін, – деді. Апасы шула шүйкеледі. Шәутен апасына:

– Апа, шәркейім енді бітті ме? – деді. Апасы:

– Жоқ, балам, жіп піремін, – деді. Апасы жіп пірді.

Шәутен апасына:

– Апа, шәркейім енді болды ма? – деді. Апасы:

– Жоқ, балам, сырмын¹, – деді.

Апасы жіпті инеге сабақтап алып, көп-көп тігіп, сырыды. Шәутен апасына:

– Апа, шәркейім енді болды ма? – деді. Апасы:

– Жоқ, балам, ұлтарамын, – деді. Апасы ұлтан салып ұлтарды. Шәутен апасына:

– Апа, шәркейім енді болды ма? – деді. Апасы:

– Иә, балам... болды. Кел, аяғына ки, – деді.

Шәутен киіп алды. Аяғына шап-шақ қана әдемі, ақ шұбар шәркей болыпты. Шәутен қуанды. Апасын құшақтап, бетінен сүйді. Шәутен марқасына келіп:

– Міне, бәлем! Менің шәркейім, – деді...

І.Жансүгіров

12-аудио

Отан туралы

Мен оның түнін сүйем, күнін сүйем,
Ағынды өзен, асқар тау, гүлін сүйем,
Мен оның қасиетті тілін сүйем,
Мен оның құдіретті үнін сүйем.

¹ Сыру – арасын жиі етіп тігу.

Бар жәндігін сүйемін қыбырлаған,
 Бәрі маған «Отан!» деп сыбырлаған.
 Жаным менің,
 Кеудемді жарып шық та,
 Бозторғайы бол онын шырылдаған!
 Отан!
 Отан!
 Бәрінен бәлік екен.
 Мен оны мәңгілікке сүйіп өтем.
 Отанды сүймеуің де күйік екен,
 Отанды сүйгенің де күйік екен...

М.Мағатаев

13-аудио

Ер Едіге

Мен, мен дүрмін, мен дүрмін,
 Менменсіген мінезден
 Тәубе қылған ер дүрмін.
 Досымның отын сөндірмен,
 Дұшпаным отын жаңдырман.
 Өзім деген нәмәртқа,
 Шаңқан боз ат міндірмен,
 Тоқсанды жебе салдырман,
 Асылын сұрамай ас бермен,
 Атасын сұрамай дос қылман,
 Өзім демес нәмәрттын
 Енесіне мінген соң
 Иманнан шокпар төндірмей,
 Мұнан әрі мақтанбан,

Мұнан әрі мақтансам,
 Он екі тұтам оқ тартқан,
 Кешегі өткен ер Шыңғыс,
 Өзіменен тең дүрмін.
 Тауға ұялар сұңқармын,
 Тау бөктерлей шүйермін,
 Торлаусыз өскен құланмын,
 Мезгілсіз жусап өерермін,
 Бұжығынан ашымын,
 Сербет құйсаң тұшымын,
 Буыршыннан қаттымын,
 Бұйдаласаң шөге алман,
 Буырлыштан асаумын,
 Бұғалық салсаң тоқтаман.

14-аудио

Анама хат

Қарағым, дұғағөйім, қамқор анам!
 Арнап хат жазағым деп, алдым қалам.
 Сені онда, мені мұнда аман сақтап,
 Көрүте жазғай еді Хақ Тағалам!

Бара алмай, өтірікші болып әбден,
 Семейдің түрмесінде отыр балаң,
 Мал ұрлап, кісі өлтірген айыбы жоқ,
 Өкімет, ер зорлыққа не бар шаран!

«Үмітсіз шайтан болсын» деген сөз бар,
 Жолдар көп жаннатқа да тарам-тарам,
 Оқ тиіп он үшімде, ой түсіріп,
 Бітпеген жүрегімде бар бір жарам.

Алданып тамағым, оны ұмытсам,
 Болғандай жегенімнің бәрі харам .

Адамнан туып, адам ісін етпей,
Ұялмай, не бетіммен көрге барам?!

Көп айтпай, қысқасынан сездіретін –
Баланның мінезі бар сөзге саран:
Кетер деп «суға құлап, отқа түсіп»,
Қайғы жеп, менің үшін болма алан!

Отырмын абақтының бөлмесінде,
Бұйрықсыз көз жетеді өлмесіме.
Есіктің құлпы мықты, күзетші көп,
Ажалдан басқа ешкім келмесіне.

Қоршаулы айналасы, биік қорған,
Берік қып салған темір терезесіне.
Қалайша мұны көріп көңіл сенбес,
Аттанып жау келсе де бермесіне.

Қаламда Лаухул-Махфуз ұмытқан ба,
Жазбапты бұл орынды көрмесіме.
Қанбақпен салмағын тең бұл бір заман,
Ылаж жоқ жел айдаса ермесіне.

Тайпалған талай жорға, талай тұлпар
Тағдырдың кез болып тұр кермесіне.
Солардан жаным-тәнім ардақты емес,
Орынсыз күйзелейін мен несіне!

А.Байтұрсынұлы

15-аудио

Өнер-білім бар жұрттар

Өнер-білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды;
Айшылық алыс жерлерден,
Көзінді ашып-жұмғанша,
Жылдам хабар алғызды.
Аты жоқ құр арбаны
Мың шақырым жерлерге,
Күн жарымда барғызды.
Адамды құстай ұшырды;
Мал істейтін жұмысты
От пен суға түсірді;
Отынсыз тамақ пісірді,
Сусыздан сусын ішірді.
Теңізде жүзді балықтай,
Дүниені кезді жалықпай,
Білгендерге осылар
Бәрі дағы анықтай,

Білмегенде танықтай;
Біз де бекер жатпалық,
Осыларға таныспай;
Ат өнері білінбес
Бәйгеге түсіп жарыспай;
Желкілеп шыққан көк шөптей
Жаңа өспірім достарым,
Қатарың кетті-ау алысқа-ай,
Ұмтылыңыз, қалыспай.
Біз надан боп өсірдік
Нектегі сақалды.
Өнер – жігіт көркі деп
Ескермедік мақалды...
Біз болмасақ сіз барсыз,
Үміт еткен, достарым,
Сіздерге бердім батамды.

Ы.Алтынсарин

16-аудио

Қазыбек бидің сөзі

– Тағу болса, ағайын жақын,
 Ақылшы болса, апайын жақын.
 Бауырмал болса, інін жақын,
 Алдына тартқан адал асын,
 Қимас жақын – қарыншасын,
 Сыбайлас болса, нағашың жақын.
 Адал болса, досың жақын,
 Еркелейтін немерең жақын.
 Жан серігің жас кезіңнен
 Бәрінен де әйелің жақын.
 – Алтын ұяң – Отан қымбат,
 Құт-берекен атаң қымбат.
 Аймалайтын анаң қымбат,
 Мейірімші апан қымбат.
 Асқар тауың – әкең қымбат,
 Туып-өскен елің қымбат.
 Ұят пенен ар қымбат,
 Өзің сүйген жар қымбат.
 – Арадан шыққан жау қиын,
 Таусылмайтын дау қиын.
 Шанышқылаған сөз қиын,
 Жазылмаса дерт қиын,
 Іске аспаған серт қиын.
 Өзің түскен өрт қиын.

17-аудио

1. Дастарқанын тоқ болсын,
 Уайым-қайғы жоқ болсын!
 Жарлы болсаң жасыма,
 Бай болсаң, тасыма!
 Бақ-дәулет берсін басына,
 Ғұмыр берсін жасына.
 Бәле-жала, жын-шайтан,
 Жоламасын қасына!
 Иманның байлығын берсін,
 Құт-берекенің бәрі келсін!
2. Ағың тұлпар,
 Құсын сұңқар болсын!
 Желін биелі,
 Көшің түйелі болсын!
 Ісін жүйелі,
 Басың киелі болсын!
 Қызың княга,
 Ұлың ұяға қонсын!
 Сапарын сәтті,
 Жегенің тәтті болсын!

3. Көштерін көлікті болсын,
 Жолдарын көрікті болсын,
 Қоныстарын құтты болсын,
 Босағасы мықты болсын,
 Ауру-сырқаудан аман болыңдар,
 Бастарына айырылмас бақ қонсын,
 Мейірбанды Алла сендерге жақ болсын!

18-аудио

Кедейлік

Кедейлік, сен жексұрын, түсің суық,
 Іздемес сені адам керек қылып.
 Амал жоқ, ықтиярсыз құл қыласың,
 Маған салса, қасыма келме жуық.
 Жанды жеп сен ғой мені арытатын,
 Күнің жоқ ат пен асқа жарытатын,
 Жыртықтан жылтылдаған жас денемді
 Күнге қақтап, аязға қарытатын.
 Жарытпай кнер киім, ішер асқа,
 Сөктіріп малы барлау надан, насқа.
 Жас көңілді қайғымен улаңдырып,
 Сенсің ғой толтыратын көзді жасқа.
 Қинайтын жан алғыштай жанды сенсің,
 Түсі суық жыланмен бірдей теңсің,
 Маған салса, кедейлік аты өшкірді,
 Дер едім, тұрмастай ғып жерге көмсің.
 Бірақ сен өлмейсің ғой, жаның берік,
 Құтқарсаң бар әлемді шыны өліп.
 Өлмесен де өлтірем өсе келе,
 Жүрмесің жолдас болып саған еріп.
 Талайсы осы күні-ақ жүрмін көріп,
 Жалқауды қақпалайсың аттай мініп,
 Талаптының маңына жоламайсың,
 Талаптанып қууға өзімше ерік.

С.Торайғыров

19-аудио

Төрт ана

Тағдырынды тамырсыздық індетінен қалқала,
 Мазмұн жоқта мазмұнсыздық шыға келер ортаға,
 Әр адамда өз анасынан басқа да,
 Ғұмырына етер мәңгі астана,
 Демеп жүрер, жебеп жүрер арқала,
 Болу керек құдіретті төрт ана:
 Туған жері – түп қазығы, айбыны,
 Туған тілі – мәңгі өнеге айдыны,
 Жан байлығы, салт-дәстүрі – тірегі,
 Қадамына шуақ шашар үнемі.
 Және туған тарихы.
 Еске алуға қаншама
 Ауыр әрі қасіретті болса да.

Құдірет жоқ төрт анаға тең келер,
 Онсыз санан қанбаққа ұқсап сенделер.
 Өзге ананың ұлылығын танымас,
 Төрт анасын менсінбеген пенделер.
 Төрт анадан сенім таба алмаған
 Тамырсыздың басы қайда қалмаған?!
 Төрт анасын сыйламаған халықтың
 Ешқашан да бақ жұлдызы жанбаған.
 Қаспегі бұл төрт ана – тағдырынның тынысы,
 Төрт ана үшін болған күрес – күрестердің ұлы сы.

М.Шаханов

20-аудио

Жасымда ғылым бар деп ескермедім

...Адамның бір қызығы – бала деген,
 Баланы оқытуды жек көрмедім.
 Баламды медресеге біл деп бердім,
 Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.
 Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
 Қазаққа қарасөзге дес бермедім.
 Енбегінді білерлік еш адам жоқ,
 Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.

А.Құрманбайұлы

21-аудио

Сөз қадірі

Сөз – жалын,
 Ошақ ішін маздататын,
 Қуат мол лапылында азғана тым,
 Жандырып өртесе де алауында,
 Назды үн, нәзік әуен саз жататын.
 Сөз – ұстаз,
 Ақ жағасын кір шалмаған,
 Ашуы кернесе де ұрса алмаған.
 Шапағат шашып мейір айналаға,
 Жүзінен, жанарынан нұр саулаған.
 Сөз – ұстаз,
 Жан сарайы жарқыраған,
 Білімнің ақ бұлағы сарқыраған.
 Күй толы көкірегі күмбірлеген,
 Таусылмас ақыл кені алтын адам.
 Сөз – ұстаз,
 Минуты кем шалқымаған,
 Күні кем қорғасын боп балқымаған.
 Шарқ ұрып, биікке өрлеп, асқар асып,
 Күні кем қыран құстай қалқымаған .

Е.Нүсіпбеков

22-аудио

Бакыт, дәулет, мал бітерде ырыс қонар

Бакыт, дәулет, мал бітерде ырыс қонар,
 Ынтымағы ағайынның дұрыс болар,
 Бала пайдакүнем болар,
 Жалшы жауынгер болар,
 Келін епті болар,
 Көп көрініп жау қашыар,
 Көмектен қонақ атандыар,
 Адамы қырлы болар,
 Малы түрлі болар,
 Ігі үреген келер,
 Тіркеген малы жүреген келер,
 Бак, дәулет, мал кетерде ырыс қашар,
 Біреуі-біреуіне пәле жасар,
 Бала пайдасыз болар,
 Жалшы жалқау болар,
 Қызы кылықсыз болар,
 Келіні керенау болар,
 Қатыны салақ болар,
 Ат мінсе, жалақ болар,
 Адамы қырсыз болар,
 Малы түрсіз болар,
 Ігі үрмес,
 Тіркеген малы жүрмес.

Т.Құлекерұлы

23-аудио

Шәкірт ойы

Қаранғы қазақ көгіне,
 Өрмелеп шығып, күн болам!
 Қаранғылықтың көгіне,
 Күн болмағанда, кім болам?
 Мұздаған елдің жүрегін,
 Жылытуға мен кірермін!

Еңбек, бейнет тарауы
 Рақатқа сарқылар,
 Қыздырып күннің карауы,
 Надандық теңізі тартылар,
 Орны отайып көгерер,
 Қызығын жайлап ел көрер.

Тұрмыс, тағдыр – бірі де
 Бұл мақсаттан бұра алмас;
 Қаһарман, Рүстем, Әлі де
 Бұрам деп жолда тұра алмас,
 Сыланған жардың күлісі,
 Алдандырмас бірісі.

С.Торайғырова

24-аудио

Біз қазақ деген мал баққан елміз,
 Бірақ ешкімге соқтықпай, жай жатқан елміз.
 Елімізден құт-береке қашпасын деп,
 Жеріміздің шетін жау баспасын деп,
 Найзасына жылқының қылын таққан елміз.
 Дұшпан басынбаған елміз,
 Басымыздан сөз асырмаған елміз.
 Досымызды сақтай білген елміз,
 Дәм-тұзын ақтай білген елміз.
 Бірақ асқақтаған хан болса,
 Хан ордасын таптай білген елміз.
 Атадан ұл туса, құл боламын деп тумаиды,
 Анадан қыз туса, күн боламын деп тумаиды,
 Ұл мен қызын жатқа құл мен күн етіп
 отыра алмайтын елміз.
 Сен темір болсаң, біз көмірміз,
 Еріткелі келгенбіз,
 Қазақ-қалмақ баласын теліткелі келгенбіз,
 Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз,
 Танысуға көнбесең шабысқалы келгенбіз.
 Сен қабылан болсаң, мен арыстан,
 Алысқалы келгенбіз,
 Тұтқыр сары желіммен жабысқалы келгенбіз,
 Бітім берсең, жөніңді айт,
 Бермесен, тұрысатын жеріңді айт!

Қазыбек би

25-аудио

Бақа – көлінде патша,
 Балық – суында патша,
 Жігіт – елінде патша.
 Патша залым болса, жұрт тозады,
 Патша ғалым болса, жұрт озады.
 Хан екі айтса, қадірі кетеді,
 Қараша екі айтса, ары кетеді.
 Әр ханның тұсында бір сұрқылтай.
 Жүк ауырын нар көтереді,
 Ел ауырын ер көтереді.
 Өз елімнің басы болмасам да,
 Сайының тасы болайын.
 Жат елдің жақсысы болғанша,
 Өз елінің сақшысы бол.
 Бөтен жердің гүлінен
 Туған жердің тікені артық.

Алыстан шабынған ердің күші қайтар.

Шын орақшы орақ таңдамайды,
Шын батыр құрал таңдамайды.

26-аудио

«Өркениеттің адасуы» романынан «Компьютербасты жарты адамдар» үзіндісі (Рухсыз күш формуласы)

Па, бізді қайда апармақ мына заман ақпалы?
Ұлан-байтақ жерімізді жарты адамдар қаптады.
Қайда барсаң, көз алдында өнеге боп жарқылдар,
Жарты бастық, жарты ұстаздар, жарты қыздар, жарты ұлдар.
Президент пе, депутат па, тракторшы ма, бәрібір,
Бойын рухтан аулақ салса бәрінің де мәні бір.
Өз халқының тілі, ділі – зор адами парқына,
Тамыр жалғай алмағандар не сыйламақ халқына?
Бұл қазаққа көз өткен бе,
Тілдің мұнын сөз еткенде
Кей басшылар нақ бір жылан көргендей боп қалтырар...
Ұлтсыздардың бәрі – рухани мүгедектер, жартылар.
Тілін, ұлтын менсінбеуден ол қасқалар бақ табар,
Бар назары материалдық игілікке тоқталар.
Жағымпаздар қолдауымен олар бүгін мақталар,
Ал тарихта «рухын сатқан қарын құлы» боп қалар.
Біз қанша мың жас өскінді аттандырдық шетелге:
Білім алып келсін десік,
Жер, ел танып көрсін десік,
Бірақ осы ізгі үмітті жалаң білім өтер ме?
Қайтсек екен, мониторкөз, компьютербас, жас талап,
Білім+Рух болуы үшін ажырамас қос қанат?
Қай кезде де білім – күшін әрі нұрлы жетегін.
Білімнің де адамзатқа зияны бар екенін
Кім ойлапты құдайым-ау,
егер ұры қаншама,
Зор білімін қулығына қару етсе жан сала,
Бейқам елге оның тартар азабы да соншама.
Сан жас қанат ғаламзатқа болмақ үшін өтімді,
Түнгі оттарды іздеп ұшар көбелектер секілді,
Қасиетті атақоныс – өзен-тауын жерсінбей,
Баба тарих ардақтаған рух тұғырын менсінбей,
Ойын тұсап ессіз, көзсіз еліктеудің жарқылы,
Тек батыстық данғаза өнер толқынында қалқыды.
Әлде бұл да жолы шпыр ұлтымыздың соры ма,
Қалай түстік біз батыстық қиратқыш күш торына?
Қуанып ек, қосылдық деп кәусар бұлақ қорына.
Адасқандай тылсым нудан,
Біз олардың кір су құйған
Жүрек пен ой айнытатын құбырына тап болдық,
Тіпті аз жылда қолда барды жоғалтуға шақ қалдық ...

М.Шаханов

27-аудио

Атты мен жаяудың сәлемі жараспас. Көзбен көрген – шын, құлақпен естіген – өтірік. Қадірлі болғысы келген кісіге үш серік керек: бақ, дәулет, ырыс. Тұзаққа түскен бұлбұлдан, еркін жүрген торғай артық. Маңдайы тайқыдан, көкірегі қайқыдан, сылтауы көптен сақта. Қару жисан, мылтық жиі, жаяу жүрсен – таяқ, қарның ашса – тамақ. Жаманның сөзі шаяндай, жақсының сөзі асылдан шыққан маядай. Досына өтірік айтпа, сенімін кетер, Дұшпанға сырынды айтпа, түбіне жетер. Тұмау түбі күрт болар, тұман түбі жұт болар. Жасы кіші демеңдер, Ақылы асса аға ғой. Өркенім өссін десен, кекшіл болма, кесапаты тиер еліне. Ашу – дұшпан, ақыл – дос, ақылына ақыл қос. Бүгін сағы сынды деп, жақыныңды басынба. Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар, тынысы бардың елде – ырысы бар. Айыпты айып жусын, ашуынды ақыл қусын. Атадан ұл туса, құл боламын деп тұмайды, Анадан қыз туса, күн боламын деп тұмайды.

28-аудио**Өкең қапа болады**

Бөлтiрiк шешеннiң баласының ел iшi iстерiне жаңадан араласа бастаған шағы екен. Бiр жыын үстiнде қызу әнгiме-дүкен болады. Кiсiлер сұлу сөйлеп, тапқыр сөйлеп, алға озғысы келiп сөз жарыстырып отырады. Жиналғандардың iшiнде бiр байдың мырзасы да бар екен. Өзi малға бай болғанымен, сөзге кедей екен, мiнезi де жайсыз болса керек. Сол ретi келген жерде де, ретi келмеген жерде де сөзге жармасып, елiн алдын орай бередi. Сөздiң мәнi кеткен сон, Бөлтiрiктiң баласы өз сөзi кезегiнде:

– Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесiн, – деп, өзiнiң сөзге қатысқысы жоқ екенiн самарқау бiлiредi. Одан әрi қарай жұрттың әнгiмесi жараспайды. Бай баласының аузы, шынында да, аздап қисық екен. Өлгi сөзге намыстанып, ашу шақырады. Жыынның шырқы бұзылады.

Болған жағдай Бөлтiрiкке жетедi. Баласының бiрауыз сөзiнiң бiреудiң жынының шырқын бұзуга себепшi болғанына шешен қапа болады. Баласын оңаша шақырып алып Бөлтiрiк:

– Сөзден тәттi нәрсе жоқ. Сөзден ащы нәрсе жоқ. Сөзден жеңiл нәрсе жоқ. Сөзден ауыр нәрсе де жоқ. Сөзiңдi тiлiне билетпе, ақылына билет. Ақылды сөзiңдi ақылсызға қор етпе, ақылшыға айт. Не сөйлейтiнiңдi бiл. Кiмге сөйлейтiнiңдi бiл. Қай жерде сөйлейтiнiңдi бiл. Қай кезде сөйлейтiнiңдi бiл. Қалай сөйлейтiнiңдi бiл. Оны бiлмесең, сара сөзiң шала болады, арты жала болады, өкең қапа болады, – деп ақыл берiптi.

«Шешендiк шырлары» кiтабынан

29-аудио

– Астындағы атың жүрдек болса,
Жалғанның пырағы;
Алғаның жақсы болса,
Үй мен қонақтың тұрағы;
Өкең – асқар тау.
Шешен – қайнар бұлақ;
Балаң жақсы болса
Екі көздің шам-шырағы.
Міне – бес бақыт осы.

– Атың шабан болса,
Жалғанның азабы;
Алғаның жаман болса,
Дүниенің тозағы;
Балаң жаман болса,
Көрінгеннің мазағы.
Міне – үш кемдік осы.

– Қалың ел көшсе,
Көл құлазшы;
Қаптаған мал кетсе,
Бел құлазды;
Наркын танымаған
Сөз құлазшы;
Қатарынан айырылған
Шал құлазшы.
Міне – төрт құлазу осы.

Қанай шешен

30-аудио

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес

Өлсе өлер табиғат адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп ойнап-күлмес.
«Менімен» «менікінің» айырылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған.

Кім жүрер тіршілікке көңіл бермей,
Бақп қоймас фәнидің мінін көрмей.
Міні қайда екенін біле алмассың,
Терең ойдың телміріп сонына ермей.

А.Құнанбайұлы

ГЛОССАРИЙ

Аналитикалық тәсіл – сөз жасаудың синтаксистік амалы, яғни түбір (негізгі я туынды) сөздердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі арқылы жана сөз туыру тәсілі.

Антропоним – адамдардың өзіне меншікті есімдері, аты-жөні, бүркеншік, жасырын, лақап аттары (тарихи тұлғалардың, қоғамдық қайраткерлердің, ғалымдардың, жазушылардың, өнер қайраткерлерінің, көркем әдебиет пен фольклор кейіпкерлерінің және т.б.).

Ауызекі тіл – адамдардың тіл арқылы қарым-қатынас жасауының бір түрі. Ауызекі тілдің басты ерекшелігі – сөйлеудің алдын ала дайындықсыз, тікелей қарым-қатынас жасау барысында жүзеге асатындығы.

Әдеби тіл нормасы – жалпыхалықтық тілдің белгілі жүйеге түскен, жазу дәстүрі мен әртүрлі жазба және ауызша әдебиеттің негізінде қалыптасқан тұрақты, стильдік-жанрлық тармақтары бар, сол тілде сөйлейтін адамдардың бәріне ортақ, түсінікті, орныққан қалыптары.

Әлеуметтік лингвистика – тіл білімі, әлеуметтану, әлеуметтік психология, этнография ғылымдарының түйіскен аралығында туып дамыған тіл білімі саласы.

Билингвизм – кәсіпшілік, дербес екі тілде бірдей ойлап, жаза білетін өнер адамдарының психологиясын зерттейтін тіл білімінің әлеуметтік саласы.

Болымды сөйлем – объективті болмыстың, ойлаған ойдың, іс-әрекеттің орындалғанын не орындалатынын хабарлайтын сөйлем.

Болымсыз сөйлем – объективті болмыстың, ойлаған ойдың, іс-әрекеттің болмайтынын, орындалмағанын хабарлайтын сөйлем.

Будан сөздер – әртүрлі тіл элементтерінен жасалған сөздер. Мысалы, *автодүкенші* сөзі гректің *авто*, арабтың *дүкен*, қазақтың *-ші* жұрнағынан жасалған.

Буриме әдісі – берілген ұйқастарға өлең жолдарын (тармақтарын) құрастыру әдісі.

Біріккен сөздер – екі түбірдің бірігуі арқылы жасалатын күрделі сөздер.

Говор – тілдің диалектінің ішіне кіретін шағын аймаққа тараған бөлігі.

Грамматика – тіл білімінің сөз таптарын, сөздердің өзгеруі мен сөйлем құрылысын зерттейтін саласы.

Грамматикалық норма – тіліміздегі грамматикалық тұлғалардың бірізге, бір қалыпқа түсіп, дағдыға айналып жұмсалуды.

Ғылыми стиль – зат не құбылыс ғылыми негізде сипатталып, дәлелшеуді қажет ететін стильдің бір түрі.

Диалектизм – белгілі бір аймақ, облыс тұрғындары қолданатын тіл ерекшеліктері бар халық тілінің бөлігі.

Диалог – екі не бірнеше адамның кезектесіп сөйлесуі арқылы берілетін ауызекі тілдің ерекше формасы.

Дифференциация – біртұтас заттың, құбылыстың өз ішінен бөлінуі, жекеленуі.

Дыбыс – тілдің дыбыстау мүшелері арқылы айтылып, құлаққа естілетін үн.

Есімді тіркестер – сөз тіркесінің басынқы сынары есім сөз болып келетін түрі.

Жай сөйлем – қарым-қатынас қызметін атқаратын, өзіне тән семантикалық құрылымы бар, бір предикативтік бірліктен тұратын сөйлем.

Жайылма сөйлем – құрамында бастауыш, баяндауыштан басқа тұрлаусыз мүшелер (не олардың бірі) қатысқан жай сөйлем.

Жақсыз сөйлем – сөйлемдегі айтылар ой бастауыштан басқа сөйлем мүшелері арқылы берілетін жай сөйлемнің түрі.

Жақты сөйлем – бастауышы мен баяндауышы қысқа байланысқан жай сөйлемнің бір түрі.

Жалаң сөйлем – тек тұрлаулы мүшеден ғана құралған жай сөйлемнің түрі.

Жалғамалы тілдер – тілдерге типологиялық немесе морфологиялық топтастыру принципін қолдану арқылы, яғни оларды туыстық жақындығына қарап

емес, грамматикалық құрылысына қарап топтастыру нәтижесінде бөлінетін тілдер типі.

Жанасу – алдыңғы сөздің соңғы сөзбен шылаулар арқылы немесе ешбір жалғаусыз, түбір тұлғаларында тұрып, орын жағынан бірде іргелес, бірде алшақ байланысуы.

Жұрнақтар – жалғанған сөзінен жана сөз тудыратын немесе сөзді түрлендіретін қосымша.

Идиомалық тіркестер – бөліп-жаруға келмейтін және оның тұтас мағынасы құрамындағы сөздердің әрқайсысының лексикалық мағынасына байланысты болмайтын сөздер.

Интеграция – тілдердің бірігуі, бірігу үдерісінде олардың айырмашылықтарының жойылуы.

Кәсіби сөз – белгілі бір шаруашылыққа, кәсіпке байланысты қолданылатын, жалпы халыққа бірдей түсінікті бола бермейтін, қолданылу өрісі шектеулі сөздер.

Клише – коммуникативтік жағдаятқа сай, дағын, тұрақты қалыптасқан, қысқарып қолданылған сөздер мен сөз тіркестері.

Конверсия – ешқандай аффикстің көмегісіз-ақ түбірдің не негіздің басқа сөз табына алмасуы арқылы жасалатын сөзжасам тәсілі.

Көнерген сөз – күнделікті қарым-қатынаста жиі қолданылмайтын, бірақ тілдің сөздік қорында сақталған сөздер.

Көркем әдебиет стилі – проза, поэзия, драматургия салаларында жазылған көркем шығармалардың тілі.

Күрделі етістіктер – екі я одан да көп сөзден құралып, бір ғана мағынаны білдіріп, бір сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір ғана мүшесі қызметін атқаратын етістіктер.

Күрделі сөздер – кемінде екі я одан да көп дара сөзден құралып, ритм, ырғақ жағынан бірұдай, лексика-семантикалық жағынан біртұтас, лексика-грамматикалық жағынан бір бүтін тұлға болып бірлесіп тұрақталған құрама сөздер.

Кірме сөз – заң, құбылыс, ұғым түрлерімен бірге басқа тілдерден ауысқан сөздер.

Кітаби тіл – XVI–XVII ғасырлардан бастап XX ғасырдың басына дейін қазақ қоғамы мәдени дүңшесінде ауызша төл әдеби тілмен қатар өмір сүрген жазба тіл.

Қабысу – сөз тіркесінің бағыныпқы және басынқы сынарларының жалғаусыз, іргелес тұрып орын тәртібі арқылы байланысуы.

Қанатты сөздер – белгілі бір әдеби немесе тарихи шығармаларда пайда болған, мақал-мәтел сияқты кең тараған, әсерлі, мәнерлі тұрақты сөз тіркестері.

Құрамалас сөйлем – құрамындағы екі не одан көп жай сөйлемдердің тұлғалық, мағыналық, предикаттық қатынас негізінде және интонациялық жағынан өзара тығыз байланыста жұмсалып, күрделі бір ойды білдіретін сөйлем.

Қысқартқан сөздер – кейбір күрделі атаулардың, мемлекет, мекеме, ұйым аттарының бірнеше сөздің тіркестерінен құралып, кейде қысқартылып қолданылуы.

Лексика – тілдегі барлық сөздердің жиынтығы, сөздік қор мен құрам.

Лексикалық норма – әдеби тілде сөйлеу, жазу, оларды дұрыс, мағыналы және орынды пайдалану.

Лексика-семантикалық тәсіл – ешқандай жұрнақсыз-ақ, ешқандай сөз тіркес-тірусіз-ақ жана сөз жасау.

Лексикография – сөздік түзудің теориясы мен тәжірибесін зерттейтін тіл білімінің саласы.

Лексикология – тілдің сөз байлығын, лексикасын зерттейтін ғылым.

Мақал-мәтелдер – өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беретін халықтық бейнелі поэтикалық жанрдың бір түрі.

Мәтін – бір тақырып төңірегіндегі сабақтастық пен тұтастығы бар ақпаратты жеткізетін мазмұнды (мәнді) сөйлемдердің тізбегі.

Модаль сөз – сөйлемнің мазмұнына сөйлеушінің көзқарасын білдіретін тіл бірліктері.

Неологизм – қоғамдағы саяси, мәдени, экономикалық қатынастардың, ғылым мен техниканың дамуына байланысты тілге енген жаңа сөздер мен сөз тіркестері, фразеологиялық оралымдар.

Окказионал сөздер – мағыналары көпшіліктің қолдануына сәйкеспейтін, әдетте, жеке авторлар тілінде ғана кездесетін әлі орнықтап алмаған сөздер.

Орфография – сөздерді дұрыс жазу ережелерінің жиынтығы және оны қарастыратын тіл білімінің бір саласы.

Орфоэпия – сөздер мен сөз тіркестерінің дұрыс айтылу ережелерінің жиынтығы.

Памфлет – жалпы саяси құрылымға немесе оның жеке жақтарына, қандай да бір қоғамдық топқа, партияға т.б. (олардың жеке бір өкілдерін әшкерелеу арқылы) қарсы бағытталған шығарма.

Полилингвизм – нақтылы коммуникативтік жағдайдың әсер етуімен белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш, одан да көп тілде сөйлей білушілік.

Публицистикалық стиль – қоғамдық-саяси, үгіт-насихаттық әдебиеттерде, бұқаралық ақпарат құралдарында, деректі фильмдерде қолданылатын функционалды стиль түрі.

Пунктуация – тіл білімінде жазуға тән шартты белгілер жүйесі.

Ремарка – автордың белгілі бір детальды нақтылау немесе толықтыру үшін берген түсінік сөзі.

Ресми тіл – заң, сот, оқу т.б. ресми кеңсе қызметінде мемлекеттік тілмен қатар қолданылатын негізгі тілдердің бірі.

Ресми ісқағаздар стилі – жеке адамның, ұжымның, фирмалардың, мекемелердің атқаратын қызметіне байланысты пайда болатын жазбаша (ауызша) қарым-қатынас құралы.

Сабақтас құрмалас – құрамындағы жай сөйлемдері бір-бірімен сабақтаса байланысқан құрмаластың түрі. Сабақтас құрмалас сөйлем құрамындағы алғашқы жай сөйлемнің баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, екіншісіне бағына байланысады.

Салалас құрмалас – құрамындағы жай сөйлемдері салаласа байланысқан құрмаластың түрі. Салалас құрмалас сөйлем баяндауыштары тиянақты тұлғада келіп, бір-бірімен тең дәрежеде байланысады.

Синтаксис – сөз тіркесі туралы, сөйлем туралы зерттейтін тіл білімінің бір саласы.

Синтаксистік талдау – сөйлемді, оның мүшелерін, түрлерін, құрмалас сөйлемнің құрамындағы жай сөйлемдерді анықтау.

Синтетикалық тәсіл – сөздердің қосымшалар арқылы байланысуы.

Сөйленіс – тілдің жергілікті ерекшелігі, говор.

Термин сөздер – ғылым, техника, өндіріс, өнер саласындағы белгілі бір ұғымшы атау үшін қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері.

Топоним – географиялық нысанның (жер-судың) аты.

Туынды сөз – сөз тудырушы негізден жұрнақ арқылы синтетикалық тәсілмен жасалған сөз.

Тұрақты тіркестер – екі немесе одан да көп сөздердің тіркесуінен жасалып, бір ұғымшы білдіретін бейнелі сөздер тобы.

Түркізм – белгілі бір тілге түркі тілдерінен ауысып, шет тілдік элементтер ретінде қабылданатын сөз не оралым.

Тіл білімі – тіл және оның даму заңдары туралы ғылым.

Тіл мәдениеті – әдеби тілдің нормасы мен оның дамуын, сөйлеу тілімен қарым-қатынасын зерттейтін тіл білімінің саласы.

Тілдердің генеалогиялық классификациясы – дүниежүзі тілдерін өзара бір-бірімен туыстығына қарай салыстырмалы-тарихи тұрғыдан топтастыру.

Тілдік норма – тілдегі бірізділік, тіл материалдарын нормалау, белгілі бір тәртіп, заңдылыққа бағындыру.

Ұлтаралық тіл – көпэтникалы мемлекеттерде халықтардың өзара қарым-қатынастарын қамтамасыз ететін сөйлеу құралы.

Үндестік заңы – буын не сөз құрамындағы дауысты, дауыссыз дыбыстардың бір әуезбен айтылуы.

Фонема – сөздер мен морфемаларды бір-бірінен мағына және форма жағынан ажыратуға көмектесетін тілдің дыбыстық жүйесіндегі негізгі типтік бірлік, яғни дыбыс типі.

Фонетика – тіл білімінің тілдің дыбыстық жағын зерттейтін саласы.

Фонетика заңдылықтары – дыбыстардың өз қалпын сақтауы мен үздіксіз болып отыратын өзгерістерін, өзара алмасуы мен тіркесуін зерттеп отыратын дыбыстардың даму заңдылықтары.

Фонология – тіл білімінің тілдің дыбыстық жүйесінің құрылымдық және функционалдық заңдылықтарын зерттейтін саласы.

Шет тілдер сөздігі – лингвистикалық сөздіктердің бір түрі. Шет тілінен белгілі бір тілге аудару сөздігі.

Экстралингвистика – тілдің қалыптасуы мен дамуына тікелей қатысы бар этникалық, қоғамдық-тарихи, әлеуметтік, географиялық және басқа да факторларды өзара байланыстыра зерттейтін тіл білімінің саласы.

Этнолингвистика – этностың болмысынан туындап, санасында сараланып, тарихи жадында сақталып, тіл арқылы ғасырлар бойы қалыптасқан рухани-мәдени мұра ретінде атадан балаға, әулеттен нәсілге ауысып келе жатқан дәстүрлі мирасты жаңғыртып, танымдық мәнін ашып, болашақ ұрпаққа ұсыну мақсатына байланысты дүниеге келген тіл білімінің күрделі де құнарлы саласы.

Этнопсихология – әртүрлі этностардың өзіне тән ұлттық мінезін, этностардың өзіне тән психологиялық ерекшеліктерін зерттейтін пәнаралық ғылым.

Этнос тілі – белгілі бір этностың сөйлеу тілі.

МАЗМҰНЫ

Құрметті жас дос!	3
1. ОРФОГРАФИЯ. ТІЛ ЖӘНЕ АЛАШ ИДЕЯСЫ	
1.1. Алаш идеясы. Жаңа атаулар емлесі	4
1.2. Алаш қозғалысы. Ықшамдалған сөздер емлесі	6
1.3. Алаш ұраны. Төлтума сөздер емлесі	8
1.4. Алаш арыстары тіл туралы. Дін мазмұндағы сөздер	11
1.5. Тілдің адам өміріндегі орны. Кірме сөздер емлесі	13
1.6. Ахмет Байтұрсынұлы кім? Бұдан сөздер емлесі	17
1.7. Телжан Шонанұлының оқу-ағартуға қатысты еңбектері	19
2. ОРФОГРАФИЯ. ӘЛЕМ ЖАҢАЛЫҚТАРЫ: ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ	
2.1. Мұхит асқан туынды. Біріккен сөздер емлесі	24
2.2. Білім жарысы. Тіркесті сөздер емлесі	27
2.3. Әлемдегі қаламақысы жоғары жазушы. Мамандандырылған сөздер	29
2.4. Музыканың үлкен кітабы. Орыс тілінен енген сөздер	31
2.5. Алаш қайраткері Қошқе Кеменгерұлы. Бейүндес сөздер емлесі	33
2.6. Әлемдік кинематографияның өмірге келуі. Игерілген кірме сөздер	36
2.7. Әлем таныған классик	39
3. ФОНЕТИКА. ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ: МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕННЕТ	
3.1. Қазақ мәдениеті мен ақыл-ойының заңғар биігі. Интонация. Пауза	43
3.2. Ш.Құдайбердіұлы шығармашылығындағы «ар» тақырыбы. Мелодия	45
3.3. Мағжан мен Жүсіпбек. Ритм	50
3.4. «Мәңгілік ел» идеясы. Сөйлеу темпі	53
3.5. Егемен әліпби. Қарқындылық	55
3.6. Отырар өркеннеті. Тембр	58
3.7. Қазақ отбасының құндылықтары	60
4. ӘДЕБИ НОРМА. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ – БҮТІНГІ КҮННІҢ ДАМУ ҮРДІСІ	
4.1. Батысеуропалық экономикалық интеграция. Әдеби тіл	63
4.2. ТМД елдерінің тарихы. Көркем әдебиет тілі	66
4.3. Интеграцияның пайдасы. Лексикалық норма	69
4.4. Экономикалық интеграция (экономикалық бірігу). Орфоэпиялық норма	71
4.5. Интеграция шарттары. Орфографиялық норма	73
4.6. Еуразиялық Одақ: болашақтың стратегиясы. Грамматикалық норма	76
4.7. Ынтымақ, бірлік туралы мақал-мәтелдер	79
5. СӨЗ МӘДЕНИЕТІ. БІЛІМ. ҒЫЛЫМ. ИННОВАЦИЯ	
5.1. Қаныш Сәтбаев ғылым-білім туралы. Көркем әдебиет стилі	83
5.2. Адам капиталы. Публицистикалық және ғылыми стильдер	85
5.3. Тесланың түйсігі. Тіл дәлдігі	89
5.4. Алаштың ғылым-білім үйрету бағдарламасы. Тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер	91
5.5. Нанотехнология. Сөйлеу этикеті	93
5.6. Тілдің пайда болуы туралы ілім. Тілдік норма	96
5.7. Грамматика, зерттеу әдісі мен қарастыратын мәселесі	99

6. СӨЗЖАСАМ. ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ: ӨЛЕУМЕТТІК ТЕҢСІЗДІК

6.1. Байлық пен кедейлік. Сөзжасам	104
6.2. Білім артық па, байлық артық па? Синтетикалық (морфологиялық) тәсіл ...	107
6.3. Кедей мен байдың айырмашылығы. Сөзжасамдық жұрнақтар	110
6.4. Ірі көлемдегі байлық. Аналитикалық тәсіл	113
6.5. Кедейлікті жою шаралары. Лексика-семантикалық тәсіл	115
6.6. Қазақстандағы әлеуметтік топтар. Туынды сөз	118
6.7. Қазақ байлары	121

7. СИНТАКСИС. СӨУЛЕТ ӨНЕРІ

7.1. Ғаламдағы ғажайып ғимараттар. Сөз байланысының түрлері	125
7.2. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Сөйлем	126
7.3. Астана келбеті. Сөйлем мүшелері	130
7.4. Кпіз үйдің түрлері. Сөйлемнің түрлері	132
7.5. Қазақ жеріндегі ежелгі кесенелер. Құрмалас сөйлем	134
7.6. Мешіттер мен сарайлар сәні – кафель. Көпкомпонентті құрмалас сөйлем ...	137
7.7. Ортағасырлық биік үйлер	139

8. ПУНКТУАЦИЯ. ҚАЗІРГІ ӨЛЕМДЕГІ САЯСАТ ЖӘНЕ ЖАҒАҢДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

8.1. Өлемдік саясат. Нүкте	143
8.2. Өлемдік саясат категориялары. Сұрау белгісі	146
8.3. Хан Абылайдың сыртқы саясаты. Леп белгісі	150
8.4. Жаһандану: пайдасы мен зияны. Көп нүкте	152
8.5. Бүкіләлемдік жаһандану. Тыныс белгілерінің қабаттасуы	155
8.6. Өлемдік саясаттың көшбасшылары. Үтір	158
8.7. Қазақстанның сыртқы саясаты	162

9. ПУНКТУАЦИЯ. СӨЗ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ШЕШЕНДІК ӨНЕР

9.1. Шешендік өнер тарихы. Нүктелі үтір	166
9.2. Шешендік сөздердің зерттелуі. Жақша	169
9.3. Шешендік өнердің пән ретінде қалыптасуы. Қос нүкте	175
9.4. Тура білдер. Тырнақша	178
9.5. Шешендік сөз туралы. Сызықша	181
9.6. Сөйлеу мәдениеті. Төл сөз бен автор сөзі	185
9.7. Сөйлеу мәдениетінің зерттелуі	189
Тыңдалымға арналған мәтіндер	193
Глоссарий	209

Учебное издание

**Капалбек Бижомарт Сейсенбекулы
Закиряева Гүлназ Сабитовна
Жантасова Салтанат Егизбайкызы**

ҚАЗАҚ ТЛП

Учебник для 10 классов общественно-гуманитарного
направления общеобразовательных школ
(на казахском языке)

Оқулықты безендіруге *А.Дүзелханов, О.Безялов,
Д.Сланов, С.Қызайбектің* еңбектері пайдаланылды

Редакторы *А.Төленбердинова*
Көркемдеуші редакторы *А.Ахыл*
Техникалық редакторы *Л.Садықова*
Корректоры *Ж.Баймағамбетова*
Компьютерде беттеген *Н.Сейдахметова*

Государственная лицензия № 0000001 выдана издательству
Министерством образования и науки Республики Казахстан 7 июля 2003 года

ИБ № 5848

Басуға 30.05.19 қол қойылды. Пішімі $70 \times 100^{1/16}$. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі «SchoolBook Kza». Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 17,42.
Шартты бояулы беттабасы 70,33. Есептік баспа табағы 13,24.
Таралымы 40 000 дана. Тапсырыс №

«Мектеп» баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

